

ВАСИЛЬ ІВАНІС

БОРОТЬБА КУБАНИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

МЮНХЕН 1968

www.elan-lazak.ru
УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ІНСТИТУТ
UKRAINISCHES TECHNISCH-WIRTSCHAFTLICHES INSTITUT

Серія: Монографії — Ч. 4

Василь Іванис

БОРОТЬБА КУБАНИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

МІОНХЕН 1968

РЕВОЛЮЦІЯ НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ, ЗОКРЕМА НА КУБАНІ І БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ У 1917—1920 РОКАХ

1. Територіальне означення і населення Північного Кавказу

Революція на Північному Кавказі мала і має своєрідні риси. Ця особливість викликана географічним положенням та дуже різнонаціональним складом населення, з якого виловились окремі стани. Північний Кавказ географічно довгий час був ворітьми, через які переходило з Азії в Європу багато народів, які залишали після себе сліди в складі населення. Національно й економічно на території цього краю склалося особливе життя. Крім давніших аборигенів на Північному Кавказі при його завоюванні вкінці XVIII сторіччя поселилася національно і релігійно відмінна людність.

Територія Північного Кавказу за ustalеними кордонами в ССРСР займає 431.000 кв. км. Ця територія є більшою від площі всіх інших республік ССРСР, крім РСФСР, Казахської ССР і УССР. Територією Північний Кавказ є більший від таких держав як Великобританія, обі (окремо взяті) Німеччини, Італія, Бельгія, кожна із сателітних держав, Норвегія й Португалія.

У долученій схемі поневолених ССРСР народів до Північного Кавказу належать: VII — Кубанський Край, VIII — Ставропільська губ., IX — Республіка Гірських Народів, X — кол. Терське Козаче Військо і XI — Чорноморська губ. (Північний Кавказ обведений суцільною лінією).

Населення Північного Кавказу за переписом 1959 року становило 11.786.000¹

Отже, за кількістю населення Північний Кавказ перевищують в ССРСР тільки РСФСР і УССР, а в Європі: Англія, Італія, Франція, Зах. й Східня Німеччини, Польща, Югославія і Румунія. Одначе аборигени у більшості сильно відстають в цивілізації і складаються з кругло 40

¹ П. Г. Подьячих. *Население СССР*. Москва, 1961, стор. 63; Народное Хозяйство в 1960. Статистический ежегодник, стор. 858—869.

етнічних груп. Тільки в автономній республіці Дагестан при кількості населення 1.063.000 душ (перепис 1959 р.) було біля 30 народів і етнографічних груп з окремими мовами і коло 70 «діалектів»²

Серед цих народів грамотних було коло 10^{0/0}. Переважно були це фанатики віровизнання Магомета, крім 410.000 осетин — християн.

Росіяни протоптували стежки на Півн. Кавказ ще за царя Івана Лютого й Петра I-го, а цілковито його окупували («замирили») у другій половині XIX-го сторіччя. Частина цієї території — Тамань, кол. Тмуторокань — за князя Володимира Великого належала до України. Війна Росії з Кавказом, тривала близько 60 років. В процесі завоювання території поселювалися тут українці й інші слов'янські народи. Більшою одноразовою групою на початку були запорожці після зруйнування Запорозької Січі в 1775 році.

При другому, суцільному зруйнуванні Запорозької Січі (1775 р.) царицею Катериною II-ю велика частина запорозьких козаків утекла до Туреччини й заснувала «Задунайську Запорозьку Січ». Про подію зруйнування Січі цариця Катерина II-га видала маніфест: «Сеч Запорожская в конец уже разрешена со истреблением на будущее время и самого названия запорожских казаков... Заводя собственное хлебопашество, расторгали они тем самое основание зависимости их от Престола нашего и промышляли конечно составить из себя посреди отечества область, совершенно независимую, под собственным своим неистовым управлением».³

Дальша втеча запорожців у Задунайську Січ і нова війна з Туреччиною, що назривала, змусили злобну царицю через 4-ри роки (1779—1780 рр.) видавати нові маніфести, якими давалось повну амністію та обіцялось запорожцям поворот їх земель та привілеїв, якщо вони повернуться.⁴ Однак запорожці маніфестам не повірили. Тоді російський уряд вирішив відновити Запорозьке Військо на Україні і доручив Антону Головатому і Захарові Чепізі збирати козаків. Спочатку нове військо назвали: «Верное Войско Запорожское», а потім змінили назву на «Войско Верних Козаков Черноморских». Нове військо поселили коло Дніпрового лиману з Кінбурською косою, а потім (1790 р.) чорноморцям було «подаровано» землі поміж ріками Бугом і Дністром, де засновано 25 великих осель.⁵

Але з нової оселі московські вельможі почали відбирати деякі землі для себе. Рятуючи козаків, старшини А. Головатий, З. Чепіга й Сидір Білий вирушили до Петербургу просити землі, на які московські вельможі не зазіхали б. Цією землею була Кубань, що довгий час

² Народы Кавказа, Изд. Акад. Наук СССР, стор. 403, 405 і 409.

³ Н. Маркевич. «История Малороссии». Москва, 1842 г., т. IV, стор. 446—451.

⁴ С. Петлюра. Причинок до історії переселення турецьких запорожців на Кубань». Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка, т. LXV.

⁵ Ор. Л-к. «Потемкин и Черноморцы». «Киевская Старина», 1887 р., ч. 9, стор. 189.

перебувала під Туреччиною, точніше правобережна Кубань, що за «Кучук-Канаржійською» угодою (22. VII. 1774 р.) була названа «Татарською самостійною державою» та звідки татари помало витискали осетинів та косоїв-черкесів. Формально це ще не була Російська територія.⁶

Катерина II-га з охотою дала «Грамоту» на цю непевну територію між р. Кубаню й Озівським морем. Вона позбулась Чорноморців, зобов'язавши їх боронити ще не зовсім усталені кордони. Але при небезпеці попасти в кріпаки чи в московські пікінерські полки, козаки погодилися ще десятки років боронитися від наскоків черкесів, караївців, чеченців і інших.

2. Слов'янське заселення Північного Кавказу

Процес заселення слов'янською людністю є для Півн. Кавказу дуже характеристичний і на ньому треба зупинитися докладніше. У 1792 р. чорноморці чотирма валками (Сава Білий з Запорізькою фльою — 50 канонерських човнів і 1 яхтою з 49 гарматами на них — причалив до Таманського півострова, три інші валки — полк. Кордовський сухоходом через Крим, Військовий Отаман З. Чепіга і Суддя А. Головатий сухоходом над Озівським морем) — мандрували на нову землю.

Прибувши на Кубань, старшина оглянула подаровану землю й намітила місце для куренів. Як на Січі, мало їх бути 38. Додано два нові — Катеринівський і Березанський. Для 38 куренів залишили назви з Запоріжжя. На Кубань чорноморці привезли січові регалії, архіви і головний лад: Військову Раду, виборного Військового Отамана і виборну старшину, свій суд, свою українську школу, своє духовенство, свої форми землеволодіння і Військове Правительство з трьома головними керівниками: Кошовий Отаман, Військовий Суддя й Військовий Писар. По куренях повибирали також Курінних отаманів і писарів. Першими провідниками були: Військ-отаман — Захар Чепіга, Військ-суддя — Антін Головатий і Військ-писар — Котляревський. Ці троє й написали першу Конституцію під назвою: «Порядок Общей Пользы». Цю Конституцію затвердила Катерина II. Сталося це у 1794-му році, коли в Карасунському куті р. Кубані і заснували столицю-місто Катеринодар, а в ньому й дерев'яну січову церкву св. Покрови. Тут же були й курені для нежонатих чорноморців. По правому березі р. Кубані чорноморці побудували вежі для слідкування за черкесами, де стало бути вартіві. В перших десятках років без збройної охорони ніхто не смів виїздити в поле; в полі працювали під охороною кіннот-

⁶ „Die Kosaken in ihrer geschichtlichen Entwicklung und gegenwärtigen Zuständen“ von A. V. Berlin, 1860, S. 230.

чиків з рушницями й шаблями. В ті часи володіли зброєю теж жінки, і дуже добре їздили верхи.

На новому поселенні скоро став встривати в життя козаків російський уряд, обмежуючи самоуправління. Заборонили збирати Січові Ради, вибирати Військових отаманів і взагалі старшину (коли помер З. Чепіга, то на його наступника призначено А. Головатого), назву «курінь» змінено на «станцію», назву «Кошовий» на «Наказний», а з 1885 року Наказних отаманів призначали вже не з козаків (крім останнього ген. Бабича). В школах заведено російську мову, Військовий суд заступлено російським, хоч по станицях і аулах залишено й звичаєві суди. Козаки раніше вибирали з своїх людей і священників, висилаючи їх на іспит і висвячення до єпископа у Феодосії. На Кубань і почали присилати священників з росіян і узалежнили їх від єпископів у Ставрополі. 22. IV. 1861 р. російський уряд змінив саму назву «Чорноморське Військо», на «Кубанське Козаче Військо», приєднавши до чорноморців 6 бригад лінейних козаків (вихідців з Дону — російського походження).

Щоденна війна, незвичний клімат, хвороби, зокрема «корчій» (малярія) дуже винищували населення і козацтво скріплювалось припливом свіжих сил. Свідок перших десятиліть життя чорноморців на Кубані, історик І. Попко, пише, що кількість їх збільшалася неоднократними переселеннями «из малороссийских губерний, без чего нездоровый сей край остался бы без людей, ибо в оном ежегодно гораздо более умирало, нежели рождалось, не говоря уже об убитых в почти непрерывных боях с непримиримым неприятелем и умерших от ран».⁷

На заклик отамана Бурсака з Туреччини в 1808 р. повернулося 500 запорожців; за царя Миколи I-го прибуло на Україну близько 1.500 запорожців Задунайської Січі під проводом отамана Йос. Гладкого. Оця група перейшла під час війни від турків до росіян, повіривши цареві. Їх поселили спочатку на березі Озівського моря біля Маріуполя під назвою «Озівських козаків». Ця місцевість козакам не подобалась і вони почали нелегально утікати до чорноморців. Тоді їх примусили в 1852 р. поселитися на побережжі Чорного моря між м. Анапи та м. Сухум-Кале. На цій же території ще в 1832 р. добровільно поселилося 200 родин українських козаків. Таким чином Геленджік, Туапсе, Сочі, Гагри, Піцунда, Новий Афон і Сухум-Кале, що є перлинами Кавказьких курортів, в основі заселені українськими козаками, яких в 1900-тих роках «розкозачив» царський уряд, назвавши їх селянами.

За царським указом в 1808 р. на Чорноморію (Кубань) з Чернігівської й Полтавської губернії було переселено 25.000 козаків, а в 1809—1811 роках з тих же губерній переселено — 41.534 українців, за указом

⁷ И. Попко. «Черноморские казаки в их военном и гражданском быту». С.П.В., 1858 г., стор. 2; Туренко. «Исторические записки о Войске Черноморском». Киевская Старина», 1887 г. ч. 6, стор. 376. «Киев. Стар.» 1887, ч. 5, стор. 132.

1820 р. 48.382 українців; протягом 1845—1850 років з Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній перевезено ще 15.580 козаків, жінок і дітей. Загалом за 40 років з України прибуло на поселення на Чорноморіі 100.000 душ.⁸

На Стару Лінію у 1802 р. з Вороніжчини й Полтавщини переселилося 391 душ. У 1803 р. з т. зв. Катеринославського Козачого війська переселилося 3.277 українців, а в 1804 р. з Харківщини прибуло 378 укр. козаків. 1805 р. з Катеринославського війська переселилося 229 козаків.⁹

Досить було й інших випадків примусового переселення на Північний Кавказ, наприклад: два полки українських козаків з Полтавщини і Чернігівщини були вислані воювати на Кавказ, назад до дому їх не пустили, а поселили на Терек у районі Владикавказу. Були то переважно нежонаті козаки і їм у 1834 р. примусово привезли 500 кріпачок-дівчат, з якими й побралися оті козаки; або в р. 1843 в районі горішньої Кубані було поселено за неслухняність два чугуєвські полки козаків з Харківщини, а їхні землі були віддані російським кірасирам.¹⁰

Потребу переселення українців добре розумів А. Головатий, який таємно через вірних людей намовляв запорожців тікати від кріпацтва на Кубань і установив такий звичай, що хто переправиться через ріку Сю, тому видавали паспорт з новим прізвищем з припискою в козаки. На заході таким пунктом зробив м. Анапу, в якому новоприбувшого «перехрещували» новим прізвищем. Коли хто з володарів з'являвся за кріпаком, вертав з нічим, бо його кріпака не було. Так повстав клич, — «з Кубані видачі немає!» Потік втікачів, як колись з-під Польщі на Схід, тепер з російської кріпаччини на Схід плив без перерви. І оці новоприбулі поселенці становили чисельно більшу масу, ніж урядові переселення. На Лінію, як і на Чорноморі, утікало багато кріпаків з України. Чимало прибувало й людей з Дону. Донські козаки-старовіри, переслідуювані царською патріяршою владою, ще XVII-го сторіччя почали шукати захисту в північно-кавказьких степах та передгір'ях. На Кавказі ніяке віровизнання не переслідувалось.

Лінія поповнювалася також шляхом приписки в козаки; населення цілого ряду сіл Ставропільської губернії приєднано і переназвано їх станицями: так у році 1833 14 станиць (Новотроїцька, Росшеватська й інш.), а у 1840 р. 36 сіл, з яких багато українців, вивезено сюди для будови укріплень.¹¹

⁸ С. Ж. «З истории колонизации Черноморья». «Правда», 1889 р. ч. 5.

⁹ Ф. А. Щербина. «История Куб. Каз. Войска». Т. I, стор. 188; його ж — «Колонизация Куб. обл.»; П. Г. Бутков. «Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г.», т. II, стор. 250 і сл.

¹⁰ Н. С. «Из истории малороссийских казаков в конце XVIII века». «Киевская Старина», 1897 г., ч. 5, стор. 130 і ч. 11, стор. 155.

¹¹ Ф. А. Щербина. «Истор. Куб. Каз. Войска» і «Колонизация Кубанской обл.», стор. 536.

Збудування й зруйнування (на наказ Туреччини козаками ще в XVI сторіччі) фортеці Терки закінчилося поселенням українських козаків на Тереку разом з Гребінськими козаками. Вони й дали початок заснуванню Терського Козачого Війська. Цар Петро I-й привіз на Терек 1.000 родин донських козаків, від яких частина перейшла, створюючи оселю Святий Хрест, на Ставропільщину. У 1770 р. 3.000 українських козаків оселилися 4-ма станицями на Ставропіллі, утворюючи Хоперський полк. В Чорноморській губ. козачі переселенці заснували 12 станиць, що у пластунах творили Шапсудський батальйон.¹²

Із наведеного слідує, що основи заселення Кубані, Чорноморщини, Ставропільщини й Терека положили українці, які різними способами ішли на ці землі нестримним потоком і під час війни, приймаючи часто участь в обороні цих земель від нападів черкесів, чеченців, інгушів і інш. Легке записування в козаки в сімдесятих роках XIX-го сторіччя царських уряд заборонив. Цей акт треба вважати дуже шкідливим для українців.

Всі тодішні терени Північного Кавказу були дуже рідко заселені. Всього 14—16 людей на 1 кв км., тоді як в Україні густота населення становила 70 чол. на 1 кв. км. Земля була цілинна, родючіша навіть від української. Тут випасалися величезні отари овець, череди великої черкеської худоби, табуни добрих верхових коней, безліч свиней, що паслися й плодилися без ніякого догляду. Лежали великі лани природніх сінокосів. Щоправда, під час завойовування Північного Кавказу — орати, сіяти, жати й косити треба було під військовою охороною. Підсоння на Кавказі назагал було лагідніше ніж в Україні, а в окремих місцях, як на чорноморському побережжі, субтропічне.

Ліквідуючи незалежність гірських народів, Росія виселила з Кавказу до Туреччини біля 500.000 черкесів. Це звільнило великі простори лівобережжя Кубані з могутніми лісами, в яких росли тисячами гектарів високоцінні породи дерев (тис, волоський горіх, кедр, густодеревинний дуб, сумах тощо). Воля і багатюща природа вабили поселенців. Очевидно переселення з сусідньої України не припинялося, а навіть зростало, підсилюючи українську культуру та стало пригадувати давнішим поселенцям, хто вони, яких батьків діти. Всі стародавні звичаї українців на Північному Кавказі заховувалися не гірше як на Україні, а українська мова й пісня по станицях, особливо між жінками, лунала як по селах над Дніпром, Дністром, Сяном.

Історик Чорноморського війська І. Попко про це так написав: «Напев на клиросе, веснянка на уліце, щедрування под окном, женихання на вечерньцях и выбиленьый угол хаты, і гребля з зеле-

¹² П. Г. Бутков. «Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г.», т. I, С.П.Б., стор. 15, 49; Л. С. Личков. «Очерки из прошлого и настоящего Черноморского побережья». «Киевская Старина», 1903 г., ч. 6 і 10.

ними вербами, и вол у ярме, и конь под седлом — все нагадует вам у той далекой кавказкой Украине гетьманскую Украину Наливайка, Хмельницкого».¹³

З кінцем боротьби Північний Кавказ швидко розвивався, набираючи капіталістичного вигляду. Іміграція до цих теренів плавом плила. Місцеві хлібороби не могли самі впоратись зі збиранням врожаїв. Статистика станиць Тихорецької перед I світовою війною відмічає, що через неї на Кавказ переїздило на польові роботи мільйон робітників, головню з Наддніпрянщини на Кубань. Їх наймали здебільшого «на стройки». Заробивши за відбутий сезон, ці робітники в більшості повертали на зиму додому, але частина завжди лишалася по станицях чи хуторах і на зимові праці. Так рік-річно збільшувалось населення тими заробітчанами, яким навіть в наймитах велося ліпше, ніж у себе при одному-двох га землі. Невелика частина з цих безземельних ізгоїв дороблялася настільки, що могла наняти у козаків чи панів задовільний кусок поля, а були, очевидно, й такі, що спромоглись і купити на власність більше чи менше земельки. Більшість же осідала по станицях на маленьких господарствах, в скромненьких хатинках, пристосованих стаєнках та з лози виплетених сапетках для збіжжя. Малі господарства тому, що вони платили так зв. посажонне, річно 5 коп. за кв. сажень. Ініціативніша частина цих людей заробляла за певну частину збіжжя у заможніших козаків чи панів. Всі ці не-козаки звалися «навгородніми» чи «городовиками». Особливістю «городовиків» було те, що вони не брали участі в громадському житті станиць. Вони числилися за місцевістю, де родились чи звідки прийшли. Там вони залагоджували свої паспортіві справи, звідтам викликали їх для відбуття військової служби. Це в дійсности були громадяни другого порядку, ізгої-парії.

Крім українців на Північному Кавказі з слов'ян перебували ще росіяни (учителі, духівництво, поштові урядники, митні урядовці й інші). Російське простолюддя не було чисельне і значна частина його займалась ремісництвом: теслі, столярі, мулярі, кравці, шевці, бляхарі й інш. Були чехи, які по містах чи й більших станицях мали броварі, а чеські хлібороби мали свої села, що жили окремо, маючи свою адміністрацію, школи, віровизнання. Поляків було мало. Німці жили своїми «колонками», мали деякі привілеї, свої лютеранські школи. Помітний прошарок становили греки, які плекали турецький тютюн, продукція якого за царату на самій Кубані становила 80% загально російської продукції. Греки скуповували збіжжя і експортували його головню в Європу. Вірмени вели торгівлю мануфактурою, алькогольним питвом й тримали ресторани. Місто Армавір до революції мало 90% вірмен.

¹³ И. П о п к о. Цитована праця, 1858 г.

За переписом 1959 р. на Північному Кавказі жило 27 людей на 1 кв. км., з того 51% було затруднено в сільському господарстві.¹⁴

На Кавказі плекалося, крім найрізноманітніших зернових (озима і яра пшениці, ячмінь, овес, жито, гречка, кукурудза, риж) технічні рослини: соняшник, льон, коноплі, цукровий бур'як. Великі площі землі були під виноградниками та садами.

Північий Кавказ ще до революції розвинув потужну промисловість: млинарську (з великим елеватором в Новоросійську), цукроварську, гуральчану, олійну з виробом твердого товщу, гарбарську, нафтодобувну (Грозний, Майкоп), нафтоперерібну (Грозний, Туапсе, Краснодар), газо-добувну (Ставрополь — перше місце в СРСР, Грозний, Дагестан), цементову й інш.

Після військових зобов'язань населення Кавказу поділялось на три категорії: козаки мали свою самоуправу, одержували на 17 році життя пайовий приділ землі, однаковий у всіх станицях (від 4¹/₂ до 15-х десятин). За це вони майже поголовно служили у війську у власному одязі, взутті, власною холодною зброєю (кинжал і шабля) і на власному коні (пластуни коней не мали); городовики не всі відбували військову службу (на всьому державному); аборигени до I світової війни до війська не брались, а в цю війну утворили добровольчу дику дивізію, комендантом якої був брат царя, Михайло Романов.

Козаки мали перші дуже добре поставлені 2-класові школи (5-тирічки), безплатні, з добрими бібліотеками й іншим вивінуванням. Городовики допускалися в ці школи лише за певну плату, за меншу плату вони учились в парафіяльних однокласових (3-річних школах). Багато було й неписьменних.

Що ж до фахової чи вищої освіти, то уряд не тільки не дбав, а не дозволяв їх відкривати. Працювали 2 семінарії на цілу Кубань. Своїх учителів бракувало, а тому прислали з Тверської, Ярославської й інших губерній Росії. У 1917 р. було більше 3.000 учителів, присланих з Росії. На Північному Кавказі з 11 млн. населення не було ні одної високої школи, на цілий Кавказ з кругло 20 млн. населення також не було ні одної високої школи. Не було й своєї єпархії, ні духовної семінарії, а лише в Ставрополі.

Станова нерівність на Кубані й Терекі між козаками і городовиками, які упосліджувались, почавши від громадських прав та користування школами і кінчаючи на земельному наділі, протягом 50 років роз'ятрувала співжиття козаків і городовиків.

Але до революції господарство помимо всього загально впорядковувалось і швидко розвивалось. Сільське господарство механізувалось: серпи й коси скоро викинули з ужитку, заступивши їх травкосками, лобогрійками, асмоскидками й снопов'язками. На Кубані орга-

¹⁴ П. Г. Подьячих. Цитована праця, стор. 67, 81.

www.kyivpravda.org.ua
www.kyivpravda.org.ua

нізувалися акційні товариства станиць для розбудови залізничних шляхів. Ці т-ва збудували три залізниці: Куцовка-Кримська, Сійська — Катеринодар-Ахтирська і Армавір-Туапсинська. За 125 років життя на Кавказі постали густі мережі кредитової й споживчих кооператив.

Хоч за царату усіх козаків вважали «нагаечниками», — Кубанці під час Російсько-Японської війни вирізнили себе великою опозицією до російського режиму. Вони воювали в складі козачого загону ген. Мищенко (по війні Наказного Отамана Дону), який був чи не єдиний, що показав героїзм в боротьбі з японцями. Коли ж після перемир'я солдати армії виявили непослух і проти них хотіли ужити кубанців, розхвалюючи їх, що вони нащадки лицарів-запорожців, то вони відмовились «усмиряти» і вимогли, щоб їх негайно повернули на Кубань. Повернувшись кораблями з Владивостоку до Новоросійська, 9-й пластунський батальйон, не здаючи рушниць, розійшовся по домах. При «усмиренні» селянських «бунтів» в імперії, кубанці теж виявили ненадійність, а єдина військова частина, 2-й Урупський полк, в самій Кубані відмовив послуху старшині. В 1906-му кубанські політики намовили Наказного Отамана ген. Михайліва зібрати Кубанську Раду під головуванням політично неблагонадійного статистика, козака Ф. А. Щербини (пізніше українського професора). Ця Рада сама впорядкувала земельні питання, збільшуючи козачий земельний фонд. Всі оці революційні протирежимні виступи кубанців налякали уряд імперії і він без галасу примирився з усім, не вживаючи репресій, хоч конвой царя найвірніша гвардія) складалася з кубанських і терських козаків. За скликання Ради Наказний отам. Михайлів був звільнений, а всі її постанови цар Микола II затвердив.

Північний Кавказ не мав земства, яке би дбало про культурний розвиток, а належав до «Намісництва на Кавказі» разом із Закавказзям. Головою цього намісництва був в ті часи ліберальний граф Воронцов-Дашков, який допускав ліберальні кроки ініціативних інтелігентних діячів. Велику роль в культурному розвитку відігравали учителі, місцеві старшини здебільшого з освітою — юнкерською школою, писарі переважно з двокласовою школою, фельдшери. Високоосвічена інтелігенція (лікарі, адвокати, судді, інженери, агрономи, землеміри) траплялися по містах і повітових станицях. На Кубані були і твердіші свідомі українці, які при будові Кубано-Чорноморської залізниці виступили для нагляду державного контролера в особі українського письменника Кащенко і всі станції цієї залізниці були збудовані в українському стилі. У 1903 р. вони ж вислали делегацію до Полтави на відкриття пам'ятника Івану Котляревському. Між цими кубанськими українцями виявилися й письменники, як: наказний отам. Яків Кухаренко (приятель Т. Шевченка, «Чорноморський побут»). Василь Мова-Лиманський («Старе гніздо і молоді птахи», поезії), Пі-

вень і інші. Ці кубанські українці закликали до себе інтелігенцію з Наддніпрянщини. Серед запрошених жили на Кубані якийсь час проф. Борис М. Мартоє (прем'єр УНР), Симон В. Петлюра, Аркадій Кучерявенко, О. Левицький, Мандрика, Ротар, Іван Івасюк, Павло Сулятицький й інші.

При незначній українській свідомості все ж появлялися і серед козаків такі, які замислювалися над питанням городовиків. Вони бачили, що на церковному й кооперативному полі ніякої різниці між козаками й городовиками не існує, а навпаки — є найтісніша співпраця. І все частіше козаки починали говорити про окозачення городовиків, щоб зрівняти ці два стани з метою швидкого розвитку краю. На Ставропілщині й на побережжі Чорноморщини російський уряд перевів таке зрівняння шляхом «розкозачення». Цікаво, що після першої революції депутатом до всіх 4-х Державних Дум козаки обирали осаула Кіндрата Л. Бардіжа, козака-українця, який належав до російської Конституційно-демократичної партії, а городовики вибирали соціалістів, а не представників правих груп.

Невідрадний стан городовиків використала ота московська зайшла інтелігенція, яка використовувала кожний негативний крок козаків відносно городовиків, критикуючи та роздмухуючи його в полум'яну пожежу. Випускались нелегальні летючки проти козаків, тавруючи їх назвою «нагаєчників», хоч кубанці нагайок не мали і їх майже не вживалось до поліційних функцій. Оте тверсько-ярославсько-пензенське учительство ширило й поглиблювало розлад між козаками й городовиками.

В такому стані дожив Північний Кавказ до вибуху I-ої світової війни 1914 року, яка привела до «безкровної революції». На цю війну під кінець мобілізовано було все чоловіче населення Кавказу. Козаки служили й вийшли на війну територіяльним формуванням — цілими станицями. В частинах служили поруч брати, батько з сином, з своїми козацькими старшинами. Кожний був певний, що у випадку ранення його не лишать, а винесе з поля бою брат, кум чи добрий сусід. Городовики ж були перемішані між орловцями, тамбовцями, самарцями й інш. чужими солдатами. В I-й світовій війні кубанські козаки виставили: 37 кінних полків, 22 батальйонів пластунів, 9 батерей гарматчиків та 37 сотень поза полками; кубанські городовики були мобілізовані у цю війну не в меншій кількості, але точної статистики їх не велося. Перебуваючи на далекому фронті, козаки не поривали зв'язку зо станицями, які знали, де їх полки, батальйони й батереї, знали про їхні перемоги й сумували при поразках. На Різдво та Великдень на фронт до козаків посиляли станиці делегатів, привозячи з дому кутю та паску; дома станичні громади підтримували господарства фронтовиків — орють, сіють і жнуть. Посівна площа за 3 воєнні роки у козаків не зменшилась. Натомість городовики з Кубані чи Терека не мали зі

www.eleap-kazak.ru

станцій регулярних вісток, про них ніхто не турбувався. Козацькі полки й батальйони перевозяться з одного фронту на другий, на найнебезпечніші місця. Козаки йшли в авангард наступу на Галичину і взяли фортецю Перемишль, вони спасали Тифліс, розбивши турків під Саракамишом (взяли понад 100.000 полонених), оволоділи неприступною фортецею Ерзерум, наскоком захопили фортецю Трапезунд, Кубанський загін дійшов до Месопотамії, з'єднався з англійською армією; кубанський батальйон під командою полк. Ходкевича у Луцьку прорвав німецький фронт. Всім цим пишалися кубанські козаки, а кубанські городовики гинули на тих фронтах безіменно, про них ніхто й не згадав, до них зі станиць долітали лише випадкові вістки.

Однак війна втомлює як козаків, так і городовиків. Всі вони прислухаються до листів з заплля: чують про непорядки в царській родині, про Распутіна, дізнаються про заступлення вел. князя Миколи Миколайовича, як головнокомандуючого, самим царем. До офіційних вісток долучаються легенди, хтось веде пропаганду проти уряду.

Серед населення Північного Кавказу політичних партій не було. Молодь, старшокласники середніх шкіл, бували в гуртках російських партій (соц.-демократів та соціалістів-революціонерів), дехто з старших належав до конституційних демократів («кадетів»). Як постала на Наддніпрянщині Революційна Українська Партія (РУП), то підпільно виявилась вона й на Кубані (очолив її інспектор народних шкіл Ерастов). Членом її був і Симон Петлюра, але на його пропозицію цю партію називали «Чорноморською Вільною Громадою». Ця партія мала своїх членів і в деяких станицях.

3. Революція на Північному Кавказі

Політичне життя російських партій ледве жевріло. Воно зосереджувалось по містах і керувалось майже виключно зайшлими з Півночі інтелігентами. Чутка про революцію в Петрограді для населення Північного Кавказу була громом з безхмарного неба. По містах цю вістку стрінули з радістю, городовики — з великим задоволенням, а козаки — спокійно. Російська й зросійщена інтелігенція вважала, що революція спричиниться до зросту міжнародньо-політичного значення і слави Росії і дасть можливість зреалізувати її мрії. Олександр Керенський скоро набув сяйва Мойсея російського народу, що введе його в «обітовану землю». Городовики вірили, що революційна влада дасть їм землю і то не де-небудь, а таки на Кубані чи Тереку. Козаки ж не сподівалися, що революція полегшить відбування військових обов'язків, а побоювалися, щоб їх не змушували «усмирять». За скинутим царем, якого вони вже не поважали, не жалували. Політично-громадську думку, якщо її можна було устійнити на підставі окремих заяв чи виступів, можна було поділити на чотири головні течії.

Перша течія — російська і зросійщена інтелігенція і революційна демократія — дивилась на частини Кавказу, як на звичайні російській чи іншій губернії, і вони потребують, як Ставропільська чи Чорноморська губернії, або Дагестан, демократичне земство. Оці зайдінтелігенти почували себе у всіх частинах Кавказу дома, вважали можливим втручатися в місцеві справи, а навіть домагались ставати на чолі громадсько-політичного життя краю. Просякнуті наскрізь централістичними тенденціями — вони не припускали навіть думки, щоб якась частина, чи цілий Північний Кавказ утворили державний організм, хочби і в складі федеративної Росії. Бажання місцевих кубанців, ставропільців, терців, дагестанців організувати життя по своєму зайшла інтелігенція трактувала як зраду Росії.

Росіяни на початку стояли на чолі городовиків, ведучи вперту боротьбу з козаками. Згодом же вони побачили, що городовики також не є «руські мужики», а «хахли», а серед козаків є течія, яка не менше за них бажає лишатися на послугах Москви.

Друга течія — виключно козачо-кубанська, інтелігентська, здебільшого «республіканці» і «демократи», «автономісти», «федералісти» і «самостійники». Всі разом вони дбали про інтереси «Кубанського Козачого Війська». Меншість з них, т. зв. «ура-козаки», не цікавились державним устроєм Росії, бо їм було однаково боронити чи монархію чи республіку; важно лише, який режим більше збереже козачі привілеї. Ця група розв'язувала питання городовиків — виселенням їх з Кубані, байдуже куди. Козаки ж мусіли одержати «грамоту», яка стверджувала б недоторканість їх землі. Корінних городовиків (тих, що мали великі землі куплені і жили окремими селами) вже погоджувались залишити на Кубані. Орієнтація більшості цієї течії була на російську демократичну республіку.

Третю течію представляли козаки й городовики, які виставляли ідею союзу народів Росії. Вони знали, що Кубань має українську більшість і вірили, що російський нарід відпустить їх як тих, що мають привілеї українського козацтва. Віра в доброзичливість підтверджувалась посилкою на промову проф. Павла Мілюкова в IV. Державній Думі 22. II. 1914 року з приводу заборони святкування роковин Шевченка, в якій Мілюков сказав: «Українського руху ніхто не вдумав, український рух існує і буде існувати . . . Ми вважаємо, що прав був той український письменник, котрий сказав, що українському народові треба всього того, чого треба й іншим народам».¹⁵

Пізніше ж у 1918 той же П. Мілюков уже говорив: «Вся ця Україна — вигадка купки інтелігентів, ніякого національного руху немає на Україні . . . нема й мови української».¹⁶

¹⁵ «Вісник Союзу Визволення України», ч. 143, стор. 201—202.

¹⁶ М. С. Маргулісс. «Ясская делегация». Летопись Революции, кн. I, 1923, стор. 208—209.

Представники цієї течії хотіли утворити з Кубані державний організм, який зміг би як самостійний член, прийняти участь в творенні союзу народів, що входили б в склад бувшої Росії. Третя течія стояла за зрівняння городовиків з козаками.

Течія четверта, найменша, оцінювала найреальніше російський народ, який де б не ступив, відчуває себе дома. В Києві, в Катеринодарі, в Тифлісі, у Варшаві, Альма-Аті він (росіянин) вважає себе господарем; а тому російська інтелігенція добровільно не зречеться бажання творити життя і на Північному Кавказі, на Україні, в Грузії і в Фінляндії так, як це вона бажає, а не як бажано кубанцям, ставропольцям, грузинам, фінляндцям. В загальних рисах програма 4-ої течії була така: Росія не зречеться можливості розпоряджатися добром кубанським; воля й право на творення свого життя ніколи не даються, а одвойовуються. Кубань зможе те й друге відвоювати від Росії лише разом з Україною. Об'єднання Кубані з Україною, утворення на федеративних підвалинах одного державного організму, боротьба цілого українського народу за своє визволення, а зокрема на Кубані і на Терекі, прийняття в козаки всіх городовиків, що постійно живуть в цих областях, передача землі хліборобам і встановлення законодавства, що забезпечує робітників.

Третю й четверту течію представляла невелика українська (козака й городовецька) інтелігенція, національно свідомі й напів свідомі. Чимало представників другої течії українського походження з симпатіями ставилися до програми третьої течії там, де ходило про національне питання, а представники третьої й четвертої течії підтримували представників другої течії в їх боротьбі з централізаторськими стремліннями представників першої.

Частина інтелігенції горців (головно черкесів і карачаєвців) в меншості своїй поділяла думки третьої й четвертої течії, а більшість її і несвідомі елементи майже завжди підтримували представників другої течії.

Політично-громадська думка не була сформульована в якихсь сталих програмах. Інтелігенція Кубані та Кавказу, як і народні маси, творили нове життя, керуючись більше інстинктом, симпатіями, а інколи й особистими цілями. А деякі козаки навіть хвасталися тим, що не мають партійно-програмових об'єднань («Ми козаки, у нас партій нет»).

Серед козачих старшин, що були в цей час в Катеринодарі, були люди, які розуміли необхідність негайної організації свого власного кубанського ладу. Вони вживали заходів, щоб не допустити до анархії і розвалу в житті краю і в своїй непомітній щоденній праці вони багато зробили у цьому напрямку. Але скромність, відсутність нахилу до демагогії, дисциплінованість, чесність, звичка все робити по наказу, перешкождали їм вийти наперед і дати все, що могли своїм знанням і своїм досвідом.

4. Громадський і Обласний Комітети

Щойно наспіли певні вісті з Петрограду, як в Катеринодарі негайно утворився з представників міського самоврядування, професійних, партійних і взагалі громадських організацій Катеринодарський Громадський Виконавчий Комітет, який призначив Комісаром поліції — «вченого тютюноведа», росіянина Сімановського. Цей росіянин з'явився до грізного ще вчора Наказного Гетьмана Кубанського Козацького Війська, генерала інфантерії М. П. Бабича і заявив йому, що він арештований і що йому забороняється давати будь-які розпорядження. Отак ініціативні росіяни вмить захопили владу в серці Кубані, в Катеринодарі, де ще стояла січова церковця, збудована запорожцями. Праправнук їх міг як козак скликати Раду і як у 1906 р. Наказний Отаман Михайлов перед нею покласти булаву й передати владу. Таким актом він допоміг би своєму народові без втручання «російських культуртрегерських зайд» розпочати нове життя. При такому поступованні Кубанська історія відзначила б його героєм. А так, зганьблений ген. М. Бабич за дозволом Комітету виїхав на Терек, де в 1918 р. був зарубаний більшовиками.

У Виконавчому Комітеті брали участь найдрібніші організації і через це він розрісся у цілий парламентар (мав 80 членів). Очолити Комітет наслідився адвокат С. Г. Турутін, який щойно перед революцією приїхав з Петрограду на Кубань. Цей зайда був членом російської соц.-демократичної партії і найбільше дбав про те, щоб на Кубані не сталося контр-революційних виступів. То були часи, коли на просторі імперії численні «чинущі» спасали революцію і вишукували, а часто й ув'язнювали, «контр-революціонерів». У Катеринодарі, крім отамана, арештували поліцаймастера, жандармських старшин. Були усунені з посад деякі урядовці отаманської канцелярії, обласного правління та поліції, яку перезвали міліцією. Першого ж дня Катеринодарський Громадський Комітет виділив із себе Тимчасовий Обласний Комітет з 5-ти осіб з правом кооптації. Цей Обласний Комітет кооптував у свій склад директора військової реальної школи, козака В. В. Скидана, члена партії «кадетів» і вибрав його головою. Завданням Обласного Комітету було організувати по станицях, селах, аулах, тимчасові громадські комітети з функціями місцевої влади. Місцеві Комітети склалися уже з міщаних представників — козаків і городовиків з перевагою останніх. Але життя мало свої норми і воно довго не мінялося, хоч і увійшло багато нових осіб. Звичайно, наперед вискакували рухливіші й балакучіші, що в більшості недавно опинилися на Кубані. По всіх селищах місцеві комітети відібрали присягу Тимчасовому урядові. Пильнішою справою комітетів одначе стала «охорона революції». На цьому ґрунті траплялося багато сміховинок: хтось висловивсь, що сумнівається в успіху революції і його вже до-

питують як контр-революціонера, комусь випало з уст, що верховне правління говорить, а не діє і йому чіпляють латку контр-революції. Комітети зразу почали скликати віча, на яких промовці розповідали про Распутіна, славного вождя — О. Ф. Керенського, про російські Установчі Збори та всілякі інші приємні речі, яких треба сподіватися від революції. Роздавались при цьому популярні книжечки, листівки, портрети. А як позбавитися незгоди між козаками й городовиками — про це майже ніхто не згадував. Скоро ця балаканина козакам і селянам набридла. А люди між собою потиху почали говорити: який не був поганий цар, а за нього був і ситець, і черевики можна було дістати, був і цукор та й городовики не зазіхали на козацьку землю. Пустомельство Виконавчих Комітетів в короткий час так остогидло населенню, що як вони зникли, то по них й сліду не лишилося.

Спасати революцію по більших областях Тимчасовий уряд Росії повисилав Комісарів з видніших політичних діячів з окремою «інструкцією охорони революції». На Кубань і Чорноморську губ. прибули осаул К. Л. Бардіж (козак ст. Брюховецької, депутат від кубанських козаків у всі 4 Держ. Думи) і адвокат Н. Н. Ніколаєв (депутат в Думу від кубанських і чорноморських навгородніх) — обидва «кадети». У Ніколаєва скоро трапився конфлікт і його заступив соц.-революціонер, лікар Н. С. Долгополов. Бардіж визнав місцевою владою Обласний Тимчасовий Комітет і був прихильником творення негайної місцевої влади, не ждучи Всеросійських Установчих Зборів. Він виправдував події на Україні, за що його почали цькувати «неділимці» і він покинув партію к-д. і Комісарство. Долгополов навпаки — виконував накази е-серів, та все покладав на Установчі Збори. Взагалі ж роля Комісарів потиху зійшла на нівець.

Обласний Виконавчий Комітет 22 квітня 1917 р. скликав не Раду, а Обласний З'їзд усього населення. Зібрались: козаки, навгородні, черкеси, кзрачаєвці, німці й своїм складом З'їзд засвідчив, що Кубань не Тульська губернія. Російська інтелігенція, черкеси і німці, наче руські вожді на Російських Установчих Зборах, погодились поправити відношення між козаками й городовиками. На З'їзді ж ані єдиного болючішого питання з життя кубанців не зачепили. Городовецькі делегати ніяких претенсій на землю не поставили, відкладаючи все на Всеросійські Установчі Збори. Дуже вразило козаків на З'їзді те, що провід цілковито вели самі навгородні, та ще здебільшого зайди, а про них (козаків) згадали лише в примітці до резолюції про створення військової комісії при Комітеті. Резолюцію навгородньої фракції про землю, яку мають дати Всерос. Установчі Збори, козаки собі товкмачили так, що дадуть не чийсь там землю, а саме їхню, козачу землю. На З'їзд прибуло теж чимало недавно прибувших на Кубань, які, очевидно, теж претендуватимуть на козацькі землі, бо на З'їзді ухвалили, що хто проживе на Кубані один рік, вважається повноправним громадянином. Це підсичувало нервовість козаків.

Ледве стримуючись, дочекали козаки кінця З'їзду і лишилися самі, щоб обговорити свої справи.¹⁷

Отож втрачено було ще одну можливість з самого початку залагодити відношення між городовиками й козаками. Головою Комітету, уже твердіше, став навгородній Турутін, який мав задоволення з ухвали про демократичну республіку, повідомляючи про це Петроград. А коли один з делегатів радив прийняти не тільки демократичну, а й Федеративну російську республіку, то Турутін грюкнув кулаком по столі і з запалом вигукнув: «я етого не позволю!» Про окозачення городовиків російська революційна демократія не згадала, вважаючи такий акт контр-революційним.

Самі козаки обговорили прийняті рішення З'їзду. Вони були невдоволені замазуванням земельної справи, а особливо образились за Комісією по козацьких справах при Комітетах, головою якої вибрали зайду, цивіля Турутіна, щойно прибувшого на заробітки до Катеринодару. Російські інтелігенти не розуміли, що примітка про військову комісію була трактована козаками як глум над ними.

Ця примітка так обурила козаків проти своїх городовиків, що всі почали прислухатися до промов виключно ура-козацької інтелігенції й сліпо тупцювати за нею. Ура-козаки, використовуючи роздратованих козаків, роз'ятрували образу приміткою, пояснюючи, що городовики наміряються знищити військо і загарбати землю, «не маючи на це ніякого права».

Учасники З'їзду, підсилені під'їхавшими делегатами зі станиць, зібралися на зібранні самих козаків перший раз після революції. А довелося їм радитися з приводу драстичної «примітки». Щоб надати належне значення своїм нарадам, вони відновили козачу традицію, проголосивши себе «Військовою Радою». Це було магічне слово. Можливо, якщо б на цій Раді було більше дореволюційних козацьких провідирів з холоднішими головами, то вони не спинилися б на «примітці», на якій стали ура-козаки, а дійшли б до потреби об'єднання всього козачого й городовецького населення. Можливо, що пощастило б зорганізувати всі сили та разом захищати інтереси не тільки Війська, а цілого краю. Зібрана Військова Рада до цього не піднялася. Вона короткозоро подбала лише про те, щоб зберегти недоторканими військові землі, ліси, риболовлі та капітали.

5. Військове Правительство

Військова Рада утворила «Військове Правительство», до складу якого увійшло сім осіб, що були і членами Обласного Комітету від козацтва, та сім, обраних Радою. Сім осіб обрано кандидатами. Цьому

¹⁷ Г. Покровский. «Деникинщина», стор. 14.

www.istat-kazak.ru

Правительству Рада доручила доглядати «Войско». На чолі Військового Правительства став потайний тоді монархіст і єдинонеділимець, полк. О. П. Філімінов, а заступником його обрали хорунжого І. Макаренка.

Козацтво звикло жити під авторитетною владою і організацію Військового Правительства прийняло з задоволенням. Спокійне на початку революції козацтво, придивляючись навкруги, стало втрачати рівновагу. Тепер воно згадало щось давнє, майже забуте, почало воскресати щось рідне, своє. Слово «рада» — закон, було все. Слово Рада стало радістю для козаків, а городовики від цього слова насупились. Козаки по наказу Ради могли зробити все, бо вони поважають свою владу. Козак, здобувши свою владу, розм'як і був здатний обійматись з городовиком як з братом, а до городовика не підступиш. Городовики не то що не зраділи отій владі, а почали все голосніше закидати, що Військова Рада і Військове Правительство — незаконна влада, а що законна влада — Обласний Комітет. Землю ж городовикам не ця влада дасть, а Всеросійські Установчі Збори.

У цей момент було таке захоплення у козаків Радою, такий високий був її престиж, що щоб не наказала Військова Рада, козаки виконали б. Не найшлося б одної станиці, яка б відмовилась підлягти наказу Ради. Через один, два тижні по всіх станицях «своїх городовиків» записали б в посіймейні «списки» і все населення стало б козаками. А ура-козацький провід не згадав про край, клопотався лише про «Військо». Пропагатори ж ідеї об'єднання також показали себе в цей момент боягузами, — не пустили пари з уст за окозачення. А засліплені та заговорені зайдами городовики непримиримою стіною стояли проти Козацької Ради, за Обласний Комітет і за Всеросійські Установчі Збори. Козацтво всі надії поклало на свою Раду, але марно ждало від неї революційного чину. Ура-козаки, говорячи про Кубань, не мали на увазі Край, а тільки Військо. Військове Правительство було задоволено перебранням функцій комісії по козацьких справах при обласному Комітеті, який по ідеї був тимчасовим господарем Краю. Навгородні ж правителі не пробували улаштувати життя Кубані, для якої у них був російський «ранжир».

Та все ж навгородньому проводу Обл. Комітету Військова Рада мучила навіть своєю назвою. Рада — щось «не руське». Козацьке населення на появлення Військової Ради відгукнулося негайним перебранням влади по станицях у свої руки. Козацькі громади мали старий, добре налагоджений адміністративний апарат, «станичні правління», який вони оживили. Станичні виконавчі комітети продовжували вважати себе законною владою, але вони, позбавлені підтримки козацьких громад, коштів, приміщень і технічного апарату, обернулися в організації зв'язку між городовецьким населенням станиці та Обласним Комітетом і «Крестьянсько-Козачим Союзом», який створили російські «ес-ери». Отаке природне перебрання по козацьких станицях влади в

www.stan-kazak.ru

свої руки позбавило Обласний Комітет в них ґрунту. Обласний Комітет втратив значіння краєвої влади між козачим населенням.

Обласний Комітет стали звати «Советом» і він за головне завдання поставив собі введення на Кубані «земства». Голова Обл. Совету, Турутін, їздив за інструкціями до Петрограду і одержав категоричну обіцянку Тимчасового Уряду задовольнити «бажання революційно настроєного населення Кубанської Области мати «земство». Повернувшись з Петрограду, Турутін зробив доповідь, яку уважно вислухали члени Совету — козаки. З доповіді слідувало: позбавлення козаків права самостійно розпоряджати козацьким добром для козаків, як меншости населення, була загроза втратити по багатьох станицях вплив на справи. Інтереси сталого населення були узалежнені від зайшого випадкового елемента. Такі засади не тільки не задовольняли козаків, а обурювали. Зударились інтереси двох частин населення: козацтва з його добрами і звичкою самостійно порядкувати ними та городовиків, в більшости не володіючих добрами, але бажаючих зрівнятися з козаками в праві розпоряджати козацьким добром.

У травні в Катеринодарі відбувся з'їзд представників кубанських фронтових частин, на якому речників городовиків не було. І от оці «фронтовики» висловили невдоволення «тиловиками». Вони (фронтовики) висловили побоювання, що в Обласному Комітеті криється загроза для «Войська», інтереси якого Військове Правительство боронить замало енергійно. Оці докори викликали в деякого з тилкових козаків думку не поспішати з землею й земством доти, доки не вернеться з фронту молодь: «їм, мовляв, жити...». Фронтовики підбадьорили уракозаків, які продовжували подвійне управління, а не впорядкування краю, поворотом до одного уряду.

При дискусії з приводу земства городовик адвокат Білоус образив полк. Філімонова, голову Військового Правительства. Козаки зажадали вибачення, а Білоус відмовився. Тоді козаки вийшли з засідання. Зудар заогнився, бо ні одна зі сторін не хотіла поважно полагодити непорозуміння. Козацька частина Обласного «Совета» проголосила себе «Військовим Советом». Це почалося 29. IV. 1917 р. Зо два місяці тяглися недомовлення, а 4. VII. 1917 р. Військовий Совет проголосив, що Кубанський Обласний Комітет більше не існує, що всю владу перебирає Військовий Совет і Військове Правительство, обіцяючи завести на Кубані безстанову демократичну самоуправу. Козаки, городовики («корінні» і «вічняки»), великі землевласники, торговельно-промислові кола і комісар Тимч. Уряду К. Бардіж сакнціонували цей «державний» переворот.

Було припущення, що Військовий Совет, перебравши владу, виконає обіцянку негайного скликання Військової Ради, щоб вона вирішила долю городовецького населення Кубані і щоб використала завмираючі вже бажання козаків замиритися з городовиками для примирення з

ними. Ще була основа для будівництва нового життя вже не «Войська» — а цілого краю, цілої Кубані. На жаль, цього не сталося.

Двовладдя продовжувалося, бо російська революційна демократія нізащо не хотіла втрачати Обласний Комітет, вважаючи Військове Правительство контр-революційною установою. Але для повалення цього правительства демократія не мала сили: розташована в Катеринодарі 223 Донська дружина, хоч і мала 3.500 солдатів, але вони були цілковито здеморалізовані, а присланий 2-й запасний армійський дивізіон дуже швидко розклали большевики. Ця демократія старий апарат влади руйнувала, намагалась створити новий, але то ніяк не вдавалося і Обласний Комітет скоро перестав бути владою, а Козаче Правительство все більше набирало на вазі.

Була ще ідея збереження козачих привілеїв одноразовим виступом всіх козаків. З цією метою вже в кінці березня (22—27) 1917 р. в Петрограді зібрався всекозацький З'їзд, на якому Кубань репрезентували: статистик Ф. А. Щербина, учитель Г. А. Білий, полк. Єрмоленко і хорунжий І. Л. Макаренко. На З'їзді були ухвалені постанови про: 1) єдину неподільну республіканську Росію; 2) місцеву автономію і 3) повну недоторканість козачих земель.¹⁸

Тези неподільності Росії козаки трималися і на 2-му загально-російському З'їзді в червні того ж року, який з приводу I-го Універсалу Української Центральної Ради прийняв резолюцію, якою З'їзд підтримував Тимчасове Правительство, але кубанці-чорноморці голосували проти резолюції. На цьому З'їзді козаки створили «Всеросійський Союз Козачьих Войск» на чолі з полк. Дутовим (пізніше Отаман Оренбурзького Війська). В президії Виконавчого органу Союзу від Кубані були осаул К. Т. Бережний, урядник В. А. Авдеев, ос. Новосільцев, підес. В. А. Вінніков, хорунжий В. К. Бардіж, В. Я. Поночовний, ос. В. Д. Гамалія і підес. Г. Н. Колков.

У серпні 1917 р. на державній нараді («Государственное Совещание») в Москві Донський Отаман ген. Каледін в імені всіх 12 козачих військ склав заяву:¹⁹ . . . «Россия должна быть единой, всяким сепаратным стремлениям должен быть поставлен предел в самом зародыше».

Ця постанова мала лише декларативний характер. Такий характер мав і виступ «вождя» О. Ф. Керенського в Києві. Бувші на Московській Держнараді Гурбіч, І. Макаренко й Манжула переконались, що російські революційні демократи на Всеросійських Установчих Зборах дбатимуть або про цілковите скасування козацького стану, або про найбільше його обезсилення.

¹⁸ Ген. штабу полк. Добрянин. «Борьба с большевиками на Юге России». Прага. 1921, стор. 27.

¹⁹ Добрянин. Цит. праця, стор. 31.

Через це козацькі проводирі рішили рятували «Війська», переходячи на позиції поневолених народів. На З'їзді 8—15 вересня 1917 р. поневолених народів в Києві козаки виступили як «окрема нація», але таку «націю» З'їзд не визнав, а виніс таку ухвалу:

«1. Признати козацтво між народами Російської Республіки самостійною галуз'ю, яка утворилась через особливі обставини історичного життя і має всі права на незалежне існування;

«2. всіма засобами підтримувати змагання козацтва до порядкування свого життя на основі самовизначення;

«3. вітати приєднання до З'їзду народів вільного козацтва, як повноправного члена вільних народів Російської Демократичної Федеративної Республіки, перебудови котрої вони домагаються».

Після цього козаки прийняли гасло федерації, що бачила в майбутньому Росію єдиною і неподільною, але Війська користатимуть із своєї військової самоуправи, бо вони мали право на недоторканість своїх земель.

Згідно «Ежегодника России» за 1910 р. («Изд. Центр. Стат. Коміт. Мініст. внутр. Дел. С. П. Б. 1911»), відношення у відсотках козаків і не-козаків по Військах було таке: Кубанщина — козаків 41⁰/₀, не-козаків 59⁰/₀, Донщина — 40⁰/₀ і 60⁰/₀, Забайкальщина — 29,1⁰/₀ і 70,9⁰/₀, Оренбурщина — 22,8⁰/₀ і 77,2⁰/₀, Терщина — 17,9⁰/₀ і 82,1⁰/₀, Уральщина — 17,7⁰/₀ і 82,3⁰/₀, Астраханщина 1,8⁰/₀ і 98,2⁰/₀, Семиріччя — 3,0⁰/₀ і 97,0⁰/₀, Семипалатинщина — 4,2⁰/₀ і 95,8⁰/₀, Акмолінщина — 10,9⁰/₀ і 89,1⁰/₀, Приморщина — 6,2⁰/₀ і 93,8⁰/₀ і Амурщина — 17,9⁰/₀ і 82,1⁰/₀. За війну й революцію (7 років пізніше) відсоток козаків ще більше змалів, а не-козаків зріс, бо приплив городовиків на працю збільшувався, а втрати козаків на війні були більші від втрат не-козаків. Отже, ні одно козаке Військо вже до I світової війни не мало козачої більшості і крім Кубанщини й Донщини у решті військах козаки становили разючу меншість (3 до 2⁰/₀). Навгородні ж у всіх військах мали значну перевагу українців, які найбільше рухались в пошуках за заробітками.

Стаючи на позицію національного самовизначення, слід було спиратися на національну більшість населення, цебто на фактичну українську більшість, яка могла творити міцний і виразний штат у майбутній федеративній Росії. Слід додати, що територіяльно козачі війська були дуже розкидані на широкому просторі від Чорного моря через Волгу й Урал до Тихого океану, а тому створений в Петрограді Козачий Союз не можна було перетворити в якийсь реальний державний організм. Отже, обмежились на об'єднанні трьох: Кубані, Дону й Тереку. Кубанський заступник голови Правительства, І. Макаренко, виявив найбільшу активність, побувавши з рефератом на Донському Військовому Кругу в Новочеркаську. 22—24 вересня 1917 р. відбулася I-ша Конференція в Катеринодарі, на якій ухвалено: «Заявити

Російському Правительству, що козацтво у своїх державних змаганнях не задоволено актом Правительства (проголошення республіки — прим. автора) та що разом з іншими буде всіма засобами простувати до проголошення федеративної держави».

6. Південно-Східний Союз

Договорення прийнято й підписано на 2. конференції, що відбулася у Владикавказі (Терек). Прийнято назву: «Юго-Восточний Союз казачьих Войск, Горских Кавказа и вольних народов степей». За цією умовою Союз намірявся дбати про перебудову Росії на федеративних основах, з уділенням його членам прав окремих державних організацій. Союз обіцяв помагати центральній державній владі в боротьбі з зовнішнім ворогом і в стремліннях заключити гідний мир на базі самовизначення народів, як також при заведенні правопорядку та в боротьбі з контр-революцією. Кожний член Союзу мав бути вповні незалежним в справах внутрішнього життя і мав право самостійно нав'язувати зовнішні зносини і складати умови, які не суперечать завданням союзу. Очолювати Союз мало Правительство, що творилось шляхом делегування в нього кожним членом Союзу двох представників. Південно-Східний Союз мусів мати представника при центральному російському уряді. Місцем осідку Правительства плянувався Катеринодар. До Союзу, згідно умови, мали належати: козацькі війська (Донське, Кубанське, Терське й Астраханське), нарід калмицький, Гірські народи Дагестану, Кубані, Тереку, Закатальська й Сухумської округи та степові Тереку й Ставропільщини. Першим головою «Південно-Східного Союзу» вибрано донського козака, члена 4 Державних Дум і чільного члена російської партії к.-д. і в той час комісара Тимчас. Уряду на Закавказзі, В. Я. Харламова. Від Кубанського Війська до цього уряду були призначені: І. Л. Макаренко (як заступник голови та відповідальний по фінансових справах, по справах шляхів і зовнішніх зносин) та В. К. Бардіж, Горців Північного Кавказу і Дагестану репрезентували П. Коців, А. А. Намітоков, Гайдар, Баматов і Чермоев.²⁰

Це «державотворчество» не згадує зовсім городовиків на Кубані, Донщині, Терщині, Астраханщині, не згадує про неkochуюче населення Ставропільщини, не має представників і від калмиків. Взагалі більшість українського населення південно-східних областей проєктанти «Півд.-Східного Союзу» не згадали. Промовчано й Чорноморську губ., що ще недавно була частиною Кубані. А населення цієї губернії вже 18. III. 1917 р. на народному вічі в Новоросійську зокрема вимагало,

²⁰ В. Харламов. «Юго-Восточний Союз в году 1917». «Донская Летопись», ч. 2.

«щоб російська держава перетворилась в демократичну на основах федеративної спілки вільних і рівних народів і щоб Україна в межах поширення її людности отримала як і інші нації, культурно-політичну автономію з окремою Думою або Сеймом». А 30. VII. 1917 р. відбувся 3-їзд українських громадян і представників укр. населення усієї губернії, на якому ухвалено резолюцію, точка «Д» якої говорила «про приєднання Чорноморської губ. до України». Пізніше, восени, на пропозицію Ф. Щербини й І. Макаренка приєднатись до Кубані представники губернії відповіли, — що Чорноморська губ. радо це зробить, якщо Кубань приєднається до України. Однак творці Союзу мали на меті не демократичну федеративну республіку, а шукали виключно захисту станових своїх інтересів.

Контрагент Союзу, Тимчасовий Російський Уряд, не витримавши й року, сконав, а з його смертю не осталося жодного політичного чинника, з яким можна було говорити про козачі привілеї. Осталась тільки можливість самотужки гальванізувати відживаючі привілеї.

24. IX. 1917 р. розпочалася друга сесія Кубанської Військової Ради з головними точками нарад про земельне питання на Кубані, про земство, та про питання державного устрою Росії взагалі. Головував на Раді Микола Степанович Рябовол, козак ст. Дінської, свідомий українець, вихованець Київської політехніки, один з творців Чорноморсько-Кубанської залізниці і голова її правління. У I світовій війні був він старшиною інженерних військ, а повернувшись з армії на Кубань, брав активну участь в громадському й політичному житті, працюючи в Обласному Продовольчому Комітеті і у Військовій Раді.

На сесії були теж представники з України, які склали привіт. Відповідав їм Рябовол спочатку по-російськи, а потім перейшов на українську мову. Основне у відповіді таке: «Україна прислала нам в гості своїх послів. Вітаю вас браття!» (Бурхливі оплески, всі встали. Вигуки — «Слава, слава! Ура!»). Представників попросили на сцену, де засідала президія. «Браття, казаки лінейці, я убежден, что вы не осудите, а поймете вашими сердцами те чувства, какие наполняют мою душу... ! не только мою, а души всех казаков черноморцев в настоящий момент. Приветствуем же послов Матери-Украины языком наших отцов, дедов и прадедов! (галас: «просимо, просимо!»). Далі Рябовол говорить по-українському.

«Дорогі гості! Мачуха доля відірвала наших дідів запорожців від лона і закинула їх на Кубань. Більше ста літ жили ми тут сиротами по степах, по плавнях, по горах без матірнього догляду... Царі робили все, щоб вибити з наших голів, з наших душ, пам'ять про Україну і любов до матері. Царі хотіли зробити з нас душогубів, хотіли, щоб ми, коли прийде слухний час, час визволення України, своїми руками задавили ту волю, щоб ми свої шаблі пополоскали в крові Матері (голоси з місць — «не діждали б, не діждали б!»). Так не діжда-

www.stan-kazak.ru

ли б цього ніколи... хоч царі понівечили наші душі, та не вбили. І ми, діти, руки на матір не підняли б... Та минула лиха година... прийшла воля і ми ожили. Ожили, і як вірні діти своєї Матері, йдемо тим шляхом, який указала вона, йдемо туди, де зорить уже любов між людьми, де жде і нас вільний союз вільних народів. Йдемо, і нас не звернуть на свої стежки централісти всяких проб, ні авантюристи всіляких марок, ні спасителі вітчизни від волі... Не звернуть, бо нам з ними не по дорозі»...

Ця Рада ухвалила вступ Кубані в склад Південно-Східнього Союзу. Вона висловилася одногосно за федеративну Російську республіку. На пропозицію Ф. Щербини, Кубанська Військова Рада одногосно прийняла рішення повідомити всі народи Росії, що вона формою державного устрою Росії вважає демократичну федеративну республіку. Військова Рада проголосила Кубанську область Кубанською Республікою під назвою «Кубанський Край», що є самоуправним членом федерації народів Росії, а себе назвала Кубанською Краєвою Радою. Краєва Рада ухвалила теж першу конституцію Кубанського Краю: «Временныя основныя положенія о зысших органах власти в Кубанском Крае».

За прийнятою конституцією Кубанський Край управлявся Законодавчою Радою. Виконавчою владою був Кубанський Краєвий Уряд, який відповідав перед Закон. Радою, і Військовий Отаман, який вибирався Краєвою Радою та мав функції президента і право вета щодо законів, які ухвалювала Законодавча Рада. По пляну при центральному російському уряді Кубанський Край мусів мати свого представника. У виборах до Законодавчої Ради брали участь правосильні громадяни Краю: козаки, горці та корінні селяни. Після ухвалення цієї конституції К. Л. Бардіж заявив на Раді, що він від нині більше не вважає себе комісаром Російського уряду.

Завдяки розбиттю голосів, Краєва Рада першим Військовим Отаманом вибрала О. П. Філімонова, козака ст. Григорипільської станиці, полковника з вищою воен-юридичною освітою, слабовольну людину, політика провінціального мірила, головне ж — чоловіка без жодної моралі і несамовитого боягуза. На голову вибрали Л. Л. Бича, козака ст. Павлівської, що закінчив юридичний факультет Московського університету. До революції він працював юрисконсултом в Новоросійську та Баку, де він був обраний міським головою, а під час I світової війни став головою Военно-промислового Комітету та головою Комітету харчування Кавказької армії. Вважався українцем. К. Л. Бардіж був обраний представником Кубані при Російському уряді, на випадок, коли б така функція була прийнята Всеросійськими Установчими Зборами.

Проголошена Краєвою Радою федерація дуже збентежила російську рев. демократію і опанованих нею городників. Комісар Тимч.

Уряду, д-р Довгополов, дуже гостро виступив на Раді проти прийнятої конституції Кубані, кваліфікуючи це «ізменою Росії». Катеринодарський Відділовий З'їзд з приводу конституції також виступив з негативною резолюцією, доводячи, що «самоуправа області може бути організована лише на основі безпосереднього, рівного й таємного голосування».²¹

Росіяни після такого відсепарування кубанців повели шалену агітацію проти козаків, використовуючи при цьому кубанських городників. Вони рівнож йшли разом з большевицькими агітаторами, які мали від німців мільйонові фінансові засоби і розвинули несамовиту пропаганду часописами, летючками й живими пропагандистами: на всіх визначніших промислових підприємствах, по таборах запасних частин, відбувалися протикозачі мітинги і скрізь «знаходилося» контр-революцію. Почалися виступи й проти буржуазії. Другий Краєвий З'їзд Кавказької армії, що відбувся в грудні 1917 р. в Тифлісі, видав відозву, підписану Вільямським, приватним катеринодарським землеміром, якому судом було заборонено практику. Цей «З'їзд» визнав право на зброю солдатам Кавказької армії з метою боронити батьківщину від контр-революційної буржуазії з її помічниками: Калединим — Донським Отаманом, Дутовим — Оренбурзьким Отаманом, Філімоновим — Кубанським Отаманом. Для керування солдатами і для боротьби проти контр-революції на Кубані і в Закавказзі З'їзд обрав Краєвий Совет і Воєнно-революційний Комітет. «Провезти зброю ви можете, посуваючись лише міцним відділами усіх родів зброї з вибраним командним складом».²²

У листопаді 1917 р. регулярно функціонувала Законодавча Рада і зійшовся Краєвий З'їзд навгородніх. Цей З'їзд проголосив постанови Військової Ради необов'язковими для всього населення і вимагав найскорішого переведення в життя безстанового земства. Наприкінці З'їзду Л. Бич і К. Бардіж спробували помиритися з навгородніми, але не змогли знайти компромісу. При цьому показалося, що на З'їзді багато навгородніх почало оперувати вже большевицькими кличами.²³

Наближення кінця Тимчасового Уряду в Петрограді викликало все більшу утечу з фронтів, зокрема з Кавказького, і великий ісход з Півночі на Південь як старшин, так і цивільних заможних людей. Коли ж большевики «підняли на брук кинуту владу», як вони говорили, то північні втікачі стали заливати не тільки міста, а й станиці. Російські патріоти теж заворушились. В Москві створилась група заможніших патріотів й інтелігенції (більшість з партії к-д.). Вони зібрали велику суму грошей й вислали ген. М. В. Алексеєва до козаків. Ув'язнені в Бихові, вони були звільнені головнокомандую-

²¹ Г. Покровский. «Деникинщина», Берлин, 1923, стор. 59.

²² «Архив русской революции». Берлин 1922 г., т. VII, стор. 59.

²³ Г. Покровский. Цит. праця, стор. 19.

WWW.STAN-KAZAK.UA

чим ген. Духоніним і утекли на Дон і Кубань, а не виключено, що ще більше в Україну. Алексеев приїхав на Кубань до Катеринодару шукати ґрунту для організації добровольчої армії. Він провадив переговори з урядом Кубані й вегетуючим Південно-Східнім Союзом. Договорилися на наборі лише добровольців, а не козаків. Для вербування добровольців приїхав ген. Ерделі. Але охочих багато не було. Південно-Східній Союз, не розвинувшись, лишився як дилетантська витівка до початку 1918 р. і непомітно помер.

Перед кінцем 1917 року почали й козаки приходити з фронту. Вони вже поважно були надцерблені большевицькою пропагандою, змінилися, полівіли, уже не згадували «Войська», а твердіше стояли за зрівняння всіх та за розкозачування. Але були ще дисциплінованими: старшин не вибирали, приходили в ладу ешелонами зо старшинами і зброєю. На Кубані розходились по станицях. Не було єдиного випадку, щоб викидали старшин та їх зневажали. Не зазнали козаки й дезертирства. Але дома з батьками не годились, а схилилися на примирення з городовиками і були проти боротьби з большевиками. Приходили козаченьки втомленими, недоживленими, коні у всіх світили ребрами, бо з вибухом революції постачання харчів і фуражу швидко розкладалось і люди й коні голодували. Фронтівики потребували відпочинку й спокійного ознайомлення з обставинами дома, а від них домагалися зразу активності. Те, що козаки прибували в повному порядку, насторожувало до них солдатську масу й городовиків. Ці останні трактували оту впорядкованість як намір козаків боронити контр-революцію. З при звичаєння козаки приходили, хоч і в поношеній, але чистій неполатаній одежі, всі взуті, з кинжалами й шаблями, і заховували військовий вигляд, якого майже не траплялося серед солдат. І ота козака охайність дуже дратувала солдатів і городовиків, які розуміли революцію так, що за неї можна й на голові ходити. Не розуміла ота маса й пошани козаків до старшин, яких вони вважали паразитами і крили матюками.

7. До Кубанської Народньої Республіки

Суперечки між фронтівиками й старшими тилловими козаками розгорілись особливо на засіданні Краєвої Ради 9. XII. і 12. XII. 1917 р., на з'їзді представників всього населення краю, скликаним Краєвим урядом. З'їзд на початку розколовся на питанні відношення до большевиків; частина його на провокативну пропозицію Рондо негайно визнала владу большевиків, а більшість з цим не погодилась. Тоді меншість вийшла з засідання і створила свою окрему нараду. Ті, що лишилися, приєдналися до Краєвої Ради. На останній виникли гострі суперечки між синами-фронтівиками та батьками: перші стояли за непоборювання большевизму, батьки ж радили негайно зду-

шити большевицьку заразу, бо потім буде пізно. Кількаденні дебати були затяжні і загрожували й тут розколом. Врятувала ситуацію палка промова К. Л. Бардіжа, який закликав до примирення синів з батьками. Замирились несподіванкою: старший урядник ст. Некрасовської, Авдеев, вийшов на сцену й прекрасним баритоном заспівав: «Ти Кубань, ти наша родина». Вмить всі встали і надхнено проспівали всі куплети цієї пісні з блискучими очима. На цьому помирилися, а пісня стала кубанським гимном. Свідками цього примирення були присутні делегати Української Центральної Ради, М. М. Галаган і Є. Онацький, що саме приїхали з Києва з доручення свого уряду.

Пісня-гимн складена була в 1915 р. на турецькому фронті козаком-священиком I-го Кавказького полку, о. Г. Образцовим. В ній ні єдиним словом не згадано ні царя, ні Росії.

На цьому засіданні козаки з городовиками погодились, опрацювавши відповідні умови. 22. XII. 1917 р. Краєва Рада підтвердила постанову Військового Уряду, що «на території Кубані вся повнота влади належить Кубанському Урядові».

У січні місяці 1918 р. зійшлася новообрана Законодавча Рада в складі: 46 козаків, 46 навгородніх і 8 горців і після довгих переговорів 25 січня (3 дні пізніше від проголошення IV-го Універсалу в Києві) утворила новий Кубанський Крайовий Уряд. В склад його увійшли: 5 козаків, 5 навгородніх і 1 горець. Головою цього Уряду залишився Л. Л. Бич. 28. I. 1918 р. Уряд виступив з декларацією в Законодавчій Раді. Деклярація містила докладно розроблену програму, яку Законодавча Рада прийняла одноголосно.

Цим почалася напружена праця. Були прийняті основні закони Кубанського Краю, закон про скликання Кубанських Установчих Зборів, про 8-годинний робочий день, про земельні Комітети й інше. У процесі цієї праці навгородні заховувалися ділово й поволі погоджувались з питаннями, які ще недавно відкидали. Федералізм вони вже приймали як щось неминуче.

16 лютого 1918 р. навгородні разом з козаками ухвалюють в Законодавчій Раді формальний акт, яким без будь-яких застережень Кубань проголошується: «Самостійною Кубанською Народною Республікою». Через декілька днів, на приватній нараді членів Ради, приймають рішення про прилучення Кубані на федеративних основах до України, про яку стало відомо, що вона відокремилась від Росії.²⁴

У цей час з турецького фронту рушила ціла армія загітованих солдатів через порти Туапсе, Новоросійськ, Анапу, Темрюк і залізницею з Тифлісу до Ростова. Солдати були до краю здеморалізовані, розхристані фізично й духово, а до того ще й озброєні. Всі вони, за рідкими винятками, вважали, що їм все дозволено: не тільки грабувати, а й

²⁴ Кубанець. «Кубанцям не з руки». «Українська Трибуна». Варшава, ч. 60, 23. VII. 1921.

www.istoria-kazak.ru

знищити контр-революцію та буржуазію, як вчили їх на фронті большевицькі агітатори. Ота солдатська юрба лізла як сарана, і незвичайно швидко хаотизувала край. Зродилась неминучість боронитися. Це могли виконати успішно тільки молодші козаки, що прибували з фронту. А вони потребували відпочинку й поважного роз'яснення, що діється на їхній батьківщині, щоб утримати лад. Це було наглим завданням як уряду, так і Ради. Козаки призвичаєні слухати наказів виразних і точних. Таке було в них на фронті до революційних хвиль і до нових «просвітителів». На жаль, чолові тодішні керівники (Військотаман, Уряд і Рада) не були до цього і не перевели систематичних роз'яснень і не встигали давати потрібні накази і стежити за тим, чи накази виконуються. Таке сталося з I-м Чорноморським полком М. Бабієва, якому було доручено опанувати станціями Тихорецькою й Кавказькою, обеззброюючи солдатські ешелони. А полк цього не зробив. За таку своєвільність полк не покарали, а розпустили чорноморців по домах.

У такий важливий час ні у Військотамана, ні в діючого Уряду, не було військового апарату, військового міністерства, чи польово діючого військового штабу. Військовий штаб мирного часу не був для такого часу придатний, був безініціативний і не міг організувати армію.

Наприкінці листопада 1917 р. Військотаман призначив командуючим всіх військ ген. штабу ген. майора Чорного, а польовий штаб очолив без досвіду ген. штабу старш. В. Науменко. Чорний, як і наступник його, ген. шт. ген. М. Букретов, відмовилися від своїх функцій, відчувши повну нехіть козаків.

Тоді Уряд, втративши надію на козаків, хотів рятувати ситуацію добровольцями, формуючи загони з охочих боротися з безладом. Поруч урядових добровольців, ген. Ерделі за дозволом Уряду збирав вже добровольців для Добрармії. Урядові добровольчі загони з початку збирав і формував старш. Галаєв, а згодом з'явився штабс-капітан, летун рос. армії, В. Покровський (скінчив Павлівську піхот. школу і авіаційну школу в Севастополі). До Катеринодару Покровський приїхав формувати «Відділи Оборони Установчих Зборів» з рекомендацією до діячів партії к-д. За нього вхопилися деякі купці й промисловці, підтримали його матеріально, і летун на вербував 30 добровольців, з якими обеззброїв 8. 1. 1918 р. в Катеринодарі 223 Донську дружину, забравши їхню касу, а 16. 1. на станції Тимошівка обеззброїв 2 ешелони солдатів, забравши у них 200,000 карбованців. Оці два випадки, крім грошей, піднесли Покровського в очах його прихильників і він став командиром 60 добровольців. В ст. Галаєв мав він уже 200 добровольців. К. Бардіж радив формувати з добровольців коші Вільного Козацтва. Один з таких кошів довгий час утримував лад на Чорномор'ї. Другий з таких кошів назвав себе «Гайдамацьким», командант осаул Адамов, і взяв участь в I-му льодовому поході.

Поруч добровольчих формацій в розпорядженні Уряду був гвардійський дивізіон, дві запасні сотні, черкеський полк (полковника Султан Келеч-Гірея), Кубанська Військова школа та прибувша з Києва піхотна школа та 1 і 4 Київські школи прапорщиків. Козаки з самого початку ставилися до «добровольців» і «партизан» підозріло і до них не вступали, ще більше уникали цього втікачі з Росії. Отож ряди добровольців заповнювали переважно патріотична міська молодь та учні старших класів.

Коли ген. Чорний і Букретов відмовились, Військ. Отаман призначив був командуючим ген. штабу ген. І. О. Гулигу. Слід відмітити, що Кубань не розпоряджала жодними військовими складами, а щоб придбати зброю в сусідніх, Георгієвському та Новоросійському складах, — своєчасно про це не подбали.

Утікачі з Півночі і москалі-солдати своєю поведінкою і претенсіональністю викликали на П. Кавказі свідомість, що для місцевого населення новоприбуваючі зовсім інші люди «з чужими поняттями». Місцеві провідники почали шукати центру, разом з яким можна було якось протидіяти, боронитись від отих зарозумілих прибульців. Шукала єднання з Кубанню Абхазія (мусульмани) із-за Сухума-Кале, надсилаючи своїх послів; такі ж течії утворювалися на Тереку. Присутність на Ставропільщині 39-ої збільшеної дивізії з турецького фронту і панування російської демократії пригнітили населення цієї губернії.

Про Чорноморську губ. вже згадувано. Варто навести таку ілюстрацію: 4. I. 1918 р. в Новоросійську загальні збори представників 29 зареєстрованих політичних, національних, громадських і професійних організацій ухвалили таку резолюцію:²⁵

«Ми, представники політичних, національних, громадських, професійних організацій м. Новоросійська, зібравшись по заклику Чорноморської Української Ради 4 січня 1918 р. на сумісну нараду з приводу біжучого моменту й відношення до Української Народньої Республіки... прийшли до висновку... що українська демократія зробила до того почин проголошенням Укр. Нар. Республіки, і оголошенням III Універсалу, під яким ми всеціло підписуємось; ... постановили: а) просити Українську Центральну Раду про приєднання і включення нашого Краю в Укр. Нар. Рес.; б) запропонувати на обговорення і для підтримки цієї резолюції в найскоршому часі Губернському З'їздові представників Чорноморської губ.; в) довести про це рішення до відома Кубанської Законодавчої Ради і висловити побажання, щоб Кубанський Військовий Уряд, який безсумнівно поділяє Велику думку об'єднання всього українського народу в одну цілу і міцну державу, підняв би подібне питання і відносно спорідненого і близького нам Ку-

²⁵ П. Сулятицький. «Нариси з історії революції на Кубані». 1925, Прага, стор. 132.

банського Краю; г) просити Генеральний Секретаріат УНР взяти на увагу оцю резолюцію, не відмовити нам в допомозі і підтримці і дати нам фінансову й матеріальну допомогу, яка буде потрібна; д) доручити Чорноморській Раді надіслати копії цієї резолюції Українській Центральній Раді, Генеральному Секретаріату, Кубанському Військовому Урядові, Кубанській Законодавчій Раді, Новоросійському Совету Робітничих і Салдатських Депутатів, місцевій владі».

Коментувати цю постанову вважаємо зайвим.

Якби тоді дійшло до об'єднання лише Кубані, Тереку, Ставропільської й Чорноморської губ., то утворився б, без Дагестану, державний організм з територією в 230.000 кв. км. і населення 7.000.000 душ. Більшість населення була б українська (українці становили: на Кубані — 66—70%, в Чорноморській губ. — 60%, в Ставропільській губ. — 80%, на Тереку — 60%; звичайно ці цифри не з офіційної російської статистики, а з дослідів Чубинського, Русова, Нечуя-Левицького.²⁶

Економічно зазначена територія уже тоді являла собою незалежний самовистачальний не тільки в аграрному, а і в промисловому відношенню край, розпоряджаючи такими потужними розвинутими галузями, як: нафтодобування й перероблення та натурально-газова; найбільша в імперії цементова й олійна промисловість, цукроварська, гуральнича, лісова, гарбарно-екстрактова, млинарська, шкіряна, цеглова й дахівляна.

У порівнанні з іншими тодішніми незалежними державами Північний Кавказ був більший від Естонії, Латвії й Литви взятих разом (територія 163.882 кв. км., населення — 5.597.000); від Голляндії, Швейцарії, Данії, Португалії, Болгарії, Греції, а населенням ще від Норвегії, Фінляндії та Швейцарії.

Великою небезпекою для Півн. Кавказу стала тоді 39 боева дивізія, яка загітована й перекинена на Кавказ з Турецького фронту, опанувала залізницю Тихорецька—Ростов, Ставропіль—Армавір—Туапсе, Тихорецька—Царицин.

Керівний большевицький центр осів на початку у Новоросійську, а потім перенісся до Армавіру. В половині січня 1918 р. большевики опанували вже порти Туапсе, Новоросійськ, Анапу, Тамань, Темрюк, Приморсько-Ахтарську й Єйськ. Отже, всі виходи з Кубані були у ворожих руках. Катеринодар став найважливішим осередком, на який наступали з усіх боків. Найнебезпечнішим напрямком став напрямок з Новоросійська, з якого великий загін зайняв ст. Георге-Афіпську й підстанцію Ейнем. Назустріч цьому загоні з 4.000 вояків виступив з Катеринодару військ. старш. Галаєв і штабс-капітан Покровський, розпоряджаючи разом 600 вояками. Бій далеко нерівних сил був завзятий. Але Галаєв цілковито розгромив більшого противника. Главком

²⁶ Д-р С. Рудницький. «Основи землезнання України», Прага, 1923 р. ч. II і «Огляд національної території України». Берлін, 1923 р.

большевиків, юнкер Яковлів, і комісар Серадзе були вбиті, солдати в паніці й безладді втекли в напрямку Новоросійська, залишивши 16 гармат, 34 кулемети, декілька вагонів з набоями, амуніцією, санітарним майном і провіантом. Але на нещастя був убитий і Галаєв. Це спричинило багато нещастя для кубанців. Лаври пожавав авантюрник В. Покровський, який з тріумфом вернувся до Катеринодару, де його підвищили у чин полковника.²⁷

Покровський титулом полковника не задовольнився, а інтригами домігся посту головнокомандуючого всіма військами замість ген. Гулиги (командир корпусу пластунів у світ. війні). Розроблений Гулигою генеральний план оборони був закинений, а відбивалися по дилетантськи від випадку до випадку. Тоді боротьба провадилась головно вздовж залізниць. Новоросійська група большевиків після ейнемського розгрому довго не могла прийти до себе. З Тамані й Охтарів великої активності большевиків також не було помітно, а їх спроби успішно відганяли вільнокозачі курені. Таким чином нападали большевики по залізницях Кавказька-Катеринодар і Катеринодар-Тихорецька. Перший напрямок успішно тримав і навіть переходив у наступ полк. ген. штабу Лісевицький; на другому відтинку воював спочатку Покровський, а як він став командуючим, то полк. Іп. Каминський. На цьому відтинку багато п'ячили і увесь час поносили поразки, змушуючи до відступу й полк. Лісевицького. П'ятикою Покровського були дуже незадоволені кубанські старшини, які відходили, не бажаючи йти під п'яну команду. Це ж приводило до зменшення оборонних сил.

Законодавча Рада рішила було підняти на боротьбу козаків і для цього зібралась була в ст. Брюховецькій. Але запізнились. Приїхали лише представники 62 чорноморських станиць. На цій нараді був Отаман, Уряд і Законодавча Рада. Всі висловились за продовження боротьби. Але з ким, коли козаки далі саботували таку війну під командою картузника? У цей час довідалися, що на Дону большевики захопили Ростов і Новочеркаськ. Треба було сподіватися посиленого наступу большевиків і тут. До Катеринодару повернулись пригноблені і без ніякого вигляду в майбутнє.

22. II. 1918 р. Військ. Отаман скликав на нараду Л. Бича, Рябовола, майже всіх членів Уряду, командуючого Покровського, його нач. штабу війск. старш. Науменка, отам. Катеринодарського Відділу, полк. Косінова, начальника Кубанської військової школи полк. Кузнецова, вищих чинів Кубанського штабу, К. Бардіжа, ген. Ерделі й інш. Перед цією збираниною випадкових політичних людей було поставлено питання: — що робити далі? Одні радили потиху вийти з Катеринодару і розійтися на волю Божу, інші висловлювались за організований вихід і десь за Кубаню очікувати опам'ятання козаків, ще інші хотіли організовано вийти і рухатися вподовж гір, прикрива-

²⁷ В. Леонтович. *Первые бои на Кубани*, стор. 32.

ючись лісами. Отаман радив пройти в Лабинський відділ і до карачаєвців. Одного рішення не прийняли, а ухвалили, що напрямок вибере командуючий, цебто Покровський. Покровський, що 3 місяці тому прибув на Кубань, по суті нікому невідома людина.

22. II. 1918 р. Законодавча Рада припинила сесію, щоб позбутися городовиків, яким не довір'яла. Далі продовжувались метушливі наради вже без городовиків. Отаман «втратив голову» і на дальших нарадах зложив булаву й хотів зріктися отаманства. Але Законодавча Рада й Уряд не погодились на це, вважаючи такий крок дезертирством. 23 лютого до Катеринодару прибув старшина від штабу Добровольчої армії, яка кинула Ростов. Прибулий просив подождати в Катеринодарі до прибуття ген. Корнілова з Добрармією. Командування не погодилось і представник Добрармії з ген. Ерделі залишили Катеринодар.

Населення Кубані дійсного стану не знало, офіційні повідомлення були оптимістичні до останнього дня. Приготувань до виходу ніякого не робилося: ні ліків, ні одежі, ні взуття, ні провіанту не бралось в запас. Всього на складах інтенданства було доволі, а багато вояків було погано одягнуто й взуто. При занятті Катеринодару всі запаси були розграбовані солдатами і населенням.

8. Перше залишення Катеринодару

28. II. 1918 р. Військовий Отаман, члени уряду, крім навгороднього Турутїна, члени Законодавчої Ради (козаки, горці й декілька городовиків), Кубанський комітет оборони Установчих Зборів, міський голова і військові частини — залишили столицю Краю в безладді; покидаючи столицю, Уряд нічогосінько не порадив, навіть словесно не сказав урядовцям, як заховуватись при большевиках. Перед виходом по місті було розкидано летючки, в яких було написано таке:²⁸

... «Ми одуховлені ідеєю оборони республіки Російської і нашого Краю від загибелі, котру несуть зі собою захватчики влади, що кличуть себе большевиками... Ми вас кликали до боротьби з розором. Але на нещастя, ви, козаки і навгородні, опутані зо всіх боків брехнею й провокацією, одурені красивими словами отрутно брехливих фанатиків і людей підкуплених, ви своєчасно не дали нам належної допомоги і підтримки і справі святої боротьби за Установчі Збори, за урядування вітчизни і за наше право самостійно залагоджувати долю Краю»...

Цей документ підписаний Військотаманом, полк. Філімоновим, головою Закон. Ради М. Рябоволом, і головою Уряду, Л. Бичем 1. березня 1918 р.

²⁸ П. Сулятицький, стор. 141.

Підписали: патріот Росії і двох свідомих українців. Відозва більше ніж льояльна до Росії, на першому пляні «захист Російської Республіки» і «свята боротьба за «Установчі Збори». Отже, обвинувачення уряду Л. Бича в самотійності, як писали росіяни, не є справедливе.

З Катеринодару вийшло біля 3.000 вояків і до 2.000 різного не-військового люду, що боялися, чи не хотіли лишатися під большевиками. Між ними й Родзянко, голова Державної Думи, котрий втік з Росії на Кубань.

З самого початку походу в Кубанських військових частинах запанувала атмосфера заколоту й змов. Кубанське старшинство непокоїлось. Йому не подобалось, крім Покровського, призначення командиром Кубанського стрілецького полку полк. Туненберга, другого зайді з Півночі. Дуже хвилювала його й недостойна поведінка Покровського та якась сліпа прихильність до нього Отамана, який втратив через це авторитет.

Перший рух був до ст. Пензенської, звідки майже все населення утекло і тому продовжили путь до ст. Старатовської, де за переказами, повинні були бути більші сили большевиків. Звернули на шлях на Баталпашинський Відділ; черкеси говорили про глухий гук гармат, який прийняли за близькість Корнілова з Добрармією, і завернули назад на Пашківську переправу через Кубань. Оце тупцювання на місці, виступ члена Ради, Д. Філімонова, з порадою почати миритися з большевиками, викликали пригноблення, паніку та зневіру. Почались поодинчі зникнення учасників; відділ найкращої кінноти під командою полк. Кузнецова, втративши зв'язок з головними силами, рішив самотужки пробиватись в Грузію. Між Туапсе й Сочі цей загін наткнувся на великі сили ворога, був оточений і спробував розпорозитись, але спаслись лише одиниці. Кузнецов був розстріляний, а більшість старшин і козаків опинилась в Майкопській в'язниці. К. Бардіж також зневірився в успіх головних сил та з батьком і двома синами рішив верхи пробратися в Грузію. В Туапсе їх 4-ох схопили большевики й розстріляли.

Головні сили, блукаючи, натрапили коло аулу Гатлукаю на великі маси большевиків, з якими бились протягом дня й не перемогли, не оволоділи переправою через р. Псекупс, а через це рішили йти на Чорноморське побережжя. На цьому шляху знову наткнулися на великі загони большевиків і мусіли битись. В цьому бою взяли участь всі здібні тримати зброю (члени уряду, Ради й здоровіші ранені з обозу), що згущувало шерехи бійців, психічно депримуєчи противника. Командував в бою полк. Туненберг, бо п'яний командир спав у курені, закутавшись у бурку. Бій фактично виграв надзвичайною вдалою атакою старшина Улагай. Психічно підбадьорило те, що під кінець бою по рядах бійців пробігли два черкеси, повідомляючи, що в сусіднім аулі Шенджій отаборився ген. Корнілов з Добрармією. Пізнім вечором

заняли ст. Калузьку і уряд з Радою замешкали в будинку школи. При Раді були 3 бандуристи, два брати К. і Н. Б-часні (з ст. Полтавської) й Ш-т. Вони цілу ніч співали старовинних запорізьких дум. Вночі прибув полк. ген. шт. Барцевич від штабу Добрармії.

10. III. 1918 р. Військотаман Філімонов «для престижу» підніс летуна Покровського в ген. майори і вислав з півсотнею козаків з візитою до ген. Корнілова в аул Шенджій. При зустрічі Покровський спробував відстоювати окреме існування Кубанської армії, але ген. Алексеев спинив його грубим зверненням — «полковнику, вибачте, не знаю, як Вас і величати», глузуючи з новоспеченого генеральства. Домовилися на другий день взяти ст. Новодмитровську. Ген. Покровському наказано наступати з півдня.

9. Льодовий перехід

На світанку Добрармія вирушила з Шенджія зі сходу на Новодмитрівку; падав град, що перейшов в несамовиту метелицю снігу з вітром. Стежі большевиків зразу втекли за потічок, де окопалися. Зацокотіли кулемети і забілили хмарки шрапнелів. Потічок спочатку перескакувано, а під вечір треба було його перепливати. Кількість ворога зростала, кубанська допомога не з'являлася. Здебільшого легенькі шинелі на добровольцях промокли, а потім замерзли і люди трусилися з холоду і повільно посувалися по глибокому снігу. Коли стало темніти, большевики почали відходити в станицю, а по п'ятах бігли добровольці. В деяких хатах знаходили червоних вояків, яких викидали за двері й стріляли. По станиці свист куль чувся аж за північ. Над ранком противник покинув станицю, утікаючи за річку. Кубанський командарм прибув на другий день, коли станиця була звільнена. Скоро приїхали Отаман, Уряд і Зак. Рада.

В Новодмитровській станиці між Кубанцями й ген. Корніловим відразу почались переговори, що закінчилися підписанням умови з трьох точок:²⁹

«... для об'єднання всіх сил і засобів признається необхідним перехід Кубанського Державного загону в повне розпорядження генерала Корнілова, якому предоставляється право реорганізувати загін, як це буде визнано необхідним.

«2. Законодавча Рада, Військове Правительство і Військовий Отаман продовжують свою діяльність, всемірно помагаючи військовим кроком Командуючого Армією.

«3. Командуючий Військами Кубанського Краю з його начальником штабу відкликаються в склад Правительства для дальшого формування Сталої Кубанської Армії».

²⁹ П. Сулятицький. Цитована праця, стор. 153.

Підписали: Войськотаман полк. Філімонов, голова Зак. Ради Рябовол, голова Уряду Бич, Султан Шахим Гірей і генерали: Корнілов, Алексеев, Денікін, Ерделі, Романовський, Покровський.

При переговорах були нятяки про диктатуру і голова Кубанського уряду Бич запропонував ген. Корнілову обняти й цивільну владу. Кубанські інституції мали припинити свою діяльність. На це Корнілов твердо відповів, що кубанська цивільна влада мусить діяти. Ця умова складалася під акомпаніємент гармат, свист куль і перспективи розкладу обох армій на випадок непогодження. Отже, умова вийшла кострубатою, без точного окреслення хто домовляється (Куб. Край названий областю). Але було ясно, що з боку Добрармії єдиним контрагентом був ген. Корнілов, хоч підписало аж 5 генералів. Лише Корнілову довіряються кубанські військові частини, лише йому зобов'язався помагати Кубанський уряд. і лише ген. Корнілов не тільки признав, а вимагав формування «Сталої Кубанської Армії».

Буря зі снігом і кригою, за яких займалась ст. Новодмитрівка, дала цілому I-му поході назву «Льодового». Ця буря спустошила стан коней в армії; згинуло близько 60% коней. Нічим було везти гармати й підводи з раненими. Станиця Новодмитрівська була мала і не мала стільки коней, щоб поповнити втрату. Для гармат довелося шукати волів, з якими старшини не вміли поводитись.

10. На Катеринодар і вбивство ген. Корнілова

Після підписання умови ген. Корнілов переформував армії, що складалась з 2770 добровольців і 3150 кубанців, разом 5920 вояків. Одну батарею ліквідував, решту гармат і ящиків тягнули воли. Погоничів набрано з старших козаків. Багато труднощів було з обозом ранених, бо Корнілов від Ростову ніде не лишив ні одного раненого. Вночі, позривавши рейки залізниць на Новоросійськ і Катеринодар, щоб не наближалися бронепотяги, 27. III. 1918 р. армія рушила до залізничної станції Георгієвської і за залізницею до станиці тої ж назви. Вся дорога в калюжах, сипав дрібний холодний дощ, непідковані воли в запряжках сковзалися. Червоні підготувались і ураганим вогнем частували наступаючих. Після 8 годин станція й станиця були взяті: захоплено вагони з амуніцією і валки підвод з раненими почали переїздити через залізницю, станиці їх переглядали і годували. Добу відпочили і рушили через Панахес до аула Хаштук проти ст. Єлисаветинської на другому березі. Покровський з Науменком мали мобілізувати козаків по околичних станицях, направляючи до Єлисаветинської. Авангард під ст. Мар'янською захопив двобаркасовий пором і пригнав до Єлисаветинської на правому березі Кубані. Зразу ж організували переправу на правий берег до Єлисаветинської.

Перші переплили кіннотчики (коні вплав), а потім піхота 2-ої бригади з командантом ген. Багаєвським. Вона походним порядком пішла під Катеринодар, до якого було 20 км. І-ша бригада ген. Маркова переправила на беріг в Панахесі обоз ранених. Коли ранених переправили, то в Єлисаветинській їх зняли з фір і розмістили в шпиталику, в школі та в більших будинках. Так улаштувавши ранених, ген. Марков з І-ю бригадою поспішив під Катеринодар, де вже більше доби бились 2-га бригада й кіннота під командою ген. Ерделі. Добровольці з козаками заняли частину садів з боку Чорноморської станції, цегольні, шкіряні заводи та артилерійські касарні і ніччю заходили вже на Сінний базар. Корнілов з першого дня бою зі штабом оселився в малій хатинці експериментальної фарми, яка стояла на високому березі Кубані. Большевики скоро довідались, де є штаб, і безупинно гатили по білій хатинці, зоравши всю землю навколо хати. Фаталіст Корнілов ні на які прохання не захотів міняти місця постою. На цегольнях захопили багато волів, яких запрягли і звільнили новодмитровських. До козаків прибули перші добровольці. Коли вже всі сили зібрали, Корнілов 31 березня 1918 р. наказав взяти Катеринодар штурмом.

Доля судила інакше. На зорі 31. III. большевицька граната влучила в стелю хати-фарми. Вибухом одірвана цеглина впала на голову Корнілова і збила його. Заступив Корнілова ген. А. Денікін.

Він відмінив наступ і наказав готуватись до відступу. Як тільки стемніло, з раненими, навезеними до Єлисаветинської, почали відходити з забороною голосно говорити й не курити. Перемучені йшли сплячими цілу ніч. На світанку 1-го квітня дійшли до ст. Андріївської, де мали годину відпочинку. Дехто згадав, що в Єлисаветинській лишили всіх ранених. З Андріївської перейшли до німецької колонії Гночбау. Тут перебули до пізнього вечора.

В Гночбау похоронили Корнілова й ген. шт. полк. Нежінцева, команд. Корніловського полку. В цій оселі відчулась паніка: появились чутки про розпорошення, говорили про генералів Алексеєва, Денікіна (небагато знало, що він командує) й інших, що вони ніби готуються утікати. Ліквідували ще одну батарею, деякі кубанські загони самовільно покинули армію; тикінський конвой ген. Корнілова також від'їхав, заявивши: «нашого бояра нема і ми вільні!» Перед вечором большевики почали все сильніше обстрілювати Гночбау. А з повною темрявою посипали гураганним вогнем гармат і безупинною тріскотною кулеметів. Як зовсім стемніло — рушили далі. Скоро одначе большевики відірвались і армія рухалась спокійніше, зупиняючись на 15—20 хвилин відпочинку. Уже сіріло, коли підійшли до переїзду Чорномор.-Кубанської залізниці у ст. Медведівської. З боку станції нагло почулась тріскотня кулеметів і швидкий рух бронепотягу, який підійшов до переїзду. Він не встиг ще вистрілити, як кап.

М. Шаколі одним набоем з гармати поцілів у самий паротяг і унерухомив його; вмить ген. Марков з декількома старшинами вскочили у старшинський вагон і з револьверів перестріляли всіх большевиків. Водночас піхота перебралась через залізницю й з несподіваного боку заатакувала станцію. Зчинила паніку, масакруючи большевицьких солдат, більшість яких розбіглась. За яких 15 хвилин станцію заняли. На ній стояло декілька вагонів з набоями і патронами та цілий потяг реквірованих коней. Все це миттю навантажено на фіри, а коней забрано. Так несподівано козачо-добровольча армія поповнилась найнеобхіднішим. Коли підійшла большевицька піхота з другої сторони, то армія вже відпочила й вийшла з Медведівської.

В погідний весняний день з веселими піснями ввійшла армія в ст. Дядьківську, яка прийняла цих мандрівників з такою гостинністю, якої не зазнали більше ніде. Всіх ранених з-під Катеринодару помістили в шпиталі, здорових старшин і вояків з ласкою розібрали по хатах, охорону організували з козаків станиці, волів обміняли на коней, харчування такої маси людей і коней давали безплатно. В цій станиці перебули більше тижня. У Дядьківській станиці лишили ранених з медичним персоналом та грішми на чесне слово закладника-большевика Лиманського, яке він дотримав; ні один ранений в Дядьківській не був знищений. Ця станиця виставила стільки підвод, що вся піхота могла їхати. Посадивши на підводи піхоту, армія рухалась вдвічі скорше. Ранених, за прикладом ст. Дядьківської, почали лишати по всіх більших оселях.

11. Дальша втеча по степах Кубані

Далі рухалась армія, уникаючи сутичок з большевиками. Так пройшли Мальовані Хутори, перетяли без вистрілу залізницю Тихорецько-Катеринодарську, переночували в ст. Бейсугській і покотили на Володимирські хутори, де мали трохи відпочити й з'ясувати перехід через залізницю Армавір-Тихорецька. Останню залізницю перетяли парою стрілів з броневика і в'їхали в Хоперські Хутори. Тут не нагріли місця, бо хутори були заблизько від залізниці. Відпочили без випрягання й подалились далі до великої, далеко від залізниць, лінійської ст. Ільїнської. Тут ще большевики мало показали свої пазурі. Проходячи через станиці, скрізь намовляли козаків записуватись, але багато ще не йшло, бо присутність російських добровольців охолоджувала. Часом знизували плечима, запитували, чому наше Правительство на другому місці, ми ж його вибрали? В Ільїнській пробули два дні, зробили наскок на ст. Дмитрівську. Скоро наблизились до Ільїнської большевики і почали посилати гарматні гостинці, а коли заторохкотіли й кулемети, армія переїхала до ще дальшої лінійської ст. Успенської.

У цій станиці показався ген. Денікін, зробив перегляд армії і промовляв до неї, стримуючись від демократичних гасел Корнілова. Розмовляв Денікін і з станичниками, але станиця збула його, як збувала російське начальство. Законодавчу ж Раду, Отамана й Уряд ця станиця прийняла з одушевленням і дала добровільно козаків. Коли перебували в ст. Ільїнській, пройшли чутки, що в Лабінському Відділі повстали козаки. Покровський з Науменком з сотнею козаків були вислані розвідати справу, але козаки не захотіли далі відриватись від головних сил з таким начальством. Експедиція повернула з нічим. В Ільїнській же до Денікіна прибули з Дону козаки з повідомленням про повстання і просили про допомогу. Денікін вислав полк. Барцевича розвідати цю справу.

Як тільки большевики стали напирати з більшими силами, Денікін рушив вечером на Горькобалковські хутори з перетинанням залізниці Тихорецька-Царицин. Їхали всю ніч, на світанку дійшли до залізниці, яку перейшли під великим обстрілом. В хуторах і селі Горькобалківським був спротив населення, який швидко здавили з незначними втратами. У селі мали декількагодинний відпочинок і від'їхали до останньої кубанської станиці Плоцької (Ново-Корсунська) без жодних сутичок.

Від Катеринодару до ст. Плоцької армія по степах проблукала кругло 300 верстов. Мала три короткі завзяті бої. У цьому поході всю армію утримував Кубанський уряд, давши в скарбницю ген. Алексеєва 1.000.000 срібних карбованців. За фураж армія платила реквізиційними поквитуваннями Кубанського Уряду.

До цього слід додати, що при мандруванні із станиць і хуторів приєднувались козаки тільки тому, що вірили своєму урядові і провідникам, а не Денікіну. Якби не козаки, то всі оті «неділимці» перестали б знущатися над довірливими до краю козачими інтелігентами. Отже, на матеріяльних втратах і на козачій крові жирував Денікін. Умова з ген. Корніловим діяла до його смерті, себто два тижні, а далі вигасла і Денікін став фактично диктатором, абсолютно ігноруючи кубанські установи.

Як тільки повернув полк. Барцевич з вістями про більші повстання на Дону, Денікін з ст. Плоцької завернув на Дон через Лежанку. Після захоплення Лежанки і дводенних боїв в ній Добрармія перейшла в донські станиці: в Єгорлицьку І-ша бригада ген. Маркова, в Мечотинську 2-га бригада ген. Богаєвського і увесь адміністративний апарат Кубані. На Дон Добрармія прибула тоді, коли Україну і деякі частини Дону, зокрема Ростов і ст. Ольгінську, заняли німці, а налякані большевики самі покинули донські станиці. Отже, з півночі Добрармія мала надійну німецьку заслону.

12. Північний Кавказ під першою більшовицькою окупацією

Після захоплення Північного Кавказу перший раз у 1918 р. більшовики проявили себе надзвичайно жорстокими й організаційними анархістами. На всіх царинах життя панував нелад. Однак у творенні військової сили панувала систематично тверда рука.

Захопивши Кубань і Чорноморську губернію, більшовики створили спочатку совдеп, членами якого були самі козаки й навгородні з Кубані. В короткому часі цей совдеп приєднав Ставропільську губ., Терек і, звичайно, Чорноморську губернію, назвавши цю територію «Північно-Кавказькою Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою» з столицею в Катеринодарі. Однак дуже швидко місцевий адміністративний апарат втратив вплив і його заступили чужі Кавказові більшовики, а саме «п'ятірка»: Рубін — керченський голяр, Рожанський — студент з Ростова, Дунаєвський — студент невідомої школи, Крайній і Патнікер. Військовими справами відали: Сорокін — кубанський під'осаул з фельдшерів, донець Автономов, Калнін — латишський підполковник, Балабін — старшина ген. штабу, дон-козак, Сілічов — військовий комісар і Сосновський — военрук, ген. штабу.

Державно-адміністративна чинність більшовиків позначилась зміною міських, станичних, сільських та аульних самоврядувань новими, найгіршими у суспільстві низами, нерідко звільненими з в'язниць кримінальними злочинцями. Спочатку знайшлися й симпатичні новій владі. Найбільше ж було нейтральних, особливо серед козаків. Заможніші елементи, в тому й городовики, мали антибільшовицький настрій, але на словах. На ділі ж сподівалися, що більшовики боятимуться гостро чіпати козаків, а в тому і городовиків.

Та з перших же днів більшовики розвіяли усі сподівання. У самому Катеринодарі в перші ж дні тільки на станції зарубали й розстріляли понад 300 душ людей різного стану. Серед замордованих були буржуї й пролетарі, козаки й городовики, військові й цивільні, праві й ліві. Людей хватили по вулицях і в хатах на підставі вказівок особистих ворогів чи випадкового підозріння в контр-революції. Далі все більше почали розчаровуватися й ті, що надіялися в більшовиках найти визволителів.

Козаків більшовицька влада загально вважала за контр-революціонерів і їх найбільше переслідувала. Особливо ж їх ненавиділи заїди з більшовицької армії, яку вигнали німці з України і вона через Дон утекла на Кавказ. Сподіваний спокій не наступив. Козаки, що зігнорували заклики свого уряду, тепер поголовно і насильно були мобілізовані і їх послали битись з козако-добровольцями, тобто зі своїми. Коли ж прийшли німці, то й від них треба було боронити Кавказ. Під примусом козаки бились, а дома «товариші» розстрілювали, вішали, ув'язнювали їх рідних і приятелів, а майно грабували.

Саме перебування в большевицькій армії було козакам дивовижне. Вони віками були призвичаєні до точних армійських наказів. Тепер же козакам начальство не йняло віри, їх смикали на всі боки, послали на безглузді виправи. Козаки не хотіли зносити невміння наказувати. Це викликало лють комісарів проти козацтва і на козаків сипалися невинні репресії: конфіскації, реквізиції, контрибуції, розстріли непокірних — старих і малолітніх, чоловіків і жінок, а часто й дітей. Ця безглузда жорстокість приводила до частих повстань козаків по станицях, які здушувались большевиками з нечуваною жорстокістю.

Але при такому хаотичному стані большевики зуміли таки зібрати на Кавказі під зброю до 100.000 вояків. Більшість цього війська була розташована по кубанських гарнізонах, де небезпека повстань була найбільша. Повстання необ'єднаних станиць без керівного центру здушувались карними експедиціями, розстрілами безвинних і грабуванням козачого населення. Звільнити більші райони все ж не вдавалось.

На Таманському півострові створилось особливе положення. У квітні 1918 р. на Тамані дійшло до антибольшевицького повстання. Проводирі повстання в скрутний момент звернулися до німецького командування з проханням допомогти амуніцією і хоч невеликою живою силою. Німці погодились, допомогли сотнею людей, гарматами, набоями й патронами. За декілька днів шість станиць Таманського півострова були звільнені. Але далі німці не пішли, пояснивши своє поводження так: «Якби Кубанський Уряд проголосив незалежність Краю і на вірець Дону попрохав нашої допомоги, ми б охоче протягли йому руку, але кубанці ухиляються».³⁰

Німці, очевидно, не знали, що Кубань проголосила себе незалежною республікою ще 16. II. 1918 р., як не знали про це в багатьох закутинах і на самій Кубані, які тоді були вже відрізані большевицькими військами від Катеринодару.

13. Денікін і Донський Військовий Отаман П. М. Краснов

Приспішене прибуття Козачо-Добровольчої армії не принесло підпорядкування Донської армії ген. Денікіну. При звільненні лише 10 станиць донські козаки скликали «Круг Рятування Дону» і ухвалили: «Верховне командування всіма без винятку військовими силами, що оперують на території Донського Війська, мусить належати Військовому Отаманові», а 4 травня цей же Круг ухвалив основні закони «Всеволокого Війська Донського», як самостійної держави і вибрав тимчасовим Військовим Отаманом Петра Миколайовича Краснова, який

³⁰ К. Н. Соколов. «Правление генерала Деникина». София, 1921 г., стор. 22.

пізніше написав: «Ці постанови показали, що Дон не визнає Добр. Армію за Росію, а ген. Денікіна за свого диктатора».³¹

Спроба Денікіна, як кол. командарма Південно-Західнього фронту Росії, вплинути на ген. Краснова, як командира бригади тої ж армії, при зустрічі 15. V. в ст. Маничській у присутності кубанського Військ-отамана, Філімонова, й голови Донського Уряду, ген. Богаєвського, кінчилась невдачею. Краснов з глуфом сказав Денікіну, що він уже не є бригадним генералом, а представником 5-ти мільйонного народу. На цій же нараді пиху Денікіна ще більше збив ген. Алексеев заявою: «що кубанці від свого Війська нікуди не підуть, а сама Добр-армія безсила будьщо зробити, бо в складі її усього біля 2.500 багнетів».³²

Після такої рішучої відповіді Донського Отамана Денікін мусів ще цупкіше триматися кубанців, а ці мали б з того чіпляння якнайбільше звільнитися, не плентаючись в хвості. Провід Кубані, прибувши на Дон, мав перебратися в більший центр, бодай в Новочеркаськ, де б мав необхідні інформації зі світу, а не сидіти в глухій станиці і задовольнятися пропагандивними ворожими вістками. Панувала якась непростима загумінковість. Як свідчить сам Денікін, на Дону Добр-армія пережила велику кризу: досить було старшин, що переходили до Донської армії, утікали до Ростова, де під німцями формувалася монархістична армія, просто дезертирували, вважаючи, що навоювалися досить.³³ Він же свідчить, що більшість старшин Добрармії — монархісти.

За ген. Л. Корнілова Добрармія йшла з кличем «Установчі Збори», а із смертю цього визначного вояка це забулося. Генерали Денікін, Алексеев, Марков, щоб заспокоїти добровольців на «безробіттю», час від часу улаштовували доповіді в Єгорлицькій і Мечетинській станицях. На ці бесіди багато старшин не приходило. Самі доповіді не були цікаві, — на різні способи застерігали від зустрічей з німцями та закликали бути вірними Антанті. Не обходилося і без глузування над «Донською Державою», але й це скоро надоїло.

А в цей час на Кубані ширились повстання і головню до ст. Єгорлицької прибували більшими й меншими групами кубанські козаки. З червня прибув цілий кінний полк, а через два дні ще 11 сотень. Прибулі при зустрічі з козаками давали перші питання: де Рада, Правительство, чи вже відділилися від Добрармії, як з німцями, чому досі не домовилися? Чи скоро німці допоможуть? Деякі питали за Україну, гадаючи, що вона має змогу допомогти. Прибували завжди в ладі під командою молодих старшин чи вахмістрів. Чуючи оце, молоде старшинство, що було в поході, також говорило про спів-

³¹ П. Н. Краснов. «Все великое Войско Донское». Архив Русск. Революции, т. V, Берлін, 1922 г., стор. 192, 198.

³² Краснов. Там же, стор. 201.

³³ Ген. Деникин. «Очерки Русской Слуги», т. III, стор. 130.

працю з німцями. Та цього мало, — багато було добровольців-германофілів і про вірність Антанті не дбало. Добрстаршини їздили до Ростова і вели з німцями розмови. Ці настрої чули й бачили добровольчі провідники і дуже хвилювались, що кубанці можуть їх залишити й піти з німцями, або з Україною.

14. Кубанський Провід, німці й Україна

Перед Кубанським проводом на Дону відкрились три шляхи: вимогти від Денікіна писану умову, в якій би він визнав конституцію Кубані і повадився з Кубанню як з поважним партнером; договоритись з німцями, як зробив Краснов, створивши Північно-Кавказький Союз та давши вільну руку Добрармії йти на Волгу або увійти в конфедерацію чи федерацію з Україною і об'єднатися з Ставропільщиною, Терекком, Дагестаном і Чорноморською губернією. Найбільш не вигідним було співробітництво з Добрармією, яка не мала найменших вигядів, а найголовніше, що це були закостенілі монархісти, нездібні на ніякий прогрес в думанні. До кубанців ставилися вони як до «козачков», за людей з розумом вони вважали тільки тих, що мали золоті чи срібні пагони. Алексеев ще мріяв про фронт на Волзі проти німців, а Антанту вважав, що вона за вірність ще дасть Росії Дарданельську протоку. При побуті на Дону Добрармія на кожному кроці шантажувала кубанських політичних провідників, дозволяла розповсюджувати про Кубанський уряд всілякі чутки й брехні, а Законод. Раду трактувала як недоуків, кооператорів, писарів, взагалі як «політичне шумовиння».

Умова з німцями, як показував приклад з Красновим і на Тамані, давала можливість швидкого звільнення Краю від большевиків і відкривала шансу сформувати модерну армію, заощаджуючи життя багатьох кубанців. Очевидно, що матеріяльно довелось би щось платити, але напевно далеко менше ніж загарбали Добрармійські верховоди. Само населення Кубані входило в контакт з німцями і ніяких бід від цього не зазнало.

Об'єднання з Україною мало перспективу в майбутньому як великий потужний державний організм, що мав найбільше шансів на зволення.

Німці мали свій штаб в Ростові під командою фон Анріма, але Уряд не хотів звертатися до нього. Тоді фон Анрім сам виявив ініціативу й запропонував Кубанському урядові декілька дивізій, щоб звільнити Кубань від большевиків. Уряд відповів, що не може прийняти допомоги від німців, а старшин, які звертались самі до німців, віддав під суд як державних зрадників. Про настрої ж населення на Кубані уряд добре знав. Л. Бич звертався до Алексеева за приспі-

шенням походу на Кубань, бо катеринодарська інтелігенція сама може просити німців про допомогу.³⁴

Слід пригадати, що тоді було відомо, що не тільки Україна й Краснов скористали з допомоги німців, але і Грузія, балтійські народи і Фінляндія. За це Антанта їм не дорікала, а при першій нагоді сама дала допомогу. Кубанський же Уряд не тільки відмовився від допомоги, а після повороту делегатів Балабася й Федоренка з Тамані вислав делегацію до Анріма з протестом за допомогу на Тамані. Отож, сліпий послух Кубанського Проводу кубаноненависникам ген. Денікіну й Алексеєву був найбільшою зрадою інтересів Кубані, яка за це заплатила десятками тисяч кубанських старшин і козаків та матеріальним спустошенням. Цей антинімецький виступ Кубанського Уряду треба вважати найбільшою помилкою й національною зрадою.

Між тим сам Денікін не закинув зради отаманові П. Краснову за порозуміння з німцями, а назвав його талановитим організатором, що перевів мобілізацію всього населення (козаків і городовиків); вимуштрував прекрасну молоду армію; відновив військову школу і по всіх школах визволеного Дону висять донські прапори, діти вивчають щойно написану історію й географію Дону; на всіх урочистостях співається донський гімн, підноситься донський патріотизм, організується справжня Донська Держава. Оця самостійність Дону і України дуже нервувала Денікіна. Але набої й інше достаються через кубанців та донців з України, і скільки б не говорила Добрармія про свою вірність Антанті, — це було тільки фарисейство.³⁵

Залежність в боєприпасах від посередництва отамана Краснова не була Денікіну цілком певною при самостійності Дону, а через це треба було спробувати в таке посередництво втягнути й кубанців, цих, покищо, слухняних служак. Для перевірки настроїв серед кубанців Денікін влаштував в ст. Мечетинській довірочну нараду з генералів Алексеєва, Романовського, Маркова, Богаєвського з Кубанським Урядом, Радою, Отаманом і деякими старшими кубанськими командирами. Нараду відкрив довшою промовою Алексеєв, ганячи українофільство чи мазепинство, яке серед населення має дуже мало прихильників, нап'ятував і самостійність Дону, доводячи, що революцію зробив «всесвітній жидівський кагал», а закінчив улесливою заявою: «мы люди-военные, а вы, Рада и правительство-политики, от каковых мы ждем соответствующих политических шагов». Голова Ради, М. С. Рябовол, не стримався і відповів надзвичайно сильною, з патосом виголошеною, заявою, яку йому «русские» ніколи не забули...

Ця нарада пригадала більшості членів Ради і Уряду, до чого вже дійшли і що робити далі? «Законодавча Рада вже проголосила Ку-

³⁴ Ген. Деникин. Цитована праця, стор. 155.

³⁵ Ген. Деникин. Цит. праця, т. II, стор. 345; т. III, стор. 65, 59.

WWW.E-PAF-KAZAK.UA

банський Край державним формуванням — „Кубанською Народньою Республікою”. Щоб це зміцнити, треба творити об'єднання з такими ж іншими державними формуваннями в Росії при умові тимчасового заховання незалежності внутрішнього самоврядування на підставах, покладених в основу декларації Краєвого Уряду, яку Законодавча Рада затвердила 28. I. 1918 року. Такий Союз мусів би утворитися шляхом об'єднання всіх державних формувань Росії, які борються з большевиками. Багато з цих формувань, в цілях збереження свого краю від панування большевиків, ввійшли в згоду з Німеччиною. Одначе Кубань з німцями складати умови не буде, а звільнить Край з Добрармією і Доном».³⁶

На засіданні 15. V. 1918 р. Законодавча Рада прийняла таку резолюцію:

«1. Першим і основним завданням Кубанського уряду мусить бути, як і раніш, очищення Кубанського Краю від большевицьких банд і інших анархістичних елементів і відновлення на всій його території твердого державного ладу.

«Для цієї цілі необхідне продовження героїчної діяльності Добрармії, діючої в повній згоді з Кубанським Урядом.

«Беручи на увагу той факт, що оздоровлення й відбудова держави Російської не можлива без попереднього установлення ладу на півдні, Рада висловлює побажання, щоб Добрармія разом з Кубанськими військами приступила в першу чергу до звільнення від Советської влади Кубанського Краю.

«2. З приводу питання про відносини до Австро-Німеччини у зв'язку з опануванням м. Ростова на Дону німецькими військами Рада вважає такі відносини за недоцільні, але разом з тим гадає, що во ім'я свободи й незалежності Кубанського Краю необхідно вжити всіх заходів, щоб запобігти можливості посунення німецької армії в межах Краєвої території без згоди на те Кубанського уряду.

«3. Для успішної боротьби проти анархії й установлення загальних відносин з Україною й Німеччиною необхідне повне єднання з Доном і іншими південними краями.

«4. Для утворення союзних відносин з Доном, висвітлення цілей німецького руху й визначення відносин з Україною — Рада вважає необхідним вирядити в Новочеркаськ, Ростов на Дону й в Київ делегації, надавши їм відповідні уповноваження».³⁷

³⁶ Кубанець. «Кубанцям не з руки». «Українська Трибуна». Варшава. ч. 66, 23. VII. 1921.

³⁷ Ген. А. С. Лукомский. «Из воспоминаний». «Архив Русск. Революции», Берлин. 1922, т. VI, стор. 85.

Отой надзвичайний сервілізм перед Добрармією та обережне ставлення до України можна пояснити лише тим, що автори ухвали діяли під терором Добрармії, під яким перебували кубанські парламентаристи на Дону. Якби вони мешкали в Новочеркаську чи взагалі не серед добровільців, ці ухвали були б інші.

Не без впливу добровольчих чинників сформували й делегацію на Україну: кубанським українцям Рябоволу й Безкровному були протиставлені російські патріоти Каплін та Скобцов, а симпатикові українців, горцеві Султан Шахим Гіреєві — Г. Омельченко, тоді ура-козак.

Розбіжності кубанського старшинства у відношенні до Уряду та Ради використовувались і підсичувались добровольцями. Вони ж радили Отаманові Філімонові, щоб ліквідувати інституції, обмежуючи їх чинність. 30 травня в ст. Мечетинській Філімонов зібрав деяких старшин й став нарікати на своє безправ'я. Але скінчилось на погрозах — «давно було б їх перебити!..» А Денікін про це писав: «Пізно вночі до нього прийшли зовсім перелякані Бич, голова уряду, і полк. Савицький, член уряду по військових справах, і заявили, що готові уступити, якщо їх діяльність вважається шкідливою, але просили охоронити їх від самосуду, до якого Отаман підштовхує старшин».³⁸

Частина старшин одверто стала б в обороні уряду і потягла б за собою козаків, а патріотичні кубанці могли б звернутись і до німців. Все це було б ліквідацією Добрармії. Відчувши це, Денікін схаменувся, що далеко зайшов зі шантажем і ще тієї ж ночі написав Філімонову, щоб припинив свою «патріотичну діяльність». Філімонов згодом не раз хвастася своїм пляном, здійснення якого унеможливив Денікін. Така ілюстрація до співжиття кубанської влади з Добрармією.

Делегація Ради в Києві була принята доброзичливо. Але кубанці відразу побачили, що українські урядові кола слабенько поінформовані в кубанських справах. Гетьман Павло Скоропадський спочатку був не від того, щоб призначити для Кубані якогось генерал-губернатора. Але інформації кубанців все змінили і було знайдено плятформу для переговорів. Дехто з представників українського уряду говорив про автономію Кубані в рямках України, інші бачили Кубань у федерації з Україною, а члени кубанської делегації настоювали на федеративному зв'язку. Непримиримих розходжень і гострих суперечок не було. Незалежно від пізнішого визначення форм співжиття український уряд тепер же, негайно, давав кубанцям відповідну кількість гармат, набоїв, кулеметів, рушниць і обіцяв допомогу військовою силою (плянувалось висадити на Тамань дивізію ген. Натієва). Делегатам-лінейцям, Капліну й Скобцову, такий оборот справи не подо-

³⁸ Покровский. Цитована праця, стор. 27; Ген. Деникин. Цит. праця, т. III, стор. 140, 141.

WWW.BIBLIOTHECA.KAZAK.UA

бався і вони поспішили на Дон, де повели серед кубанців пропагандивну акцію проти спілки з Україною і за співпрацю з Добрармією.

Дещо пізніше до Києва прибула делегація від Кубанської Національної Ради з Катеринодону. Свідомі кубанські українці з побоюванням спостерігали розвиток подій і відносин у краю. Вони бачили, що прихід Добрармії на Кубань надто загострить антагонізм між кубанськими росіянами й українцями, зміцнить ура-козаків і може значно затримати пробудження національної свідомости місцевого українського населення. Очолив цю делегацію адвокат Т. О. Левицький, що був до виходу в похід секретарем голови Уряду Бича. Ця делегація виступила цілком незалежно від делегації Ради. Їй також було обіцяно дати допомогу.

Делегація Зак. Ради, повернувшись до Новочеркаська, повідомила про все Уряд, дораджуючи йому і всій Зак. Раді прибути до Новочеркаська, щоб без тиску ззовні вислухати справоздання й прийняти якесь рішення. Уряд побоювся залишити самих козаків з Філімоновим, щоб він знову, користаючи з відсутности Уряду й Ради, не зміряв до перевероту. Через це приїхали лише делегати. 23. VI. 1918 р. в Новочеркаськ з Києва — П. Каплін, Д. Скобцов, Г. Омельченко (М. Рябовол і Султан Шахим Гірей лишилися у Києві), з Мечетинської — Л. Бич, Г. Білий, С. Білий, С. Манжула, А. Намітоков і представник при Донському отаманові, П. Макаренко. Після доповіді делегатів за Україною були визнані такі недоліки: 1) Україна обіцяла лише автономію; 2) довелось би йти під німця; 3) в Україні панує не демократична влада ген. Скоропадського; 4) Україна не могла негайно допомогти живою силою. Автономія була неприємлива, а добрармія не хотіла будь-якої умови, ігнорувала навіть назву «Кубанський Край», поводитись по диктаторськи, хоч в армії мала 75% кубанських козаків. Цікаво, що на цю нараду про чисто кубанські справи з'явився ген. Алексеев й зразу почав кричати, «що він не допустить до об'єднання Кубані з Україною, а якщо це станеться, то це буде зрада! Навіть ставши приватною людиною, в разі провалу справи Добрармії, він ніколи цього не забуде. Об'єднання Кубані з Україною примусить Добрармію відступити геть за Волгу, де союзники сподіваються утворити новий східній фронт, і боротьба проти німців все одно продовжатиметься на російській території. Тому він не радить кубанцям вступати в будь-які розмови з німцями. «Допустивши цього москаля на нараду в кубанських справах, Бич ще й виправдувався, мовляв, «кубанці не є зрадниками...» При голосуванні два козаки, К. Безкровний і С. Манжула, та черкес А. Намітоков були за об'єднання з Україною, а чорноморці Л. Бич, Г. Омельченко, Г. Білий, С. Білий і П. Макаренко та лінейці П. Каплін і Д. Скобцов проти співдії з Україною.

Дивізію ген. Натієва не висадили на Тамані тому, що в уряді гетьмана опинився у військовому міністерстві високий урядовець, який навмисне затримав цю операцію.³⁹

Новочеркаське рішення стало основою всіх лих, які пронеслися над Кубанню. В цьому завинив без сумніву найбільше Л. Бич, який тоді мав між кубанцями великий авторитет і за ним голосували б якщо не всі, то більшість чорноморців. Мотиви, вміщені в згаданих чотирьох точках, не витримують найменшої критики. Однак, якби і в Києві в той час був не проросійський уряд, він мусів би захопитися за Кубань як за перлину України і сам повинен був запропонувати не автономію, а федерацію чи й конфедерацію. Він мусів приголубити сторіччями одірваних синів і дочок, як біблійний батько блудного сина. Це новочеркаське голосування мусить стати наукою для майбутніх українських поколінь.

15. Другий похід на Кубань і проект Доно-Кавказького Союзу

Краснов скоро договорився з представниками Кубані про взаємознання кордонів та про взаємну допомогу, а потім запропонував створення Доно-Кавказького Союзу. Для обговорення цього проекту він двічі (28. VI і 4. VII) скликав представників Дону, Кубані, Терека, Астрахані, Горців та Дагестану, але кубанський представник П. Макаренко зволікав організацію цього союзу. Денікін про це так писав: «Коли 21. VI в селі Прочноокопському до мене звернувся Кубанський отаман Філімонов з питанням запросин Донського отамана, то я відповів: «Проти Доно-Кубанського об'єднання і Доно-Кавказького Союзу в принципі я нічого не маю, але звільняти Кубань для того, щоб вона стала у васальну залежність від Германії, я не згоден. Якщо хочете — їдьте (на засідання з Красновим — В. І.). Але тоді завтра ж я заверну Добрармію з катеринодарського напрямку на Царицин». Філімонов став на струнко і відповів, «що він не поїде».⁴⁰

На другий день після новочеркаського голосування Денікін розпочав 2-й похід, наказавши армії на Ставропільщині за харчі й фураж не платити (делегація з Ставропільщини не погодилась на умови Добрармії). По містах і селах, де зустрічали спротив, Добрармія накладала контрибуцію. Це з самого початку походу санкціонувало грабіжі армії, які її відразу деморалізували.

Як тільки звільнили частину Ставропільщини від червоних, Денікін призначив губернатором полк. Глазенапа, показавши відразу свій реставраційний смак та прискіплено здобуваючи кубанськими коза-

³⁹ Д. Дорошенко. «Де-що про закордонну політику Україн. Держ. в 1918 р.». «Хліборобська Україна», роки 1920—1921.

⁴⁰ Денікін. Цитована праця, т. III, стор. 69.

ками «власну територію». Говорити про об'єднання Північного Кавказу стало неможливо. Військова боротьба на Кубані посувалася успішно, бо багато станиць повставало й самі звільнялись. Але траплялися й критичні моменти, як коло Виселок. Сам Денікін визнав, що осаул з фельдшерів, козак Сорокин, був поважним противником і добрим організатором, який зумів підняти маси й фанатично боротись.

16. Накази кубанського отамана ч. 11 і Кубанського уряду ч. 10

Коли армія заняла першу Кубанську станицю Новопокровську (27. VI. 1918), було видано наказ ч. 11, який говорив: «27 червня 1918 року. Ст. Новопокровська, Кубанська Область. Добровольча Армія разом з Кубанськими полками в сучасний момент іде на Кубань для звільнення краю від большевиків, а в майбутньому має за мету установлення ладу в Росії.

«Щоб збільшити Кубанську армію і поповнити Добровольчу армію наказую: 1) мобілізувати козаків усіх трьох черг: піхоту, кінноту і гармашів ... а мобілізованих ділити за призивними річниками» ... т. 8. «З метою єдності військових дій частини Кубанської армії, в міру їхнього формування, вступають в розпорядження Командуючого Добрармії. 9. Отамани Відділів мають виконувати всі оперативні розпорядження Командуючого Добрармії, повідомляючи про них кожного разу Військового Отамана».

Цей сервілістичний наказ дійшов до того, що змінив конституцію, пишучи замість «Край» «Область». Про Кубанську армію він згадує двічі, але туманно, щоб запаморочить козаків, для яких своя армія була мрією. Наказ підписаний Філімоновим і полк. Савицьким, — членом Уряду по військових справах.

Після звільнення ст. Тихорецької 12. VII. Уряд видав наказ ч. 10 про «Тимчасові Надзвичайні Військові Суди». Головніше з цього наказу таке:

«Наказ ч. 10. 12 липня 1918 року. Хутір Тихорецький. Ст. I. Зогляду на виняткові умови часу, що його переживаємо, створюються в Кубанському Краю Тимчасові Надзвичайні Суди на таких основах:

«Ст. 1. Т.Н.В.С. устанавлюються розпорядженням Отаманів Відділів в складі 3-х осіб і діловода.

«Ст. 2. У склад Т.Н.В.С. призначаються з наказу особи, що творять цей суд: Голова із стройових старшин (по можливості з правничою освітою) і два члени у віці не молодших 25 років, що не були карані судом з будь-якого титулу й звання.

«Ст. 3. Розглядові Т.Н.В.С. підлягають справи про карні дії, вина в яких підсудним настільки ясна, що для них не треба робити попередніх досліджень. (Далі деталізується оті провини під літерами: а, б, в, г, д і е). Але є дуже важлива примітка до цієї статті, а саме: «примітка до статті 3: Веденню Т.Н.В.С. не підлягають злочини, що довершені: 1) урядниками, що служать у лавах Добрармії, 2) особами-учасниками в збройних організаціях, що переслідують завдання підпорядкування Краю большевицькій владі і взятими Добрармією в боях чи безпосередньо в районі військових її дій»).

«Ст. 4. За вираховані вгорі провини винуватці підлягають позбавленню всіх маєткових прав і смертній карі розстрілом, але як будуть виявлені зм'якшуючі обставини, то суд може визначити за своїм узглядненням кару каторжними роботами від 4-х до 20 років з позбавленням всіх маєткових прав і з наслідками ст. 22-29, а для військових осіб крім цього позбавлення військового звання з виключенням з військової служби, або ув'язнення в тюрмі від 2-х місяців до 2-х років і т. д.»⁴¹

Далі подано організаційно-технічне творення й діяння цих судів. Хоч цей довгий наказ підписаний аж трьома правниками: Отаманом Філімоновим, головою Уряду, Бичем, і членом уряду по справах справедливости, А. Намітоковим, він мав багато великих помилок. Головніші такі: склад суду козачий, підсудні переважно навгородні, правників взагалі було мало, військових — одиниці, мала компетенція, а карі — від смертної до 2-х місяців в'язниці. Щоправда, на смертну кару вимагалась санкція Військового отамана. Ці суди не гарантували ніякої об'єктивності і на них могли зводитись особисті порахунки. Суди ці дуже нагадували большевицькі трибунали. Серед городовецького населення вони викликали жах і розвіяли всяку надію на примирення. У Добрармії були неліпші військово-польові суди, про які сам Денікін каже: «цей суд міг скатувати, чи помилувати».⁴²

На хут. Тихорецькому ще був виданий 14. VII. 1918 р. циркуляр до Отаманів Відділів з крайнім упередженням до всіх навгородніх, який став ще одним цвяшком до домовини об'єднання всього населення Кубанського Краю.

Коли занято Новоросійськ, то Денікін призначив командантом міста полк. Кутепова, а як Кубанський уряд не заявив притенсій на Чорноморську губернію, яка до революції управлялась Наказним Отаманом Кубані, то командант міста став генерал-губернатором Чорноморської губернії.

⁴¹ «Приказы и цирк. Куб. Крайов. Прав. за 1918 г.». Вип. I. Екатеринодар. 1918 г., стор. 7—8.

⁴² Денікин. Цитована праця, т. III. стор. 181.

Тимчасові й воєнополюові суди в ст. Медведовській і Андріївській за свідченням священника Тихомірова знищили більше 50 душ. Садист же Покровський на відтинку Білоріченська-Майкоп на кожному телеграфічному стовпі без суду вішав червоноармійців і перебіжчиків до червоних.

Коли 3-го серпня 1918 р. була звільнена столиця Краю, Катеринодар, Денікін, вітаючи листом Філімонова, вважав потрібним зазначити таке: «... Я певний, що Краєва Рада... створить одноособову тверду владу, що буде у тісному зв'язку з Добрармією. Не порве сивівської залежності від Єдиної Великої Росії... Без сумніву, лише козаче й гірське населення області, що піднялось проти ворогів і насильників і, витримавши разом з Добрармією увесь тягар боротьби, має право влаштувати долю рідного краю. Але хай при цьому не обездолюють навгородніх: сувора кара катам, милість заблудившим темним людям і висока справедливість...»

В листі кинута спроба заведення диктатури й вивищення козаків і горців, що мають бути милостивішими до навгородніх.

Перед Катеринодаром б. VII Філімонов і Савицький видали наказ, закінчуючи його так:

«Кубанці!.. нанесіть безжалісний удар огидному ворогові і з корінням вирвіть заразу. Тільки після цього ми зможемо віддати свої сили на те, на що кличе нас сумління й обов'язок російських людей на допомогу зневаженої й змученої матері Батьківщини. Так з Богом за роботу, рідні кубанці. Нехай щастить Рідній Кубані і щастя, Боже, нашій матері Батьківщині Росії».

Так могла звучати пропаганда найбільш патріотичних москалів. В дійсності були це слова найвищих Провідників Кубанського Краю.

Як тільки зникли большевики з Катеринодара, до нього почали з'їздитись родовиті московські політики, з яких соціалісти зразу попали в неласку Добрармії (Шрейдер кол. міський пореволюційний голова Петрограду був ув'язнений) і пішли в підпілля. Проводирі ж партії к-д. проф. П. Мілюков, Вінавер, Астров, Зелер і інші до найправішого В. Шульгіна привітались з відкритими обіймами. Вони знайшли роботу й посади в цивільному управлінні Денікіна, в «Особому Союзі». Для всіх цих гастрольорів існувала лише Кубанська область з казачками — добрими служачками, а ніякий Кубанський Край.

17. Дії після звільнення Катеринодара

Правила про вибори до Краєвої Ради уряд уклав такі, щоб якнайменше до неї попало навгородніх (із 1,5—2 млн. навгороднього населення у виборах взяло участь 150—200 тис. корінних навгородніх та від міст біля 250 тис.). Третина населення Краю не брала участі у

виборах. Із 600 мандатів Краєвої Ради навгороднім припало коло 60 та й ті головню з міст. В час відкриття склад Краєвої Ради був такий: 89% козаків, 11% навгородніх, черкесів і карачаевців; соціально ж 25% старшин, 15% іншої козацької інтелігенції і 60% козаків та селян хліборобів. Особливо запобігалось перед черкесами й карачаевцями, бо на близько 150 тис. цього населення було більше 10 депутатів. Особливістю цієї Надзвичайної Краєвої Ради було допущення 4-ох депутатів, призначених ген. Денікіним. Були це: ген. Лукомський (походження українець), Харитонів, полк. Туненберг і військ. старш. В. Науменко (кубанський ренегат).

18. Перед Надзвичайною Краєвою Радою

Коли здобуто Катеринодар, то в складі Добрармії було 90% куб. козаків. Це був найбільше сприятливий момент для створення Кубанської Армії. Слід зазначити, що серед кубанських козаків і старшин було незадоволення Добрармією: козаки звикли служити під своїми козачими старшинами, з якими поза фронтом вони приятелювали, а армійські старшини дивились на козаків «згори». Крім цього високе начальство Добрармії козачих старшин недоцінювало, дивилось на них як на другорядних. Саме тоді ген. Денікін листовно звернувся до Філімонова по питаннях Добрармії. В основу всього він ставив: «1. повне напруження сил Кубані для найскорішого ніби її визволення; 2. всі першочергові частини Кубані далі входять в склад Добрармії, 3. у майбутньому з боку звільненої Кубані не виявлятиметься будьякого сепаратизму».⁴³

Кубанські ж політичні діячі, включно з лінейцями, вважали за необхідне створення Кубанської Армії. Д. Скобцов про це писав: «У питанні армії кубанці були однодушні тому, що зродився сумнів у доцільності і в загальному політичному курсі добровольцьких керівників. З цим своїм курсом проводирі Добрармії й не ховалися». Сам Денікін і його найближче оточення ніби не розуміли, чи вдавали, що не розуміють вимог всіх козаків. На думку кубанців одноціла Кубанська Армія була б боекватніша, ніж в розсипанні по добровольцьких частинах. При цьому сервілісти Філімонов й Савицький створили «реабілітаційну комісію» ген. Корсуна, яка перевіряла большевицькі нахили кубанських старшин, перевіряючи їх «благонадійність» місяцями, а Добрармія приймала старшин без особливого дослідження. Оця комісія знизила авторитет її творців до зєра. Такий глум над кубанськими старшинами ліквідувала аж Краєва Рада.

Ген. Лукомський в «Архіві Руськ. Революції» пізніше писав:

⁴³ Денікін. Цит. праця, т. II, стор. 177—178.

«Представники Кубуряду й Законодавчої Ради з перших же днів після звільнення Катеринодону спочатку обережно, а потім все більше й більше настирливо почали вимагати, щоб командування Добрармії дало їм повну волю у всіх питаннях керування Кубанню. Насамперед вони заговорили про вилучення Кубанської Армії. Спираючись на те, що Дон мав свою самостійну армію, представники Куб. Уряду вважали необхідним всі кубанські частини, що входили в склад Добрармії, об'єднати в Кубанську Армію і цілковито підпорядкувати Кубанськ. Отаманові, а вже через нього командувачеві Добрармії... Для поновлення Добрармії вони пропонували брати не козацтво, а городовецьке населення Кубанської області... Куб. отаман Філімонов і голова Куб. уряду Бич... не заперечували підлегlosti Кубанської Армії в оперативному відношенні Командуванню Добрармії. На засіданнях, що відбулися 12. і 13. VIII під головуванням ген. Алексеєва разом з представниками Куб. уряду, Командування Добрармією поставилося гостро негативно до проекту, який висунули представники Кубані. Ген. Денікін на першому засіданні дуже гостро заперечував домаганням кубанців, а в другому не брав участі».

... «Річ у тім, що серед уряду і членів Законодавчої Ради було декілька осіб, які разом з головою уряду, Бичем, явно прямували до утворення, на взірець Дону, цілком самостійної Кубанської держави і домагалися усунення командування Добрармії від будь-якого впливу на кубанські справи»...

На початку Добрармія не мала ясної думки відносно підпорядкування собі Кубані. Згодом же добровольчі кола прийшли до рішення, щоб Кубань цілковито підлягала добровольчому керівництву. Але таку залежність Добрармія хотіла досягнути руками самих кубанців, які мали б прийняти відповідну конституцію. Однак силоміць накинати кубанцям конституцію Денікін не намірився, чим він і доказав свою нездатність стати диктатором. У висновку вони рішили, що проект кубанської конституції запропонують «громадські кола».⁴⁴ Але на вироблення бажаної конституції потрібний був час, і через те скликання Надзвичайної Краєвої Ради добровольці просили відсунути на вересень місяць, що й було зроблено.

В приміщенні Кубанського Відомства Здоров'я з поспіхом відбуваються засідання «громадських кіл». Від Добрармії приходять проф. В. Степанов і К. Соколов, а від «руських кубанців» — члени Уряду П. Сушков, Д. Скобцов, Вороб'їов і О. Кулабухов, з членів Зак. Ради — Д. Філімонов, А. Літовкін та П. Каплін. На обговорення запропоновано два проекти: «Уся повнота державної влади в областях, які

⁴⁴ Соколов. «Правление ген. Деникина», стор. 29.

займає Добрармія, належить Головнокомандуючому («неприхована диктатура») або замість Головнокомандувачеві — «Верховному Керівникові Добрармії» — (скрита диктатура). Перший проєкт «руські кубанці» відкинули зразу, а про другий кубанці обіцяли поговорити з чорноморцями.

Денікін вже тоді був опанований чорносотенними старшинами, а зробити військовий переворот він боявся, пертрактації ж забирають багато часу. Через це Денікін просить ще на 2 тижні відсунути засідання. Уряд відсуває засідання аж на місяць (600 депутатів бездільно сидять в Катеринодарі). І «громадські кола» далі розмовляють, а чорноморська більшість з Уряду іронічно говорить: «Диктатура утворюється силою, а не згодою. Якщо маєте силу, запроваджуйте диктатуру, а добровільно ярма на себе не надінемо».⁴⁵

І після твердості чорноморців Денікін не рішився йти на насильний переворот, а по Катеринодару покотився шепіт, що «Денікін таки втихомирить упертих кубанських самостійників, а тоді з Терекком справа піде легко і весь Кавказ буде в руках Добрармії». А до такої потуги, як Північний Кавказ, Дон сам пристане. Серед донців було більше впливових партійців з к-д. Оцих вірних «єдиній неділимій», «Особое Совещание» покликало переконати кубанців в необхідності признати владу ген. Денікіна. До Катеринодару прибули: В. Харламов, голова Донського Військового Круга, Зелер, Городоначальник Ростова за Тимч. уряду та М. Воронков, член Державної Думи. Всі ці визначні сини Дону хотіли допомогти підпорядкувати Кубань, але не Дон. 16. X. 1918 р. вони відбули засідання з членами «Особого Совещанія» під головуванням ген. А. Драгомірова, на якому більшість висловились за диктатуру Денікіна на Кубані.⁴⁶

26. X. під головуванням ген. Лукомського відкрилась нарада в такому складі: В. Харламов, Зелер і Воронков (донці), А. Нератов, Степанов і Лукомський (Добрармія) і Л. Бич, А. Намітоков, полк. Савицький, Д. Скобцов і полк. М. Успенський (від Уряду). Головуючий підкреслив, що від Півдня Росії треба одно представництво, а тому всю повноту влади передати Верховному Керівникові Добрармії.⁴⁷ Полк. Успенський участі в дебатах не взяв. Донці підтримали Добрармію, а Л. Бич виступив з контрпроєктом, пропонуючи спочатку об'єднати всі новотвори, як Грузія, Азербайджан, Білорусія й інші. Так створене об'єднання вибере собі головнокомандуючого. До цього він додав, що не слід ганити за співпрацю з німцями (Дон, Грузія, Азербайджан, Україна, Білорусія, Фінляндія й інш.), бо роблено це ради спасіння від фізичного знищення народу.⁴⁸

⁴⁵ Лукомський. Цит. праця, стор. 100.

⁴⁶ Деникин. Цит. праця, т. IV, стор. 43.

⁴⁷ Покровский, цитована праця, стор. 57.

⁴⁸ Деникин. Цит. праця, т. IV, стор. 44.

Представники Добрармії не погодилися, щоб хтось посмів вибирати головнокомандуючого. Тоді кубанці відмовилися обговорювати проєкт з диктатурою й заповіли розроблення свого проєкту. Опрацювавши його, передали його для розгляду в Краєву Раду. Кубанців зокрема обурила поведінка донців, які непрошено вмішувались у справи Кубані.

На Терек після звільнення його від большевиків Добрармія вислала ген. Левшину, щоб він перевів вибори єдиновладного Військового Отамана. Та коли зібралась невелика кількість терських козаків з бувшим головою Кругу, фельдшером Губарьовим, то й там з'явилась самостійницька «зараза», — Терський Круг організував владу на зразок Дону й Кубані. Відданий Добрармії Губарьов не зміг допомогти хворому на диктатуру Денікіну. Не обійшлося без непорозумінь і з Терекком. Трохи згодом Денікін для порядкування Терсько-Дагестанським Краєм вислав ген. Ляхова, відомого з розгону Перського парламенту ще за царату.

Не договорившись з урядом і Законодавчою Радою в справі конституції, Денікін рішив стати диктатором через Надзвичайну Краєву Раду. Але її треба було підготувати, а часу бракувало. Денікін виїздить на фронт і звідтам з деякими обраними в Раду старшинами телеграфує, щоб втретє відклали початок відкриття Ради на 2 тижні. Депутати сиділи нечинно уже півтора місяця в Катеринодарі, а вдома осінні господарські праці. На пропозицію депутата агронома С. Манжули рішили відкрити Раду 28 жовтня 1918 року, присвячуючи перші дні організаційній праці, а 1-го листопада зробити урочисте відкриття з промовою ген. Денікіна.

19. Надзвичайна Кубанська Краєва Рада

30. IX. 1918 р., довідавшись про цілковите звільнення Кубанського Краю від большевиків, президія Закон. Ради вислала привітання Добрармії і синам Кубані. Привітали особисто і Денікіна. При відкритті Краєвої Ради для Денікіна було найголовніше питання, кого виберуть головою? Провідники лінейців і добровольці вели пропаганду проти Рябовола, якого Денікін вважав ворогом Росії. Проти були й ура-козаки. Однак при голосуванні Микола Степанович Рябовол одержав 255 голосів за, 5 проти, і 88 утримались. Цей вислід Денікін назвав перемогою соціалістів, бо Рябовол на його думку, був запеклим соціалістом. В дійсності це був свідомий українець, палкий патріот Кубані і незвичайно здібна голова, що в найскладніших умовах не губився й швидко находив вихід. В Раді він був «божищем», не було випадку, щоб його ради не послухали. Заступників голови вибрали по Відділових Радах і одного від черкесо-карачаєвців. При цьому ви-

явилось, що по Відділах при виборах до різних комісій приписних старшин і старшин високих ранг (генералів, полковників) оминали, вбачаючи в них патріотів Москви.

1-го листопада відбулось урочисте засідання в переповненому депутатами й публікою театрі. Представники України — полк. Боржинський і «артільний батько» М. Левитський — сиділи в окремій ложі. Привітав Денікіна О. Філімонов. Після привіту довгу програмову промову виголосив ген. Денікін, яку він сам написав і зміст якої був погоджений з «Особым Совещанием». Була це промова фанатичного російського патріота, який вбачав рятунок в диктатурі Добрармії, тобто в своїй особі. Виголошена промова була при повній тиші. Найвиразніші такі місця з цієї промови:

... «Добровольча Армія... закликає всі частини російської держави, які визнають єдину неподільну Росію, з'єднатися з нами... для спільного державного будівництва, для спільної боротьби з ворогами Росії, для єдиної репрезентації й оборони російських інтересів на майбутньому мирному конгресі... Від нас вимагають партійний прапор. Але хіба триколовий прапор великодержавної Росії не вище всіх партійних прапорів? Хіба ви не бачите, як у кривавих боях, день за днем, під цим прапором самовіддано борються за «Русь святу», вмірають і перемагають лицарі-воєводи Добрармії?

Єднання можливе тому, що Добрармія визнає необхідність, тепер і в майбутньому, найширшої автономії складових частин Російської держави і надто обережного відношення до споконвічного укладу козацького побуту» ...

Людей було коло 2.000. Генерал промовляв переконливо й красномовно, а закінчив відчитанням телеграми про здобуття Ставрополю. Закінчилось все оваційними оплесками руських людей і хоч густих, але стриманіших, на залі депутатів. В перерві в кулуарах чути розмови — «він би хотів нас вести на Москву». ... Висловлені думки про приєднання до Росії Польщі й Фінляндії викликали обурення. За єдине командування чулися репліки: «а як маршал Фош командував англійською, американською й італійською арміями» ...

Після перерви тепло вітали Раду українською мовою посол Боржинський і Микола Левитський, називаючи її найвищим органом Суверенної Держави. Холоднувато-формально відповів їм українською мовою Л. Бич, назвавши Україну сестрою, а не Матір'ю. Як виходило з вислову, матір'ю для прем'єра Кубані була Росія. Експансивний С. Манжула за кулісами доволі голосно вилаяв Л. Бича.

Промова Денікіна не віщувала йому стати диктатором Кубані. Натомість Ставропільщина, Чорноморщина, Терек і Дагестан, не відкривши рота, попали під денікінський чобіт, як організаційно слабше

упорядковані. Так з Північного Кавказу лишилась одна Кубань, що пробувала робити спротив і ніколи добровільно не визнала диктатури Денікіна. Дон керувався руськими людьми і в критичні моменти ставав завжди по боці всеросійських інтересів, елястично обдурюючи сепаратистів Кубані й України. Отож Кубань єдина з Північного Кавказу боролась з Добрармією і з російською елітою за самостійність.

Краєва Рада дообіду відбувала пленарні засідання, а вечорами йшла праця по відділах та комісіях. З листопада голова уряду Л. Бич виступив на пленумі з декларацією про політичне положення. Він розвинув уже згадувані тези, що окремі народи проголосили свою незалежність тому, що Росії як держави не стало. Всі державні новотвори (Грузія, Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Естонія, Латвія, Литва, Україна) у силу історичної неминучости мусять спершу стати незалежними державами. Вони й мають домовитися про створення федеративної Росії. Не можна таврувати Україну зрадою, бо була це історична неминучість. Коли всі державні формування домовляться між собою, то разом організують Російську федерацію. Члени такої федерації створять загальний уряд і виберуть спільного головнокомандуючого.⁴⁹

В кінці своєї промови голова уряду висловив думку і про місце Кубанського Краю:

«Вважаючи себе нерозривно зв'язаним з Росією, єдиною і вільною, населення Кубані твердо займає свою попередню позицію „Росія повинна стати федеративною республікою свободних народів і земель, а Кубань окремою складовою її частиною. Такою ж федеративною частиною Кубань могла б увійти і в той частинний союз, про який говорилося раніше».⁵⁰ Деклярацію Рада прийняла р'ясними оплесками.

Над декларацією розгорнулись дводенні дебати. Чорноморський депутат Г. Омельченко підтримав ідею федерації, чого і сподівались представники Добрармії. Але за ним виступив лінеєць, завзятий русофіл, Троцепко і промову закінчив заявою, що він висловлюється за єдину неподільну Росію, але на федеративних основах. Це вже було дивним для чорноморців, а особливо для добрармійців. Представник Добрармії, полк. Туненберг запротестував проти слів: «бувша Росія і Союз», бо вважав кубанців «братами», а про федерацію він і слухати не хоче. Султан Шахим Гірей, брати І. і П. Макаренки, лінейці Д. Іваненко, Д. Філімонов, П. Каплін, навгородні адвокати Білоус і Короб'їн, козак Харченко, — різно формулюючи, висловились за федеративну Росію і проти диктатури. Полк. Туненберг ген. Карцев і лі-

⁴⁹ Стенографічний звіт Куб. Надзв. Крайової Ради, стор. 161, 162, 285, 286.

⁵⁰ Стеногр. звіт. Крайов. Ради, стор. 292—294.

неець І. Горбушин підтримали ідею диктатури. Ген. Лукомський говорив улесливо, лякаючи Антантою, яка визнає лише Добрармію, зазначив необхідність досвідчення військового командування і т. д., а Рада зацікавилася й захолила. Відповів Лукомському П. Макаренко досить довгою балачкою, з якої найбільше відверті й виразні вислови такі:

... «поки загально-державної влади нема, немає тієї влади, яку б ми признали вищою владою в краю, ми визнаємо лише Краєву Раду. Ми повинні будувати життя так, щоб не перелітаючи пугиці, Мілюкови й інші, влаштували наше життя, говорили від нашого імені і висловлювали нашу волю, — треба, щоб і наш голос чувся. Чому українські голоси повинні бути чути, чому Грузія може бути вислухана, а чому голос Кубані не повинен лунати?».

Всім промовцям, а зокрема полк. Туненбергу, Л. Бич річево відповів і 11. XI. 1918 р. Краєва Рада одноголосно (17 депутатів стримались), на підставі пропозиції голови уряду Л. Бича, ухвалила: «1. Утворення на території колишньої Російської держави самостійних формувань і перебрання ними на себе верховної влади було актом неминучим і в той же час актом самоохорони. 2. Основним завданням усіх цих державних формувань є боротьба проти большевизму... 3. Для успішної боротьби необхідна організація єдиного представництва від південно-руських формувань державних на майбутній мировій конференції... 5. Для досягнення поставлених завдань необхідне утворення південно-російського союзу на федеративних підставах. 6. Відбудова Росії можлива в формі Всеросійської Федеративної Республіки. 7. Кубанський Край повинен увійти в склад Російської Федерації, як член тієї Федерації. 8. Кубанська Краєва Рада, ставлячи своїм завданням боротьбу проти большевизму, прямує до переведення в життя принципів широкого народоправства. 9. Відбудова у майбутньому формування в Російській державі залежить від... наново скликаних Всеросійських Установчих Зборів».⁵¹

Доповідь, дебати й ухвали пройшли з таким піднесенням, що навіть внесені лінейцями поправки були відкинені без обговорення. По суті ж це були абстрактні міркування, які життя ніде не підтвердило: ні три балтійські держави, що проіснували 20 років, не пробували об'єднуватися, закавказькі держави від конфедерації перейшли до самостійності, а федерація гетьмана Скоропадського з Росією викликала державний переворот.

Якби у свій час було прийнято пропозицію фон Анріма, або дійшло до порозуміння з Україною, то все це було б зайвим; а це стало початком надзвичайно болючих експериментів Добрармії на Кубані.

⁵¹ Стеногр. звіт Краєв. Ради, стор. 392, 636, 404—405; Деникин, цит. праця, т. IV, стор. 49; Покровский, цит. праця, стор. 63—64.

Принята ухвала противорічила тим засадам, якими керувалась Добрармія. Натурально, що ген. Лукомський, порозумівшись з ген. Денікіним, заявив на засіданні, що після прийнятих резолюцій представники Добрармії не можуть лишитись в Раді й разом з Туненбергом, Науменком та Карцевим демонстративно вийшли.

Зразу ж почався шантаж: по вулицях Катеринодару посувалися танки, зашептали про поготівля Корніловського полку, приїхали ген. Шкуро й Покровський і виступили з промовами в Раді. При тому добрармійська пропаганда поширювала чутку, що Шкуро сказав: «... Знайте, коли Добрармія піде від нас, то ми загинемо». Натомість промову, що Шкуро сказав: «Я повинен чесно й відкрито заявити, що злі чутки й розмови про якийсь виступ стройових і козачих частин, не мають основ і не відповідають правді. Я заявляю, що ні я, ні чини моєї дивізії не можуть зробити ніякого акту, щоб скомпромітувати нас, козаків, не тільки в очах козацтва, але й в очах Добрармії і союзників»... А закінчив Шкуро окликом: «хай живе вільна Кубань!» Цей виступ Шкуро міг заламати й козаків Покровського. А тут ще «випадково» з'явилась «диспозиція кубанського коменданта, полк. Ледовського, і члена уряду, Савицького, якою «наказувалось зустрічати кулеметним вогнем всяку військову частину, що появиться на вулицях міста»... Це загрожувало в разі виступу й Корніловському полку. Денікін обговорював з ген. Драгоміровим і Лукомським про застосування насильства над Кубанським урядом, але обидва генерали цього робити не радили.⁵²

20. Приїзд представників Антанти

Прийшов момент, коли при стійкості Уряду можна було змусити Денікіна підписати бажану умову, або зрезигнувати з посту. У випадку резигнації Денікіна не було б проблеми замінити його молодшим і кращим. Однак сталося інакше. Тоді саме прибули до Катеринодару представники Антанти і це сприяло вирішити існуючі протиріччя. Але Уряд не доглянув зразу, щоб поінформувати представників Антанти, дозволив оточити їх агентами Добрармії, починаючи з Новоросійська. У Кубанській Раді в цей час розбирали виступ члена Ради Іваненка в газеті Кубанець про розкол між Радою й Добрармією. Особливо ж важливо було те, що отаман Філімонов, голова Бич і Рябовол пішли на поклін до Денікіна і домовились на створенні порозумівчої комісії, замість представити самим цілість справи прибувшим представникам. В оту безглузду комісію Рада вибрала аж 16 делегатів з усіх середовищ, що не були самі між собою в згоді.

⁵² Деникин. Цит. праця, т. IV, стор. 50.

21. Обговорення Конституції і воєнна програма Ради

Обговорюючи проект Кубанської Конституції, Султан Шахим Герей висловив такі «поетичні думки»: «На Кубані сепаратизму нема, а є бажання влаштувати своє життя так, як то підходить для сивого Кавказу, для тихої Кубані, для вільного Дону. Ми змушені, в ім'я інтересів Кубані, прийняти на себе всю повноту державної влади, бо це потрібне теж для об'єднання великої Росії на федеративних основах... Єдина Росія повинна стати децентралізованою, в такій Росії мусять знайти своє пристановище всі народи, всі нації і вони мусять стати рівними російськими синами й дочками»...

Депутат навгородній, Короб'їн, додав, що в конституції має бути написано, що Кубанський Край мусять мати свою армію: «це повинно бути нами прийнято, якщо Кубанський Край стає на шлях самостійного державного життя; він, звичайно, повинен мати армію». Останню пропозицію Рада приймає одноголосно без обговорення. Взагалі Рада була радикальнішою від Уряду і мало зважала на рішення порозумівачої комісії. На демагогічний виступ ген. Покровського була відповідь: ... «руки геть від цього місця, бо це місце — святе!».

А з порозумівачою комісією ніяк не клеїлося. Коли кубанці гостро запитали, за які саме принципи та ідеї бореться Добрармія, то її представники одверто відповіли: «Правда, на початку, командування Добрармії заявило, що воно бореться за народоправство, за Установчі Збори, але потім обставини змінилися і загальна обстановка стала такою, що це гасло треба зняти з прапору». Після цього почали обговорювати виключно питання практичного змісту.⁵³

Питання творення Кубанської Армії теоретично давно і всіма кубанцями вважалось вирішеним. Ні уряд, ні політичні кола цього питання конкретно не ставили. Член уряду по військових справах, полк. Савицький, ніякого проекту Кубанської Армії не приготував. Рада вибрала численну військову комісію з усіх відділів; до неї увійшли й старші військовики: ген. ген. шт. І. Гулига, Гейман, полк. К. Гончаров та інші, що політично були пасивні. Головою комісії вибрано ген. І. Гулигу, секретарем — полк. К. Гончарова. При тому з'ясувалося, що козаки голосують за інтелігентами. Полк. Савицький призначив фаховими дорадниками в комісію кубанців (ген. Королькова і полк. М. Успенського), а з Добрармії увійшли ген. Лукомський та полк. Дрейлінг. З першого ж засідання в комісії створилась атмосфера однодушності і ухвали приймалось одноголосно. Росіянин ген. Корольков — як офіційний урядовий доповідач — запропонував зайнятись не організацією армії, а окремих частин різної зброї. Комісія йому з'ясувала, що вона має від Ради доручення: «опрацювати положення про окрему Кубанську армію». Через це матеріяли ген. Королькова

⁵³ Покровский. Цит. праця, стор. 66.

www.e-pan-kazak.ru

комісія не розглядала. Такого ж характеру принесли матеріали ген. Гумаченко, начальник Кубанської артилерії, та полковник С. Попов — начальник інженерних військ, та Галушка — краєвий інтендант. Всім їм Комісія подякувала, пропонуючи вложити все в архіви. Комісія почала сама працю з визначення кількості всього населення за останньою статистикою, взяла норми останньої війни і без великих промов перейшли всі ступені в армії. Працювали настільки сумлінно й поважно, що й Лукомський та Корнілов не могли чіплятись, а представники уряду сиділи й давали інколи якусь справку. Так одноголосно на комісії прийнято, що до війська покликається все населення, в тому і навгородні, контингент мирного часу визначено в 30.000 старшин і вояків і в резерві подвійна кількість. В армії повинні бути всі роди модерного війська. Юнацьку школу, на внесок інженера й гарматчика В. Іваниса, запроєктували політехнічного типу, яка мала мати відділи: пластунів (піхоти), кінноти, артилерії та військових інженерів; це мусіло піднести науку в школі, бо піхотинські лектори від стратегії викладатимуть свої лекції у скороченні і для артилеристів, кіннотчиків та інженерів, а лектор артилерійський у скороченні ознайомлюватиме з своїм фахом пластунів, кіннотчиків та інженерів. Це заощадить теж кількість навчального персоналу. Той же внескодавець запропонував для підготовки нижчих кадрів (вахмістрів, фельдфебелів, урядників) створити зразкові учбові частини: батальйон піхоти, полк кінноти, гарматній дивізіон з 3-х батерей і півбатальйон інженерних військ. Ідея ця сподобалась військовим фахівцям, вони допомогли в деталях і все схвалено одноголосно.

Після належного доповіді Рада прийняла цілу систему без змін. Юнацька школа й навчальні частини були організовані в Катеринодарі і вони дали прекрасні висліді.

22. Окупаційні зазіхання Добрармії

... «Кубань за весь час керування Денікіна ні разу не зреклася своєї суверенности; командування Добрармії в свою чергу ні разу не зрікалося домагань на військово-політичне зверхництво»,⁵⁴ писав проф. Соколов. А за прикладом командування і вся Добрармія поводитись як в окупованій території. Фактів сваволі і втручання Добрармії в життя краю та в компетенції органів Уряду не заперечує й сам Денікін, наводячи факти, зазначені Бичем у листі до Алексеєва — втручання добровольчих відділів у внутрішнє життя станиць і міст, реквізиції, що перепроваджувала армія, особливо складів та запасів майна. Команданти по станицях і містах самовільно переводили реквізиції та

⁵⁴ Соколов. Цит. праця, стор. 59, 33; Деникин. Цит. праця, т. III, стор. 203.

обшуки підозрілих в большевизмі, мовляв, органи харчування і постачання не встигли задовольняти потреб.⁵⁴ Але ці ж самі органи встигали годувати цілу Кавказьку армію. Вся сваволя добрармійців виходила з почуття своєї зверхності, з небажання визнавати за кубанцями їхніх прав. Всі, що належали до Добрармії, не підлягали судовій кубанській відповідальності. В Катеринодарі потворилися їхні старшинські гуртки запілля, що уникали фронту, а ночами влазили до мешкань, де жили ніби підозрілі в большевизмі, заарештовували людей, робили труси й грабували. Всі ресторани, каварні, шашлишні і подібні льокалі кишіли від російського старшинства, які пили, гуляли, а команданти не могли, чи й не хотіли, справлятися з оцими гуляками.

Щодо зовнішніх кубанських урядових зносин, то їх не існувало. Навіть у найближчих сусідів, як Дон, Грузія, Азербайджан, Терек, Вірменія і Україна Уряд не був репрезентований своїми сталими представниками, хоч згадані сусіди мали своїх уповноважених в Катеринодарі.

25 вересня 1918 р. на запрошення ген. Алексеєва прибув до Катеринодару міністер закордонних справ Грузії, Є. П. Гегечкорі, якого генерал приймав у присутності голови Уряду, Л. Бича. Алексеєв привітав гостя в імені Добрармії і... Кубані, а Бич промовчав це нахабство. Мало цього, Алексеєв просив грузина звільнити Сочинську округу. Міністер відповів, що Грузія це зробить, коли попросить Кубань, яка має на це історичне право, але Бич й при цьому мовчав.

Ще ганебніше було при гостюванні в Катеринодарі представників Антанти, які прибули з Яс (Румунія). Вже в Румунії їх «просвітили» добровольські агенти. Таке ж сталося в Новоросійську, а вивершення було в Катеринодарі. Тут Денікін перевершив найсміливіші припущення. Він, як господар, на історичному майдані, де ще стояла січова церква і де 125 років тому стояв Запорізький Кіш, на честь гостей зробив парад гвардійського дивізіону Куб. Військ. Отамана, а потім джигітовку, якою командував доброволець, ген. Ляхов. У Раді цих гостей привітав Рябовол, але перекладачем був доброволець. Ота пасивність уряду Бича, повна непередготованість кубанців мусіла викликати враження чужинця, що кубанцями управляє ген. Денікін. Денікін представив їм 50-тисячну армію добровольців, дарма що тоді 90% її складали кубанські козаки.

«Німецький коляборант», донський отаман П. Краснов, переборов хитрування добрармійців, сам прийняв представників, показав їм створену ним молоду армію і пізніше переконав ген. Пуля в необхідності існування самостійної Донської армії як армії боездатної.

Деклярація Л. Бича зводилась назовні до бурі в склянці води!

⁵⁴ Соколов. Цит. праця, стор. 59, 33; Деникин. Цит. праця, т. III, стор. 203.

www.eian-kazaku

Кубанська Конституція під скромною назвою «Тимчасового положення про управління Кубанським Краєм» була затверджена 4 грудня 1918 року Надзвичайною Краєвою Радою Кубанського Краю. Конституція Кубані мала всі питомі риси конституції незалежної держави. В ній не було ні одної статті, ні єдиного слова, що говорили б про політичну залежність Кубані від Росії. Навпаки, більш-менш відверто і рішучо зазначалась її самостійність. У статті 9-й виразно було сказано: «джерелом вищої влади в Кубанському Краю є воля його громадян».

Однак декларація до Конституції зводила її на нівець. Додаток: «Вважаючи себе нерозривно пов'язаною з Росією, єдиною і вільною, населення Кубані твердо стоїть на попередній своїй позиції: Росія повинна стати федеративною республікою свободних народів і земель, а Кубань окремою її частиною». Цілу декларацію склав Намітоков, над прийняттям її велась дводенна дискусія, а нарешті, відчитана вона була самим Бичем.

Прийнято також основні положення земельної реформи в Кубанському Краю.

23. Вибори Військового Отамана, Законодавчої Ради і Делегації в Париж

Кандидатів на Військового отамана виставлено було двох: генерал (підвищений Радою) О. Філімонов і Л. Бич. Першого активно підтримувала Добрармія і руські люди, а чорноморці й більшість навгородніх стояли за Л. Бичем. Другий кандидат декілька разів усно й письмово відмовлявся кандидувати, а чорноморці цю відмову не хотіли прийняти. При обговоренні кандидатур в Раді, а головне в пресі, счинився несамопитий крик: Л. Бича мазали, приписуючи йому несотворенні діла, а О. Філімонова хвалили за елястичність, головню ж за його приємливість для Добрармії. У день голосування Бич прислав листа М. Рябоволу, просячи не ставити його кандидатури, бо він категорично відмовляється. М. Рябовол оголосив листа, але чорноморці настоювали на головуванні теж кандидатури Бича. Вислід голосування: за Філімонова 275 і проти 225, за Бича 257, а проти 251 голосів; Філімонов переміг 28 голосами. Того ж дня Бич передав Отаманові демісію свого уряду, а Філімонов доручив формувати новий уряд Пилипові Семеновичеві Сушкову.

Кандидатів до Законодавчої Ради вибрали Відділові Ради по визначеній кількості із депутатів Краєвої Ради, а остання їх затвердила. Так зродився сталий парламента — Законодавча Рада з 80 осіб. При уконституванні Законодавча Рада обрала одногосно Л. Бича головою, засвідчуючи цим самостійницький політичний курс парламента.

Краєва Рада, перевівши вибори, ухвалила ще послати до Парижу делегацію, щоб довідатися, що діється на мировій Конференції й

розповісти ширшому світові про події на Північному Кавказі. Завдання делегації зводилось до двох слів: «інформувати й інформуватися». По звичаю в делегацію мусіли увійти представники відділів, представник горців та секретар, що розмовляв по-французьки. Разом 9 людей. Делегатами були: Л. Бич, А. Намітоков, О. Кулабухов, ген. Савицький, С. Манжула, Г. Білий, Д. Філімонов і Г. Щербаков. На витрати делегації Рада асигнувала 1 млн. карбованців, що по тодішньому курсі рівнялось $\frac{1}{2}$ млн. франц. франків. Уряд П. Сушкова уповноважив Л. Бича бути експертом по кубанських справах при Сазонові (кол. міністер закордонних справ Росії, тепер уповноважений Денікіна від Добрармії на світову мирову конференцію в Париж). Для стримання Л. Бича Уряд від себе вирядив д-ра Н. Долгополова. В наказі від Уряду було зазначено, що делегатура висилається «для сприяння загальному представникові Держави Російської, С. Д. Сазонову». Очевидно, Л. Бич добре розумів, що з даними йому для Кубані документами він нічого не зможе зробити. До цього він їхав з щойно прийнятою Конституцією «тимчасової» самостійності, про яку політичний закордонний світ не знав. Таким чином неуспіх делегації був ясний ще в Катеринодарі.

Таке вирядження урядом П. Сушкова Л. Бича було невідоме ні Радам, ні окремим особам, в тому і голові Краєвої Ради, Рябоволові, заст. голови Законодавчої Ради, Султан Шахим Гіреєві. Бич від усіх все те затаїв. Нікчемність кубанських урядових документів виявилась при першій зустрічі з іншими не-російськими народами.

Прийняттям нової Конституції «Кубанського Краю», перевибором Військового Отамана, вибором Законодавчої Ради, висилкою делегації в Париж на Версальську Конференцію, розгромом Північного Кавказу і відставкою голови Кубанського уряду, Л. Бича, закінчився перший період боротьби на Північному Кавказі за свободу окремих його частин. Порівняймо стан на цій території до першої большевицької окупації із станом, коли під фірмою Добрармії кубанські козаки звільнили знову край від большевиків.

Перед захопленням Кавказу солдатами кавказького фронту в Дагестані, на Тереку, в Ставропільщині, на Кубані, Чорноморщині і навіть Абхазії створилися місцеві влади, які шукали способів боронитися перед повинню фронтників. В південно-східній частині пробували вони з'єднатися в Південно-Східній Союз уже у 1917 р., але вагаги солдатні в цьому перешкодили. Найбільш організована частина Північного Кавказу — Кубань створила поважнішу оборонну силу і довше боролась проти наїзду, а головне досягнення було в об'єднанні козаків з навгородніми, створення спільного парламенту, уряду. Велись розмови про з'єднання з Чорноморщиною. Спільна співпраця всього населення довела до одноголосного прийняття (16 лютого 1918 р.) назви цієї держави: «Кубанська Народня Демократична Республіка». Одна-

че військові обставини скоро змусили Отамана, Уряд і Зак. Раду з військом покинути столицю і вийти в похід, в якому навгородні участи не взяли. В поході кубанці були змушені скласти в ст. Новодмитровській умову з ген. Корніловим про підпорядкування кубанського війська Корнілову. Хоч ця умова з убивством ген. Корнілова за 14 днів вигасла, наступник ген. Корнілова, ген. Денікін, прийняв команду над усім військом без жодної умови та вивів Добрармію й козаків на територію Дону. Перебуваючи на Доні, Кубанський провід міг прийняти пропозицію німців, або з'єднатися з Україною, і в той чи другий спосіб позбутись мандруючої Добрармії, але провід продовжував співдію з росіянами. А росіяни всіх фарб і закрасок рішучо були проти всяких об'єднань і творення держав. Денікін, рушивши у 2-й похід на Кубань, заборонив кубанському отаманові брати участь в Доно-Кавказькому об'єднанні, а зайнявши шматок Ставропільщини, призначив їй свого губернатора, а в Гірській республіці призначив на Дагестан головним керівником ген. Ляхова. Подібне сталося з Чорноморщиною, де, захопивши Новоросійськ і Туапсе, начальником він призначив полк. Кутепова. У цей спосіб Північний Кавказ був збалканізований і в більшій частині уже належав до Денікінської Росії. З Кубанським проводом Денікін повівся так, що навіть забув про прийняту Конституцію, а кубанці лякалися згадувати, навіть що їх держава була названа: «Кубанською Народною Демократичною Республікою». Добрармійці почали займатися законодавством на Кубані: видали закон про Тимч. Надзв. Військові Суди, скеровані по суті проти навгородних.

Отже, після звільнення Кубані від большевиків край фактично втратив всі пореволюційні надбання; всі сусіди не мали теж голосу. В Ставропільщині і Дагестані почали вибухати повстання, на Чорноморщині, від Туапсе до Ярмолівська, діяли «зелені». Всякі постанови Законодавчої Ради, які не подобалися Добрармії, мусіли узгоджувати з нею. На всьому Північному Кавказі запанував білий терор, який чим далі ставав суворішим.

В Кубанському Краю ще пробували огризатися, а в інших краях все мовчало.

24. Кубанський Уряд П. С. Сушкова

Склад цього Уряду був такий: П. Сушков — голова, Д. Скобцов — хліборобство, П. Каплін — справедливість, д-р Н. Долгополов — здоров'я, К. Натирбов — горці, ген. М. Успенський — внутрішні справи, ген. В. Науменко — військові справи, Скидан — освіта, інж. Подольський — шляхи, А. Трусовський — фінанси, торгівля й промисл, Верещака — постачання. 5 членів Уряду були депутатами Краєвої

Ради. 8 — мали високу освіту, 3 — середню. Ввесь склад кабінету творили російські патріоти й прихильники Добрармії. Тому сподіватися від нього користи для Кубані було безглуздя. Було б нормальним, коли б Законодавча Рада на першому засіданні висловила своє недовір'я урядові. Але вона цього не зробила, сподіючись від такого уряду сумлінної праці. А Денікін прийняв це за нездатність парламенту до чину.

26. XII. 1918 р. Денікін скликав військову нараду для вирішення питання єдиного команданта антибольшевицьким фронтом. На нараді були: від Добрармії — Денікін, Щербачев, Драгоміров і Романовський, від Дону — от. Краснов, Денісов, Поляков і Свечін, а від Кубані — нікого. Романовський пояснив, ніби то кубанці у всьому годяться з донцями. Денікін вимагав єдиного командування, єдиного керівництва зовнішніми справами, залізницями, банками, поштою й судом. Дебати були гарячі. Саме тоді донський фронт опинився в критичному положенні й потребував помочі кубанських козаків, а Денікін не відпускав їх. Нарада відбувалась на ст. Торгова. Рятуючи свій фронт, Краснов мусів визнати головнокомандуючим Денікіна. Крім того ще й тому, що набой союзники давали лише Добрармії, а вона розподіляла дароване за своїми міркуваннями. Краснов зумовив визнання Денікіна тим, що Донська Армія підлягатиме Добрармії тільки в оперативному відношенні і через донського отамана.

Більшість інших вимог Краснов відкинув.⁵⁵

Того ж дня Денікін видав наказ, що він вступає в командування всіма збройними силами Півдня Росії «за згодою з отаманами козацьких військ Дону й Кубані» і вперше підписався — командувач. Отам. Краснов, оголошуючи цей наказ по Донській армії, додав за згодою Денікіна, що останній обіцяв не порушувати Донської Конституції. Про створення Кубанської Армії уряд (Сушкова) більше не заїкався.⁵⁶

Шукаючи зміцнення становища уряду, П. Сушков на Різдвяні свята скликав З'їзди депутатів Краєвої Ради і по 2 новообраних представників від кожної станиці. З'їзди відбувалися по Відділових станицях. На оцих З'їздах виголошували доповіді члени Уряду й хтось з членів Ради. На Таманську Раду, наприклад, приїздив сам Сушков і Науменко. Оті нові уповноважені виявились по всіх З'їздах майже радикальніші ніж члени Ради, в своїх домаганнях за Кубанською армією і за рішучіше ставлення до Добрармії. На Таманській Раді так притиснули Науменка, що він почав брехати, ніби він уже призначений командуючим Кубанською армією; в дійсності, для запаморочення козаків, Філімонов вигadaв посаду «Похідного Отамана» для Науменка.

⁵⁵ П. Краснов. «Все великое Войско Донское». Арх. Русск. Революц., т. V. Берлин. 1922.

⁵⁶ П. Краснов. «Казачья самостоятельность». «Двуглавый Орел», вып. ч. 25, 14 лютого 1922.

Лякаючи кубанських українців, агенти Добрармії накинулись в ст. Пашківській на 4-ох козаків-кооператорів. Обшукали кооперативу і їхні приватні мешкання, позабирали українські книжки, а їх арештували й, ведучи до Катеринодару, постріляли ніби при втечі. Рада зразу вимагала від Уряду розслідування, а уряд став ухилятися. Тоді Рада з власної ініціативи почала слідство і поки знайдено винних, то їх уже вислали за межі Кубані.

Уряд Сушкова дуже був слухняний Денікінові, а з Законодавчою Радою мав відношення напружені. З деклярацією ж все зволікав. Дійшло до того, що в офіційному органі «Вольная Кубань» з'явилася стаття проти Ради, особливо проти депутатів-чорноморців, закидаючи їм бездіяльність, нехтування інтересами Краю і самостійність. Добровольча преса це підхопила.

На цей виклик 27 лютого 1919 р. на приватній нараді членів Ради виступив М. Рябовол з великою промовою, відкидаючи всі наклепи. Промовець переказав всі етапи важкої співпраці з проводом Добрармії; зазначив, що групі самостійників кинута обвинувачення, ніби вона хоче відірватися від Росії, а гаслом її було: «єдина, вільна Росія!». Однак цьому гаслові протиставили клич «неділимої». Проводирі, які висували «неділимський» клич, ставили ідею творення Росії згори, тоді як ми вважали, що тільки об'єднанням усіх живих елементів держави рухом знизу можна відбудувати Росію...

Як виявилось — продовжував Рябовол — прямування до диктатури мало своїх прихильників в групі чорноморців, яка заявила, що вона також не буде проти диктатури, якщо вона базуватиметься на бажанні всіх формувань і на них спиратиметься. Єдиним кандидатом в диктатори група вважала Денікіна... У Катеринодарі утворилося «Особое Совещание», — група кадетів і чорноморців, яка задумала проголосити себе «всеросійською урядовою владою». Цю компанію ніхто з нас не визнавав... Чорноморці, звичайно, любили Україну, але визнавали її як помічницю в боротьбі за народоправство і Кубанщину на неї не міняли. У проводі Добрармії прокинулись імперіялістичні тенденції саме тоді, коли зарисувався грізний рух советських військ на південь; Добрармія почала чогось перекидати війська до Одеси та Криму, намагаючись захопити більше території... Командування Добрармії, після захоплення Терека й частини Дагестану, запропонувало роззброїтися. Денікін не прийняв делегації Гірського Уряду, яка приїхала, щоб в'яснити непорозуміння, а скерував її до ген. Ляхова. Делегація склала з себе відповідальність за дальші події... Грузія недоброзичливо ставиться до нас; Україну захопили большевики; Дон в тяжкому стані; союзники підмоги не дають. Чиїсь зусилля направлені ізолювати нас. Кубанське козацтво змушено головами своїх дітей платити за різних політичних пройдисвітів. Все це приводить до двох висновків: потрібно негайно взяти в свої руки зовнішню політику й усунути треті особи,

які розпоряджаються нами. І внутрішні справи мусять також перейти виключно до наших рук.⁵⁷

Такі думки кинув голова Краєвої Ради, українець — кубанський козак М. Рябовол, володар душ великої більшості парламенту. Він бачив, що Добрармія стала на шлях реставрації, на якому вона не могла не завалитися. З промови ясно видніла ворожість до панування правих в керівних колах Добрармії. А уряд Сушкова тримався повної згоди з цими колами, а тому боротьба проти них була неминучою боротьбою проти кубанського уряду Сушкова. Однак, ні Денікін, ні його оточення, не повірили словам Рябовола про федеративну Росію. Для Денікіна — Рябовол і всі самостійники-чорноморці були соціялісти, тобто вороги їх монархістичних мрій.

Сушков, нарешті, напередодні відкриття 2-ої сесії Надзвичайної Краєвої Ради, виступив з декларацією перед Законодавчою Радою. На цьому засіданні були у великій кількості присутні вже прибувші члени Краєвої Ради. Настрій був піднесений. Декларація назагал була ліберальна. Критичним промовцем, одним з перших, виступив П. К. Воропінов. Він прочитав і скоментував листа голови кубанської пропаганди, полк. Карташова, в якому радилось не допускати кубанську делегацію з Л. Бичем до Парижу. Це був дуже неприємний документ для уряду Сушкова. Сушков пробував перенести обговорення декларації на Краєву Раду, але вона відкинула ці домагання як такі, що не належать до її компетенції. Сушков пробував рятуватися проектом об'єднання Дону, Кубані й Терека, — «кувати козаچه залізо, поки гаряче», але й це відкинено. Дебати за домагання Кубанської армії були часто довгі і переконливо проти уряду. Нарешті винесена резолюція про недовір'я урядові. Голосування було поіменне. Велика більшість висловила за недовір'ям. Цим голосуванням виявилось, хто з членів Ради підтримує Добрармію.

Після голосування Сушков подав заяву про димісію цілого кабінету. Отаман почав шукати прем'єра, який би був прийнятий Радою і який не сильно разив би Денікіна. А тимчасом просив дальше урядувати Сушкова. Серед членів Ради не було осіб з відповідним адміністративним стажем, а через те треба було шукати між громадянами поза Радою. Писання Денікіна, що кубанські самостійники ганялися за портфелями, абсолютно злобна та свідомо вигадка. Всі, кому пропонувався той чи інший ресорт — відмовлялися. А найтяжче було з кандидатурою на прем'єра. Поважні козаки й навгородні були тоді в російських таборах, або трималися вислову «моя хата з краю»... Та ще й надійшли Великодні свята.

Доповідь Рябовола на приватній нараді швидко стала відома Денікіну і в добровольчій пресі, почалась кампанія проти чорноморських самостійників, які, мовляв, «затівали змову винищити козацтво, наміря-

⁵⁷ Г. Покровский. «Деникинщина», стор. 119—124.

ються єднатись з більшовиками» тощо. А на Дону партія кадетів повела безоглядну агітацію проти от. Краснова, а ще більшу проти його начальника штабу, ген. Денісова. Це захитало фронт на Півночі Дону; козаки почали відходити і відкотились близько до Новочеркаська. На прохання Краснова Денікін кинув ешалони ген. Шкуро й Покровського, але не дозволив вивантажуватись з вагонів, поки Донкруг не постановить в той чи інший спосіб ліквідувати Краснова. Провокація Денікіна вдалась, — Донкруг висловив ген. Денісову недовір'я, а от. Краснов демісії Денісова не прийняв, а сам пішов у відставку. Таким ганебним способом Денікін здихався Краснова, а Північний Кавказ, зокрема ж Кубань, втратили активного приятеля. Донкруг вибрав отаманом ген. А. Богаєвського, великого опортуніста.⁵⁸

Служіння Сушкова Денікіну утворило по станицях ситуацію як за большевицького панування. Науменко посилав карні загони ловити дезертирів — навгородніх, але чіплялися й до козаків. Законодавча Рада інтерпелювала Уряд, запитуючи: «а) чи відомо урядові, що на Кубані розстрілюють і вішають без суду й слідства; б) мучать і гвалтують жінок, а також в) арештовують і тримають у в'язниці, не пред'являючи обвинувачення?». При цьому були подані факти. Не встигли заслухати пояснення, як у ніч з 7 на 8 травня мешкання члена Ради, П. Макаренка, оточила ватага козаків з міської сторожі на чолі зі старшиною «Особого Відділу відомства внутрішніх справ Кубанського Уряду» і почала стріляти з рушниць. Вистріливши декілька сальв — козаки розбіглися. Такий напад не міг не викликати ще більшого обурення Ради. Очевидно, ця подія вмить рознеслась по місті, по цілому Краєві, включно з фронтом. Філімонов злякався, що Рада може скликати Краєву Раду й висловити недовір'я самому Отаманові. Отже, треба було поспішити творити новий уряд. Так безправно, не маючи довір'я, уряд Сушкова правив Кубанню 5 місяців і накоїв багато лиха.

25. Кубанський Краєвий Уряд П. І. Курганського

Після відмови декількох осіб від формування уряду от. Філімонов зупинився на членові Ради Павлові Івановичеві Курганському, козакові-чорноморцеві лагідної вдачі. Він був слідчим по важніших справах при Окружному Суді і займав посаду голови Управління Чорноморсько-Кубанської залізниці. Як українець — особливої активності не виявляв. Іти в члени уряду мало хто згоджувався. Голова Ради, Рябовол, радив «мобілізувати примусово своїх молодших людей — хай вчаться, бодай не будуть красти, як оті „кваліфіковані зайди“». П.

⁵⁸ П. Краснов. «Казачья самостоятельность», «Двуглавый Орел», вип. 25, 14 февраля, 1922.

Курганський, поспішаючи ліквідувати кризу, залишив зі старого складу уряду аж 5 членів; Натирбова, Науменка, Скобцова, Верещаку й Трусковського. Новими були: інж. С. Ланко — шляхи, д-р Привалов — здоров'я, К. Безкровний — внутрішні справи й інж. В. Іванис — торгівля й промисловість, Потьомкин — недіяльний українець — справедливість. Це був дуже різноманітний колектив. Самостійників, і то не дуже твердих, було четверо: П. Курганський, С. Ланко, К. Безкровний і В. Іванис, з ними часто голосував лінеець д-р Привалов. Але для Денікіна і його «Особ. Совещания» цей уряд вважався самостійницьким.

Програму уряду П. Курганський самовільно проголосив в інтерв'ю, програма зводилась до наступного:

«Однією з вихідних точок в майбутній тяжкій і відповідальній праці буде думка про неухильне стремління до осягнення єдиної демократичної Росії, яка утвориться знизу догори, від периферії до центру, шляхом федерування. Остаточну форму правління Росії мусять установити Всеросійські Установчі Збори, скликані на засадах загального, рівного і прямого виборчого права. Інших, скликаних на других засадах установчих зборів, я уявити собі не можу. Політики так званого «самостійництва», тобто політики якогось самостійницького відокремленого існування Кубані, я, звичайно, не поділяю і не буду провадити. У завдання уряду входить невідкладне створення союзу з усіма державними формуваннями, які борються проти большевиків і визнають Всеросійські Установчі Збори, як головного виразника волі російського народу. В наше завдання входить підтримка, по зможі всіма способами Добрармії, яка бореться за Всеросійські Установчі Збори... У своїй діяльності уряд буде керуватися суворим, нехитним додержанням Кубанської Конституції, яку прийняла Кубанська Краєва Рада й виконуватиме пляни та побажання, висловлені Законодавчою Радою. Ми будемо непохитно й рішучо боротися з большевизмом, але ми будемо боротися і з усіма впливами на маси, щодо неповернення монархізму. Уряд буде прямувати до урегулювання відносин між козаками та іногородніми».⁵⁹

У цьому інтерв'ю П. Курганський «відхрестився» від «самостійництва», приписав Добрармії Всеросійські Установчі Збори, про які вона давно забула, а Союз проголосив лише з країнами, які домагалися федеративної Росії. Взагалі у висловах досить неточностей. Однак преса промовчала це інтерв'ю; не обговорювали його ні в уряді, ні в Раді. Не зважаючи на такий невиразний стан складу уряду, урядовці прийняли нових членів уряду як дійсних самостійників і багато з урядовців звільнилося.

Особливо ж тяжка ситуація створилася у «відомствах» внутрішніх справ і торгівлі та промисловости. В першому апарат був запов-

⁵⁹ Г. Покровский. «Деникинщина», стор. 128, 129.

нений продобровольським елементом. Необхідно було негайно ліквідувати наказ ч. 10 (про Тимчасові суди, які Рада закрила), необхідно було реорганізувати інформаційний відділ, прийняти всі села в козаки, відірвати в церковному управлінні Кубанський Край від Ставропільського губернаторства, організувати власну Єпархію.

Ще гірше було з «відомством» торгівлі й промисловости, яке містилося у 3 кімнатах фінансів з 5—6 урядовцями. Завідуючий фінансами А. Трусовський за 20 хвилин «передав» справи. Довелось якийсь час оселитися в клясах реальної школи, що літом була порожня, а потім розташуватись в пошарпаному реквізованому готелі Губкіна.

Були це часи твердих і вільних цін, як на продукти хліборобства, так і на промислові вироби і нормально мусіла вестись реєстрація запасів. Між сусідами (Доном, Ставропільщиною й інш.) складалися конвенції про обмін хліборобськими й промисловими виробами. На вивіз того чи іншого краю видавалися посвідки різними канцелярями. Вартість гроша швидко знижувалася, а контролі — навіть стеження — за цінами не було. Постачання для армії йшло по твердих цінах, які були вдвічі нижчі від ринкових. Все це вело до несамовитої спекуляції. Запаси продуктів і виробів навіть приблизно не були відомі. Все це промовляло за необхідністю статистичного відділу та за потребою мати власних агентів хоча б при таких центрах, як Ростов, Новоросійськ, Єйськ, Темрюк, Анапа, Армавір; агенти мусіли стежити за цінами й регулярно присилати відомості до відомства. Організацію й очолення Статистичного відділу доручено фаховому й сумлінному статистику, доценту катеринодарської політехніки Мерхальову, який щотижнево почав видавати бюлетень цін на товари по головніших центрах. Призначена агентура була добре інструктована і працювала справно; час від часу агенти приїздили до Катеринодара для докладнішої інформації з усіх теренів, де сягала Добрармія; найбагатішою, особливо хліборобськими продуктами, на той час була Кубань. Дон і Ставропільщина, не кажучи вже про Терек, не могли рівнятися. За приблизними підрахунками в тоннах і тодішніх цінах в фунт. штерлінгів однорічний збір врожаю був такий:⁶⁰

пшениця	422.400	тонн	вартістю	2.861.750	фунтів	штерлінгів
ячмінь	366.400	„	„	1.986.200	„	„
кукурудза	139.200	„	„	696.000	„	„
картопля	33.600	„	„	168.000	„	„
саломас	4.800	„	„	525.000	„	„
бутерін	320	„	„	24.000	„	„
макуха	115.360	„	„	164.000	„	„
поташ	320	„	„	525.000	„	„
вовна	1.200	„	„	45.000	„	„

⁶⁰ Дані Статист. Економ. Отдела Ведом. Торг. и Пром. вып. 3, за сент. місяц 1919 года.

Отже, разом Край мав річно для експорту по тодішньому курсі цін товарів на 30 млн. фунт. штерл. без нафтопродуктів, цементу, спирту, рідкої олії, консервів, м'яса, молока й інш.

Даних з інших частин Кавказу бракує. До цього треба додати, що тверді ціни продажу і купівлі за межами Кубані дуже різнилися, як видно з такого прикладу:

	ціна купна за пуд (16кг) в Краю (в карб.)	продажна за пуд (16 кг) за межами Кубані
пшениця	35	52,50
овес	32,5	48,75
ячмінь	32,0	47,50
мука	48,5	77,50
кукурудза	29,5	45,00
соняшна олія	58,3	90,00

Очевидно, можливості для спекулянтів були надзвичайні і вони вживали всіх засобів, щоб купити й вивозити за межі краю. А дуже багато було й таких, що тємними шляхами пробували вивозити без будь-яких дозволів. Очевидно, що треба було на кордонах мати густу мережу митниць для поважного контролю. У відомствах слід було вести видачу дозволів чесними урядовцями. Для цього мусіла існувати гармонійна співпраця між відомствами постачання, торгівлі та промислу, що видавали дозволи. Член відомства торгівлі й промислу попросив кубанських кооператорів прислати чесного працівника на становище завідувача торговельним відділом, до якого належала й видача згаданих дозволів. Кооператори прислали І. П. Тимошенка, досвідченого кооператора й ворога хабарів. Для розроблення різних анкет і визначення запасів експортних товарів доц. Мерхалев використовував своїх студентів політехніки, які з охотою і добре це робили. Оця молодь зібрала багато економічного матеріялу по вказівках свого доцента. Цей матеріял був опрацьований з допомогою В. Іваниса, доцентом Мерхаловим в книзі про економічні ресурси Кубані. Була це спроба економічної характеристики господарства Кубані. Гірничий інженер, сотник Ткачов, був командирований відомством дослідити мінеральні поклади в районі головної гори Ельбруса. Инж. Ткачов зібрав великі колекції, але опублікувати висліди його праці не встигли. Були ще організовані дослідні комісії із інженерів та студентів для дослідів водної енергії деяких річок, як от горішня Кубань, Лаба, Біла тощо.

Відсутність співпраці між відомствами виявилась скоро негативно. По закінченні I-ої світової війни американська армія одержала у Франції великий корабель «Кікапу» з мануфактурою, яку хотіла виміняти на пшеницю для голодуючих вірменських дітей. Кубанська делегація у Франції довідалась про це і направила «Кікапу» з полк.

Смітом до Новоросійська на адресу Кубанського Уряду. Коли прийшло про це повідомлення в Катеринодар, то уряд уповноважив інж. В. Іваниса виїхати до Новоросійська скласти з американцями умову і реалізувати обмін. Членові ж уряду Верещаці доручено негайно вислати потяг пшениці до Новоросійська. Все було узгоджено, п. Верещака сказав, що у нього стоїть готовий потяг з пшеницею. Коли пароплав причалив до Новоросійська, В. Іванис уже на нього чекав з перекладачем, ад'ютантом, 20 козаками й обильними харчами для робітників, що мали зайнятись вивантаженням й навантаженням корабля. Полк. Сміт з ад'ютантом в день приїзду склали умову. Головною трудностю був час, бо Сміт дуже поспішав і ледве намовили його зробити це за тиждень часу. Але на всякий випадок треба було якось протягнути час праці, бо не було певности, що не зайдуть якісь перешкоди. Добровольці пробували чіплятись, але сотник козаків заявив, що вже зброї, як зустріне перешкоди, і вони заспокоїлись. Робітники працювали добре. Але найгірше було те, що не вистарчало одного вагона пшениці. Тут же з'ясувалося, що один вагон хтось відчепив.

Після підписання умови зроблено в найкращому ресторані для американців прийняття, на яке запрошено й декого з Добрармії. Під час вечері В. Іванис запропонував Сміту поїхати на курорт і в ближчу станицю. Сміт погодився. Тоді й було вирішено брак вагону пшениці поповнити з запасного магазину найближчої станиці. Все заплановане вдалося.

На другий день Іванис з полк. Смітом, ад'ютантом і перекладачем виїхали американським автом поганими дорогами до Анапи. Після вечері і ночівлі виїхали в ст. Анапську, де станична Рада привітала полковника прийняттям його в козаки і піднесла в подарунок папаху, бешмет, черкеску і срібний з позолотою кинджал. Після такої урочистости почастиувала його станиця ще добрим обідом. Полк. Сміт зм'як і дав згоду поїхати і в Катеринодар. Повернувшись іншим шляхом до Новоросійська, урядовим вагоном виїхали до Катеринодару, захопивши з собою ще кореспондента з «Чикагської Трибуни». В Катеринодарі в ширшому колі вітала полковника делегація з прем'єром П. Курганським на чолі. Відбулося це в жіночому інституті. При цьому виступив з коротким концертом відомий на Кавказьких курортах військовий хор композитора й диригента Концевича. На другий день Іванис повіз гостя краєвою яхтою річкою Кубанню до ст. Єлисаветинської, де переправлялася колись козачо-добровольча армія ген. Корнілова. Тут побували в школі, де були сліди большевицького розстрілу ранених, яких залишив ген. Денікін; все те було сфотографовано; побували теж у декількох господарів, де Сміт був приємно здивований, побачивши американські сільсько-господарські машини з написами фірм Джонстон, Мак-Кормак й інші. У цей спосіб затримали полковника аж 10 днів, поки з Новоросійська повідомили телефоном, що вся пшениця вже на кораблі.

По від'їзді американців Іванис зложив Урядові справоздання і після нього подав прохання про звільнення, мотивуючи це безпорядками, при яких неможливо продуктивно працювати. Згоджуючись увійти в уряд, Іванис, між іншим, приобіцяв: ... «що ніюдин фунт краєвих товщів не буде вивезений з Кубані без компенсації товарами, яких гостро потребує населення. Маючи нашу сировину, ми можемо одержати все, конечно потрібне, якщо тільки не буде різних впливів та сторонніх віянь та більш-менш налагодиться транспорт» ...⁶¹

В дійсності ж, крім випадку з вагонами пшениці, майже щодня відомство торгівлі й промислу мало клопоти з вивозом. Те, що мсе відомство забороняло, відомство постачання дозволяло, видаючи відповідні посвідчення. Верещака і зверхній апарат його заметушилися; Верещака обіцяв прем'єрові без згоди Іваниса ніяких дозволів не видавати, але таких обіцянок Іванис мав десятки і тому перестав урядувати. Прем'єр і Законодавча Рада примусили тоді Верещаку демісіонувати. На місце Верещаки призначено І. П. Тимошенка.

Інша була справа з членом відомства фінансів, А. Трусковським. Цей елястичний росіянин саботував справу друку паперових банкнотів, монополь на які мав Дон і Добрармія. У постачанні грошових знаків для Кубані вони комбінували, щоб тим способом мати вплив на товарообмінні операції і перевірку торговельних взаємовідносин, які мала Кубань. Справа в тому, що Трусковський раніше поробив умови в некористь Кубані і Уряд рішив був ці недоліки виправити. Щоб трохи заспокоїти кубанські кола, Трусковський надрукував був 50-ти рублеві банкноти донського зразку, а потім друк припинив. До цього дійшла справа його закупівлі в Одесі мануфактури для Кубані. З Одеси прийшла до Уряду вимога від якогось агента виплатити більш як 1 млн. карбованців за якусь операцію, переведену Трусковським в імені уряду без уповноважень на це. Законодавча Рада внесла з цього приводу інтерпеляцію, а Трусковський не міг дати задовольняючих вяснень. За це Рада винесла Трусковському недовір'я. Довелось і Трусковському демісіонувати. Він в короткому часі вже працював в... «Особому Совецании».

На місце Трусковського запросили Володимира Радіоновича Радіонова, козака-лінейця з швайцарською освітою, що працював на відповідальних посадах в управлінні Кубано-Чорноморської залізниці, в Кредитовій кооперації, в банках, обласному постачальному комітеті. Дуже порядна людина, неутральна, але мало ініціативна. Упорядкувати фінансових справ він, очевидно, не зміг.

Уряд і Рада мали також завдання здійснити закон Краєвої Ради про «Утворення Кубанської Армії». Всі кубанці відчували необхідність своєї армії, але Денікін знав теж добре, що виділення декількох десятків тисяч куб. козаків в Кубанську Армію зменшить не

⁶¹ Г. Покровский. «Деникинщина», стор. 201, 202.

тільки боездатність Добрармії, але й підірве її авторитет та самого Денікіна в очах населення зайятих ним територій та в очах союзників. Не менше важило тут і питання України; а що ж як Кубанська Армія не захоче воювати проти Петлюри? Через це провід Добрармії вдався до демагогічної пропаганди, що, мовляв, Куб. армії бажають виключно честолюбні політики, а козака маса не хоче покидати рядів «героїчної Добровольчої армії» ради ілюзорної ідеї кубанської армії. А дійсність була протилежна: кубанські військові частини прагнули своєї армії, свого командування, своїх старшин, це ж було столітньою вже традицією ще за царату. І сам Денікін признавав, що козаки не хочуть «салдатських» старшин і їх не люблять.

При цьому були й деякі практичні міркування. Зброю, амуніцію й одяг союзники постачали лише Добрармії, а вона при розподілі завжди упосліджувала кубанців: вона їм або нічого не давала, або давала гірше і в меншій кількості. Коли англійці привозили одяг і кубанці просили дати і їм, то отримували відповідь, що англійський одяг кубанцям не пасує, вони з давних-давен мають свою уніформу, якою гордяться. Оце глузування ще й ображало кубанців, бо вони не були в стані дістати матерії, з якої могли б пошити одяг до своєї вподоби.

Спритні добровольчі пропагандисти при цьому нашіптували козакам, що всі лиха кубанців від Ради й Уряду, які про них не дбають, а «самі наживаються, сховавшись за піч». Треба додати, що кубанські «добровольчі патріоти», як Науменко та Філімонов, говорили командуванню Добрармії, що кубанці ні одягу, ні взуття не потребують, бо вони скрізь приходять в авангарді і все отримують від населення.

Коли Кавказька армія, ядро якої творили кубанці, посунулася на північ вздовж Волги до Камишина, то забракло не тільки коней, а й хліба. Але недостачі крились не в Уряді чи Раді, а головню в безпосередніх керівниках — в ген. Науменкові й Добрармії. Рада завжди вказувала Науменкові на те чи інше поліпшення для кубанських козаків і домагалася Кубанської Армії, якою було б легше опікуватися. Кубанські старшини одержували вищу платню, ніж добровольчі. Денікін настоював на зрівнянні платень. Рада завжди асигнувала на кубанські частини більше, ніж вимагало військовоє відомство. Грою на підвищенні ранг Денікін тримав кубанське старшинство при собі та ізолював їх від Уряду й Ради.

Коли натиск Законодавчої Ради про творення Кубанської армії дуже посилювався, Науменко спробував спровокувати кубанські частини проти Ради. Він організував делегацію від Кавказької армії під проводом полк. Товстика, козака ст. Полтавської, до Законодавчої Ради з інформацією про недостачу в Кавказькій армії коней і людей. Військова комісія Ради показала делегації, що Рада асигнувала на купівлю коней вдвічі більше, ніж просив Науменко, а людей бракує че-

рез те, що Денікін посилав їх на інші відтинки фронту, розпорошуючи між добровольцями. Хліб на фронт посилався в значно більшій кількості, ніж було потрібно, але попадав він не за призначенням. Залізниця підлягала Добрармії і не тільки вагони, а цілі потяги в дорозі губилися. Тоді, як за Царицином козаки не доїдали, між Тихорецькою й Царицином зникло 120 вагонів хліба, які вислав Уряд. Все це спинялось в кишнях адміністрації Добрармії. Натурально, що полк. Товстик привіз неприємну відповідь ген. Врангелю, що командував тоді Кавказькою армією.

Денікін не хотів слухати про те, що перекидання кубанських частин на поміч тій чи іншій добровольчій групі не подобалося ні кубанським старшинам, ні козакам. Науменко ж замість підготовки по лінії організації Кубанської Армії, подав на затвердження Законодавчої Ради штату похідного отамана, якого взагалі в кубанській військовій адміністрації не було. Рада ухвалила: «1) штати відхилити; 2) дооручити членові Краєвого Уряду відомства Військових Справ розробити та внести в Законодавчу Раду питання організації Кубанської армії, як також, у зв'язку зі штатами, штабу Кубанського козачого війська».⁶²

Науменко зігнував постанову Ради і розіслав до всіх начальників Кубанських частин запитання, як вони ставляться до можливості й потреби формування Кубанської армії? Знаючи про хворобливу ненависть до цієї ідеї Денікіна, всі адресати, серед яких чимало було й неокозаків, відповіли Науменкові: «створення Кубанської армії неможливе і не тільки не потрібне, а й шкідливе». Один ген. Гейман, член Військової Комісії Краєвої Ради, насмілився відповісти позитивно, а Врангель під якимсь приводом усунув його з командування бригадою.

Зібравши всі аргументи, Науменко відмовився виконати постанову Краєвої Ради про створення Кубанської армії, мотивуючи це «малою кількістю людей в кубанських частинах, негативним ставленням до Кубанської армії з боку командирів стройових частин і незгоди командувача Добрармією, ген. Денікіна». Після цієї заяви Рада висловила недовір'я ген. Науменкові, як членові Уряду по військових справах. Денікін же за вірну службу Добрармії та зраду Кубані призначив ген. Науменка командиром корпусу Кавказької армії, хоч він не мав стажу і командування полком.

Відомство освіти в уряді Курганського було занедбане. Ніхто з педагогічною освітою не хотів взятись за справу, особливо за введення української мови. В провінції, з місцевої ініціативи, в деяких школах пробували навчати і по-українськи. В ст. Полтавській учительська семінарія перейшла на українську мову; в ст. Ахтирській вищі початкові школи теж.

⁶² Г. Покровский. «Деникинщина», стор. 167.

Це відомство не спромоглося навіть скликати Учительський З'їзд. Число шкіл з російською мовою зросло. Дві політехніки, що були повстали, уряд об'єднав в одну.

Складним питанням була земельна реформа. Кожний Відділ мав свою «Землепорядчу Комісію», а усі сім разом підлягали «Особливій інституції в справах краєвого земельного фонду і землевпорядкування». Персональний склад був мішаний: частинно виборний, а частинно призначений урядом. Проект земельного закону був складений на засадах соціал-демократичної програми. Автором його був с.-дек Ф. Д. Мішковський, зросійщений українець, адвокат з Курщини. Адвокат цей був керівником земельного фонду відомства хліборобства. Проект був надто штучний. У Земельній Комісії Ради його зустріли дуже холодно. Голова Комісії, Федір Тихон Аспідов, його скритикував і Комісія виробила свій проект. У Раді доповідав про оба проекти Аспідов. Був прийнятий його проект.

Неприйняття проекту члена уряду мусіло логічно потягти за собою демісію уряду. Але цього не сталося, а у відставку пішов член Уряду відомства хліборобства, Д. Скобцов. Він був останнім членом попереднього уряду Сушкова. Скобцова заступив Г. С. Голуб, козак-лінець доцент однієї з високих шкіл Харкова.

Прийнятий закон, як «соціалістичний експеримент», знову розворушив Добрармію. Ген. А. Драгоміров написав Військовому Отаманові листа, яким заперечував право кубанців розпоряджатися козацькими землями і попередив, що «той член Ради кубанського уряду, що виконуючи кубанські закони, наслідатиметься посягнути на землі, відповідатиме перед російською владою». Управління казенними землями на Кубані не визнавало її законів, а платню отримувало з каси Кубанського Краю.

Важке завдання в ті часи припало на долю відомства торгівлі й промисловости, яке мусіло впорядкувати господарювання сільсько-господарськими й промисловими товарами Краю. Більшість товарів підлягала монополії і продавалась по установленій ціні, що була значно нижча, ніж ринкова. На Кубань наз'їздилося безліч спекулянтів, що все скуповували по нижчій твердій ціні і пробували вивезти закуплене за межі Кубані, щоб продати по найвищій ціні. Оці «легалізовані» грабівники діяли поодинокі й організованими групами під фірмами різних товариств, частіше зареєстрованих при «Особому совещанню». З цих товариств особливим хижацтвом вславилось т-во «Трансторг», анонімними учасниками якого називали А. В. Кривошеїна, кол. царського міністра, прем'єра Врангеля, ген. Лукомського, що був якийсь час головою «Особ. Совещания», та інших. З такими «рибами» впоратись легко не було.

Великою перешкодою для отих добровольчеських «превосходительств» був наказ ч. 55 Кубанського уряду з 21 серпня 1918 року:

«З метою успішного ведення торгівлі продовольчих продуктів для потреб армії, як також правильного розподілу продуктів в межах Кубанського Краю для потреб населення... прийняття для відправи й вивозу за межі Краю всякої сировини без необхідних в кожному окремому випадку дозволів Уряду та його органів — забороняється».

Спекулянти вміло використовували антагонізм між Добрармією й Урядом. Вони швидко діставали посвідки від установ Добрармії, а кубанська установа мала видати свій дозвіл, бо... то ж для армії. В Добрармії отримати посвідку було легко, бо в ній з самого початку панувало фантастичне хабарництво. Цим же шляхом діставались і наряди на залізницях. Безупинно вивозилось з Кубанського Краю хліб, масло, олію, саломас, сало й інше. Дозволами торгували відкрито й титуловані особи на високих становищах.⁶³

У Катеринодарській кав'ярні заарештовано юрисконсульта денікінського міністра торгівлі та одну княгиню, коли вони перепродували наряди. Спроби Кубанського Уряду звернути увагу Добрармії на ці вакханалії не зробили ніякого враження. На фронті саме здобувалось військові успіхи і на Кубань дивились за виразом Денікіна: «Зреет на Кубані зміна і предательство»...

Чужинець-росіянин так характеризував тодішній стан Кубані: «... серед бурхливого моря громадянської війни, серед повного економічного розвалу й зубожіння, як наслідку війни та згубної економічної політики, на величезному просторі, захопленому у большевиків Добрармією, Кубанщина була дорогоцінною перлиною, до якої простягалися руки і кооператорів, і промисловців, і командування Добрармії, і просто людей легкої наживи».⁶⁴

По договорах з Доном і Добрармією Кубань майже весь час видавала сировини більше, ніж одержувала в заміну інших товарів. Наприклад, в серпні 1919 р. Кубань дала Донщині сировини на суму 9.135.528 карб., а одержала від неї товару на суму 5.328.845 карб.

Багато заводів і фабрик на Кубані захопили у свої руки неділимські організації «Земгора», в яких створено пристановища для високх і звичайних біженців з Росії: вони нічогосінько не робили, одержуючи платню з краєвої скарбниці, та ганьбили кубанський «самостійницький» уряд. А підприємства ті ледве животіли, ждучи на активізацію. Великий механічний завод «Кубаноль» в Катеринодарі перебрала Кубань ще за часів урядування Л. Бича. Керівником заводу призначено спритного проф. Лебедева. Завод виконував якісь роботи для Добрармії і приватні замовлення, про які у звітах промовчувалось. Інж. Фарський, керівник промислового відділу відомства, одного дня

⁶³ Приказы и циркул. Кубан. Краю за 1918 г. вып. I, стор. 26—27.

⁶⁴ Г. Покровский. «Деникинщина», стор. 200.

доповів Іванисові, що «Кубаноль» вимагає великого асигнування, а ніякого прибутку не дає. Іванис з Фарським зразу ж поїхали на завод, який працював повною парою: на всіх варстатах ремонтувались сільсько-господарські машини, про що у звітах не згадувалось. З того дня завод що два тижні почав подавати точні звіти. На шляху представники відомства заглянули на Тулуоловий завсд, який не працював, побували на нафтодестилярні Гурбичів, на найбільшій тоді в імперії олійній, що виробляла гідронезацією й маргарину з з соняшникової олії.

Якось завітав у відомство інженер-англієць з Апшеронського нафтодобувного району і просив дозволу сверлити на нових полях. Після ознайомлення Іванис запитав, чому він хоче закласти свердловини по верхах антикліналів, коли це може ослабити продуктивність діючих свердловин. Інженер замнявся. Отже, треба було їхати до Майкопу і разом заглянути до Апшеронської. Дубоекстрактовня в Майкопі виявилась дуже великою і була перенесена з Києва Земгором. Завод ніби доінстальовувався, по заводу швендіались слюсарі, час від часу чулося kleпання нютів, все було сонне. Не було кому дати пояснення, бо номінальний керівник кудись виїхав. На заводі дуже великі запаси дорогоцінного листя сумаху. Навколо заводу по березі р. Білої побудували цегляні домики, в яких мешкали професори-росіяни, що мали спільне з заводом тільки те, що одержували платню з Краєвої скарбниці. При огляді заводу кинулось у вічі, що всі екстрактори встановлені, а лишався ще великий обсяг порожній. Посланий інж. Фарський докладно дослідив, що проєктант не взяв на увагу другого поверху обсягу, на якому нічого було ставити. На заводі працював єдиний кубанець-лісний, який дбав про сировину.

В нафтовому районі також було поселення російських біженців, що служили на численних посадах контролерів тоді, коли вистачало 1—2 контролери.

З двома англійськими інженерами встановлено площі під свердлування.

На теренах Ставропільщини, Тереку, Дагестану і на шматочку Чорноморщини, бо більшу частину її захватили під назвою «зелених» есери Філіпович-Самарин та полк. Воронович, панував господарський хаос: забиралось все, що ще попадалось під руку не тільки по твердим цінам, а й даром. Під управою Добрармії найчастіше вважалось все «військовою здобичею».

Відомство Торгівлі і Промисловости тісніше співпрацювало з кредитовими й споживчими кооперативами та уділяло їм деякі кредити на поширення й розбудову підприємства. Воно заохочувало також кубанських промисловців і купців до розбудови, даючи їм в першу чергу дозволи на експорт. Відновило відомство фабричну інспекцію і робітництво було під захистом уряду. Тому робітництво в свою чергу прихильно відносилось до Уряду, а байдуже, або й вороже до Добрармії.

Одною з причин ігнорування Денікіним Кубанського Уряду та його розпоряджень була ворожість до заходів Уряду охоронити Край від грабування під зовнішньою формою торгівлі. Чим далі армія посувалася на північ, тим безогляднішою вона ставала у своїх вимогах. Коли заняла Донбас, то почала вимагати хліба на 600.000 вояків, хоч в дійсності вона мала не більше 300.000 чоловік. Кубанський Уряд звернув увагу Денікіна на хижацтво його органів, на зловживання й спекуляції з товарами, що відпускалися для армії, а опинялись на закордонних ринках. Врешті уряд зажадав точних даних про кількість вояків та вимагав, щоб те, що дає Кубань, попадало тільки по призначенню. Але командування сп'яніло від успіху на фронті і не хотіло слухати про якийсь нелад. Не одержавши відповіді, відомство торгівлі змінило систему, — перейшло на конкретні товарні обміни. Наприклад, Грузія поставила кожухи, а Кубань за них по умові давала точну кількість збіжжя, за американську мануфактуру — точну кількість пшениці і т. п. Крім цього було згущено й загострено контрольні пункти та саму контролю. Більше брати «данину» з Кубані Добрармія не могла. За кубанську сировину дозволялося платити й твердою валютою, фунтом штерлінгів чи французькими франками, бо Уряд хотів збільшити свої резерви в чужоземній валюті.

Після довгих міркувань фахівців відомство запропонувало Зак. Раді знесення монополії та твердих цін на збіжжя, олійне насіння, саломас, мило («Вольная Кубань», ч. 205). На заготівлю ж для армії була встановлена хлібна повинність. Таким чином, на внутрішньому ринку була встановлена вільна торгівля на найбільш споживані товари. Ця постанова спиняла легке збагачування спекулянтів і добрармійський визиск Кубані. А щоб збільшити приплив найпотрібніших товарів, а в тому і промислових виробів, уряд відмінив мита на ці товари.⁶⁵ Було оголошено список безмитних товарів, що йшли через порти: Анапський, Приморсько-Ахтирський, Темрюцький і Єйський.

26. Бльокада Кубані

У відповідь на зарядження Денікін оголосив бльокаду Кубані. Його торговельне міністерство телеграфом з 19. IX. 1919 р. наказало Управлінню Владикавказької залізниці припинити на території Кубані приймання вантажів. Для уточнення Іванис телеграфом же запитав денікінського міністра:

«1. Чи малося на увазі це розпорядження поширити і на залізничні станції в середині Кубанського Краю? 2. Чи торкається це розпорядження і вантажів, які йдуть з Дону й Терека? 3. Чи

⁶⁵ «Вольная Кубань», 16. IX. 1919 р. ч. 213.

відноситься це розпорядження до товарів, що йдуть на підставі умов, складених раніше, згідно яких Кубань видає певний еквівалент? 4. Чи поширюється це розпорядження на вантажі, що не виробляються на території Добрармії, а прибувають з-за кордону через порт Новоросійськ?»

На це відповів помічник Денікіна, Лукомський, листом до Отамана. Суттєве в ньому таке:

Головне Командування в особі «Особого Совецання» й окремих управлінь уже цілий рік намагається об'єднати економічний південь Росії та знищити митні рогатки між окремими автономними краями й територіями, що знаходяться під управлінням Головнокомандувача. На жаль всі зусилля в цьому напрямку були безвислідні, і Головне командування визнало за потрібне вжити для вивозу з території Добрармії тих же заходів, які давно вживають Дон, Кубань і Терек, тобто дозволити вивіз не інакше, як при умові ввозу товарів з відповідного Краю на ту ж суму. Вжити таких заходів примусило Головне Командування між іншим те, що Донський уряд випускав за кордон і на Закавказзя такі товари, які він вільно одержував з території Добрармії... З огляду на це, коли б Краєві уряди погодилися на скасування заборони вивозу товарів на підставі взаємності, Головне командування зі свого боку готове кожного часу знести всі обмеження вивозу з території Добрармії до інших російських країв». ⁶⁶

У наведеному прямої відповіді на запитання Іваниса немає, а натомість підкреслюється, що всі краї «знаходяться під управлінням Головнокомандуючого». Всю вину складено на Дон, а теж саме що Дон, робила теж Добрармія.

Ця бльокада викликала в торговельних і промислових колах деяку паніку та уможливила спекулянтам піднести ще деякі ціни. Населення Кубані було роздратоване бльокадою Добрармії, із станиць посипались «приговори», в яких засуджувалось Добрармію, як руїника економічного життя краю. В одному з приговорів говорилося:

«...коли наші діти, які б'ються в лавах Добрармії, довідаються, що їх батьків бльокує командування тієї ж армії, то між командуванням і козаками неодмінно настане ворожнеча»... ⁶⁷

Бльокада, звичайно, діткнулася Дону та Тереку. Зокрема останнього, бо він мав меншу силу опору.

⁶⁶ Г. Покровский. «Деникинщина», стор. 204, 405 і 206.

⁶⁷ Г. Покровский. «Деникинщина», стор. 207.

Деякі бльокадні ускладнення відчувалися й на Кубані, бо були опортуністи й серед членів Ради, але населення трималося твердо і про можливість піддатися не могло бути мови.

При такій ситуації І. Тимошенко виїхав у Таганрог до Денікіна з заявою, що Кубань не даватиме хліба на 600 тис. армію, а Іванис — в Ростов до Лукомського і донського міністра торгівлі і промисловости з попередженням, що бльокада є грою з вогнем. Денікін, після інформацій Тимошенка про станичні приговори, зм'як і погодився на всі пропозиції гостя. На Дону міністер інж. Васильїв, колега Іваниса по політехніці, зразу же солідаризувався, але радник міністра, інж. Г. Лапшин, що був перед тим черговим інженером на заводі, яким завідував В. Іванис, по-дружньому попередив, щоб не надіятися на Дон, який легко може зрадити. Лукомський, одягнений нехлюйно в черкесці, прийняв Іваниса дуже ласкаво, обвинувачуючи більше Донуряд, і закликав під «федеративний дах». Іванис відповів, що Кубань публично деклярувалася членом федерації, а тепер за федеративний принцип об'явлена їй бльокада. Далі він познайомив Лукомського з деякими яскравішими приговорами станиць. Це зробило сильне враження на генерала, головню небезпека, що це може заламати козаків на фронті. Лукомський почав вибачатися, що сталося так, і по закінченню розмови провів гостя до дверей, ніби, між іншим, зазначаючи, що він теж приписний козак. Іванис додав... і з походження українець. В. Іванис вийшов з переконанням, що бльокаду швидко знімуть. Це і було метою подорожі.

На другий день в Катеринодарі В. Іванис одержав телеграму від інж. Г. Лапшина, що Дон пішов на поклін. А 17. X. (через 28 днів від проголошення бльокади) Денікін протелеграфував кубанському Отаманові: ... «Чужоземні транзитні товари будуть пропускатися на Кубань без перешкод».⁶⁸

27. Натиск Добрармії на Терек

Ген. Ляхов, що за царату мав досвід з розгоном Меджиліса в Ірані, так прикрутив терську «самостійність», що цілий уряд, очолений Терським Військовим отаманом, Г. А. Вдовенком, прибув до Катеринодару, щоб просити захисту та подивляв сміливість Кубуряду з бльокадою.

Засідання обох урядів під головуванням Філімонова відбулося в Катеринодарі. Доповідь мав прем'єр Терський, Абрамов, а доповнив інж. Орлушин, міністер торгівлі. Емісар Ляхов був настільки «ощадний», що не давав бензини навіть для авта Отамана. Після докладної інформації й обговорення ухвалили, щоб Кубанський уряд звернувся з відповідним листом до Денікіна. Лист мали скласти Іванис й Орлу-

⁶⁸ Г. Покровский. «Деникинщина», стор. 207—208.

шин під час обідньої перерви. Було це зроблено може надто отверто, але інж. Орлушин на цьому настоював. Коли на засіданні перечитали текст листа, то терці налякалися й не хотіли подавати його до Денікіна. Коли ж «Особое Совецание» довідалось про терську візиту, то Денікін зразу ж наказав своєму губернатору пом'якшати...

У процесі роботи скоро виявилось, що треба ширших і точніших інформацій з Європи та інших країн про стан ринків. Так виринуло питання створення торгових агентур. Про це підносив думку ще Трусковський, але реалізувати його не поспішав. Виникало питання людей, яким можна було довірити цю важливу й скомпліковану справу. Кожна агентура по проекту мала складатися з голови й секретаря. Знайшлися люди, яких можна було вислати в Італію, Голляндію, Польщу й на Далекий Схід і в Японію. Розвинути інститут торгоагентур не встигли через розправу Денікіна з «самостійниками». Із висланих торгоагентів М. І. Мандрика вислав на Кубань 2 пароплави з Владивостоку, навантажені шкіряними товарами, чаєм тощо, від московського «Центросоюзу». Ці пароплави приплили в Чорне море, тоді коли рештки Кубанської армії були вже в Криму. Ген. Врангель наказав захопити пароплави й розвантажити в Криму. Хоч по документах крам з пароплавів належав Кубанському урядові, частина якого перебувала у Феодосії, Врангель захопив все по-піратськи. Копію договору М. І. Мандрики з московським «Центросоюзом» В. Іванис одержав аж у 1959 р. у Вінніпегу.

28. *Військовий успіх і господарський хаос Добрармії*

На початку літа 1919 р. Добрармія, маючи поважні військові успіхи та захоплюючи Донбас, заклала політично на двох словах: «єдина-неподільна!» У цей клич кожний вкладав те, що хотів. Головно, що оту єдину-неподільну намагалися творити кров'ю й зусиллям тих, які неподільної не бажали. Були це: Північний Кавказ, Закавказзя, Україна, Дон. Не у всіх була однакова нехіть до цих двох слів, але всі негативно ставились до централізму, що наймилішим звучав в єдиній денікінській групі русских людей. Треба додати, що й московське населення вбачало в Добрармії месницю за зневагу в революції, боялось, що вона може карати за бунтарство й сваволю.

Комітет Північно-Кавказької організації Всеросійського Союзу Міст, Бюро Ради Земств і Міст Півдня Росії звертали увагу Денікіна на потребу затримати демократичний лад в міському й земському самоврядуванні. Нарада міських і громадських організацій Терека в П'ятигорську у квітні 1919 року стверджувала:

«Більш спокійний і впевнений настрій народу помічається там, де введено початки народоправства, де населенню лишаємо

широку самодіяльність... Народня думка працює над питанням відновлення народнього господарства й самоврядування. Велика помилка вбачати в цих стремліннях і бажаннях народу большевицько-бунтівничі нахили... бажання творити смуту... Не бійтеся самостійности народу: в цьому страху є помилка наших правителів»...⁶⁹

Але все було даремне. «Особое Совещание» видало «Тимчасове положення про громадське управління міст», яке було лише відгомонам відомого реакційного «Міського положення 1892 року».

Стан армії у цей час змалював авторитетний свідок ген. П. Врангель, в листі з 9. XI. 1919 р. до Денікіна. Головніше з цього листа таке:⁷⁰

«Безнастанно посуваючись вперед, армія розтягалася, частини розладнувалися, запілля безмірно розрослося. Нелад збільшувався ще «самопостачанням» частин, яке допустив командувач армії (наказав про це на самому початку походу — В. І.). Склавши з себе всі турботи про харчування, штаб армії дозволив військовим частинам задовольнятися виключно місцевими засобами, використовуючи їх заходами самих полків і обертаючи на власну користь військову здобич, яка захоплювалася.

«Війна перетворилася в засіб наживи, а так зване задоволення місцевими засобами — в грабіжництво й спекуляцію.

«Кожна частина поспішала захопити найбільше, бралася все; що не можна було використати на місці, відправлялося в запілля для товарообміну та заміну на грошові знаки...

«Населення, яке зустрічало армію при її посуванні з щирим захопленням, бо настраждалося від большевиків та прагнуло спокою — незабаром починало наново відчувати на собі страхіття грабунків, насильства, сваволі».

Аж в лютому 1920 р. при відступі опам'ятався Денікін і телеграфував командантам армій, щоб «військові частини уникали всяких нових грабувань, не дозволяючи насильства ні з якого боку»...⁷¹

Добрармія діяла в чужому, й по суті ворожому, середовищі. Довший час свого існування вона зовсім не мала ніякої території, потім збройною рукою кубанських козаків заволоділа територією Ставропільщини й Чорноморщини і посадила там губернаторів гірших від царських. Тому що ні Добрармію ні губернаторів населення ні одним актом не визнало за свою владу, — вони являлись узурпаторами і насильниками. Донці, особливо партія к-д., вірили, що Добрармія все ж

⁶⁹ Г. Покровский. «Деникинщина», стор. 81—82.

⁷⁰ В. фон Дреер. «Крестный путь во имя родины», Берлин. 1921 год, стор. 60.

⁷¹ Ген. Лукомский. Архив Русской Революции, т. VI, стор. 127.

перетвориться у всеросійську владу. Тому козаки лагодились виторгувати у Добрармії щось за вірну службу «матушці Росії». Для цього треба було об'єднатися Дону, Кубані й Тереку, відкидаючи концепцію ширшої коаліції, висунуту Л. Бичем і М. Рябоволом.

29. Південно-Російський Союз і вбивство М. Рябовола

Законодавча Рада після довгих дискусій вирішила об'єднатися з Доном і Терекком в Південно-Російський Союз на базі Федерації, з утворенням союзних урядових органів, яким ніби могло б підлягати і військове командування. Комісія виробила проект на підставі доповіді П. Макаренка, який Рада схвалила як матеріал для кубанської делегації на спільну конференцію Дону, Кубані й Тереку. Але відразу зробили непростиму помилку, признавши паритет в представництві. Терек, що населенням рівнявся $\frac{1}{7}$ Кубані, одержав однакове представництво з Кубаню.

Можливість об'єднатися навіть самим козакам настрашила Денікіна. Запобігаючи цьому, Денікін 30. V. 1919 р. оголошує наказ, яким визнає адмірала Колчака Верховним Правителем Росії і заявляє, що він підпорядковується Колчаку. Все це діється в Катеринодарі, а російські патріоти трактують це як акт самопожертви та громадської мужности, фактично ж це був політичний маневр: Колчак був значно далі від Москви, а зносини з ним дуже тяжкі. Одержувати від нього якісь вказівки — було аж надто проблематично. Це підтверджує і ген. Лукомський: «було це викликане подією, яка мала вплинути на відношення урядів Антанти до вимог окремих державних формувань, в негативний для них спосіб і тим самим вирвати ґрунт з-під їх ніг».⁷²

Козацький Союз був неприемливий для Добрармії ще тим, що майбутні члени його трималися гасла народоправства та Установчих Зборів, про які Добрармія забула. А Терський Круг в декларації проголосив: «Підстави народоправства і державности мусять бути цілковито здійснені і повинні лягти в основу державного будівництва Нової Росії, відродження якої терські козаки не уявляють інакше як через Всеросійські Установчі Збори»...

А Донський Військовий Круг в декларації з 1. II. 1919 р. твердо зазначив: «Майбутню Росію Військовий Круг бачить, як єдину вільну демократичну державу з державним устроєм, який буде дано їй волею й розумом самого народу на Нових Установчих Зборах, які повинні бути скликані на підставі загального, таємного і т. д. голосування»...

Деклярація Денікіна була прочитана в присутності Отамана і Краєвого уряду на закритому засіданні. По прочитанні мали відбутися

⁷² Ген. Лукомський. Цитована праця, т. III, стор. 125.

якісь обговорення, але ніхто не забрав слова. Дещо пізніше депутат О. Балабас відчитав гостро негативну характеристику адмір. Колчака, одержану із Сибіру.

Кубанський уряд під головуванням Філімонова обговорив декларацію Денікіна і одноголосно ухвалив: «з огляду на те, що цей акт Кубані не торкається, ігнорувати його». 2-го червня на урочистому молебні і на параді з приводу визнання адм. Колчака верховним правителем Росії кубанці були відсутні. Навіть толерантні лінейці дотримали загальної лінії. Лише Філімонов побував у Денікіна та ніби висловив надію, що Головнокомандувач буде й надалі вірним оборонцем козацьких вольностей.

Однак навіть проект об'єднання козачих Країв лякав денікінське празління. Ген. Денікін скликав на 6—7 червня 1919 р. трьох отаманів і їхніх голів урядів в Катеринодар і грубо поставив питання: «З Руссю йдуть представники козацтва чи проти Русі?». Козаки, за спостереженням Курганського, зніяковіли і боязко відповіли «з Руссю»... Лише Філімонов спромігся на заввагу:

... «Не розуміємо, чому козаки... нині опинилися на боці. Біля вас всі, всі крім тих, хто мусів бути. Коло Вас мусіли б бути Отамани й Голови Урядів. Ви багато разів зазначали, що високо ціните козаків... вважаєте їх молодцями. Ми давно знаємо собі ціну. Нам огидно бути молодцями. Ми хочемо бути громадянами. Ми, представники козацтва, вважаємо, що маємо повне право на те, щоб нас притягли до державного будівництва».

Така сміливість дуже торкнула Денікіна і ще того ж дня за обідом Денікін втратив панування над собою, заявивши:

... «Учора тут, в Катеринодарі, панували большевики. Над цим будинком майоріла брудна ганчірка, в місті творилось безчинство. Прокляте вчора!

«Сьогодні тут діється щось дивне, чути дзвін келихів, ллється вино, співаються козацькі гимни. Над цим будинком майорить кубанський прапор. Дивне сьогодні!

«Але я вірю, що завтра над цим будинком буде маяти триколовий національний російський прапор, тут будуть співати національний російський гімн, буде чути тільки російські розмови. Прекрасне завтра! Будемо пити за це щасливе, радісне завтра!».

На оцей виступ всі похнюпилися, навіть присутні добровольці не виявили найменшого захоплення. І єдиний голова Кубанського уряду, П. Курганський, встав, запротестував і вийшов.⁷³

⁷³ В. Куб. От. Філімонов. «Разгром Кубанской Рады». Арх. Руск. Рев. т. V, стор. 323—324.

Після такого трактування козаків Денікіним відкрилась в Ростові Конференція Дону, Кубані і Терека без Добрармії. У день від'їзду до Ростова М. Рябовол, голова Кубанської делегації, обідав у вузькому колі приятелів в клубі Законодавчої Ради. Всі жартували, а Микола Степанович сказав: «А все ж я певен, що мене добровольці вб'ють, чи тепер чи в четвер, а таки вб'ють розбишаки... Вони ще більше нас відправлять на лоно Авраамове. Москалі вміють свого добиватись».

На другий день 13. VI. 1919 р. в Ростові відкрилась Конференція. Зіткнулись два принципи: 1. Утворення Союзу козачих військ і за союз з Добрармією; 2. об'єднання козачих країв на федеративних підставах у державний організм, притягнення до нього на тих же підставах Закавказзя, України та інших частин кол. Росії. Перший принцип репрезентував і боронив В. Харламов, голова Донського Кругу, другий видвигнув і оборонив М. Рябовол, голова Кубанської Краєвої Ради. Перший промовляв М. Рябовол. Суттєве із сказаного ним таке:

«Кубань не могла визнати большевиків і не може визнати також «Особое Совецание», що складається з осіб, нам невідомих. Ми вважали, що треба негайно приступити до об'єднання державних формувань, які борються проти большевиків, цебто: Дону, Кубані, Тереку, України, Добрармії, Грузії та всіх інших... на своєму шляху зустрічали ми дуже багато перешкод. Тоді виникло питання про організацію не всіх державних формувань, які борються проти большевиків, а тільки козацьких країв — Дону, Кубані й Тереку. Через хибну політику керуючих Добрармією ми були ізольовані від усіх і без нас розв'язувалась нова війна з Грузією, наспівала війна з Чечнею... Коли прийшли добровольці в Чорноморську губернію і завели там губернаторський режим, то з населенням у 200.000 людей вони так упорались, що геть чисто все обернулося в большевиків, і там тепер іде суцільне вигублення наших козаків... В Ставропільській губ. теж було заведно такий режим, яким ніхто не був задоволений, і нам довелося дуже тяжко боронити цю губернію. В той час, як ми мусли вам (донцям) дати поміч, нам треба було надсилати частини війська для придушення повстань в Ставропільській губернії. Це були наслідки того режиму, що насадило «Особое Совецание»... Ми зібралися сюди для того, щоб покласти міцні підвалини справі утворення державної влади й збирання Росії... Ніякої самостійності у нас ніколи не було — це приписують нам. Ми мусимо зараз скласти умову між нами».⁷⁴

⁷⁴ Г. Покровский. «Деникинщина», стор. 150—151.

Звичайно, що збирати Росію, крім окремих фанатичних осіб, кубанці не збирались, але промовець спирався на декларацію до Конституції. Неділимці, очевидно, М. Рябоволові не вірили.

Пізно вночі з 13 на 14-те червня 1919 року неділимці застрілили М. Рябовола в потилицю на порозі готелю «Плас» в Ростові н./Д. Це ганебне вбивство перевели монархісти, що належали до відділу особливого призначення ротмістра Баранова при Кавказькій армії з Врангелем на чолі. У 1924 р. в Софії в Болгарії до д-ра М. І. Мандрики з'явився ротмістр царського лейб-гвардії полку, Дмитро Бологовський і заявив, що він убив М. Рябовола, а потім передав опис, як те сталося. Опис цього інваліда (без правої руки) на 50 сторінок торговельного формату паперу маньякальний і плутаний. З нього ясно, що в Добрармії існували групи терористів, які розправлялися з лізими діячами та що це вбивство підготовлялося заздалегідь.

Однак тоді вбивців не знайдено, бо донська адміністрація, на території якої це сталося, хоч і запевняла, що все буде належно зроблено, перешкоджала слідчому. Глибше розслідування донський отаман, ген. А. Богаєвський, заборонив. Отака була співпраця!

Та все ж на підставі підготовчої праці, якою керував М. Рябовол, і його промови з 15. VI. 1919 р., Конференція прийняла таку резолюцію:

«1. Державні формування Дону, Кубані й Терека утворюють політичний і економічний Союз.

«2. Конституція буде випрацьована окремо.

«3. Дон, Кубань і Терек діють солідарно в ділянці суспільно-політичних і економічних інтересів.

«4. Цілі Союзу: спільність і захист культурних, національних, політичних і економічних інтересів, поміч у відновленню й розвитку Російської держави на підставі широкого народоправства й утворення умов для скликання нових Всеросійських Установчих Зборів».⁷⁵

Тлінні останки Рябовола перевезли в Катеринодар і з великою урочистістю поховали на історичній Кріпостній площі. З потягом з домовиною з Дону прибув і В. Харламов і висловив Урядові співчуття. Денікін і цього не зробив. Після промов над домовиною перейшли до театру і при переповненому театрі відбули незабутню Академію. Дуже багато делегацій приїхало зі станиць. Така була перша «подяка» росіян Кубані, яка дала їм притулок і допомогла рятувати Російську державу.

Але ця відкрита перша жертва була початком кінця брутальних експериментів Денікіна і його соратників. Як тільки вістка про вбив-

⁷⁵ Г. Покровский. «Деникинщина». Стор. 149.

ство Рябовола дійшла до фронту, кубанські козаки змісця одиницями й групами почали кидати фронт. Вмить почали безславно утікати деморалізовані армії та їх адміністратори.

Висловивши співчуття, В. Харламов продовжав свою дволичну роботу; негайно повернув до Ростова, де ще застав ген. Баскакова, голову делегації терців, і намовив його, щоб до Союзу козаків приєднати Добрармію. Поки кубанці відбували жалобу по Рябоволу, Харламов з донцями й терцями метнувся до Таганрога (постій Денікіна) і запросив Денікіна приєднати Добрармію до союзу козаків. Денікін з радістю прийняв пропозицію. Вістка про договорення донців, терців і Добрармії приголомшила кубанців, а потім Султан Шахим Гірей, як заступник Рябовола, не запитавши Ради, дав згоду від делегації кубанців. Коли Султан Шахим Гірей робив доповідь про це в Раді, то розгорілись гарячі дискусії, а вкінці прийшли до такого висновку, що прийняли угодовську резолюцію:

«Вислухавши звіт Кубанської делегації про працю конференції з приводу утворення Південно-Російської Влади і, маючи на увазі, що наслідки праці мусять бути затверджені органами законодавчої влади, Законодавча Рада визнає позицію Кубанської делегації вірною та уважає її до дальшої участі в праці конференції».⁷⁶

30. Південно-Російська Конференція

Делегацію кубанців і далі очолював І. Макаренко. Султан Шахим Гірей демісіонував, за осідок Конференції став Новочеркаськ. І. Макаренко почав вправляти красномовство, говорячи з приводу найдрібніших речей по 5 і більше годин. Професори засипали, чи між собою перешіптувались. На конференції було подано два проекти Конституції майбутньої влади: Добрармії з 12 точок і Донський з 18 точок.⁷⁷

Після декількох місяців суперечок виробили щось на зразок Столипінської Конституції. З цим твором президія Конференції (Харламов, Макаренко і Баскаков) поїхала до Денікіна, пояснюючи, що всі пункти прийняті одногласно, цебто й представниками Головного командування. Всі засади цього твору Денікін відкинув, зазначаючи: «Доки я живий, законодавчого органу в ніякому разі не буде допущено, я не дозволю, щоб над моєю головою стояв многоголовий совдеп».

А коли ж порушили питання про Кубанську Армію, то Командарм грюкнув кулаком об стіл і крикнув, що «Росія не стерпить автономних армій, що армія повинна бути єдиною російською армією, що

⁷⁶ Г. Покровский. «Деникинщина», стор. 152.

⁷⁷ «Воля», 1919 рік, т. 2, ч. 4, стор. 174—175.

балачки про автономні армії це зрада, а той, хто розводить їх — зрадник».⁷⁸

Отак Денікін відкинув все, що написали його професори — рускі люди.

Така негуюча критика постанов Південно-Руської Конференції знеохотила її учасників, бо ж і віддані йому професори не знали, які можна ще робити зміни. У цей час 4. кінний корпус ген. Мамонтова, пущений в глибоке запілля, грабував все і всіх, не минаючи й церков, наводячи жах на наслення. Ненависть до «самостійників», особливо кубанських, підносила і Денікін шукав найменшої причини для виступу. Причиною послужила делегація Л. Бича в Парижі.

31. Паризька делегація і державний переворот на Кубані

Л. Бич, сівши на корабель, зігнував одержані від Уряду уповноваження і тимчасовість кубанської незалежності та почав діяти по партизанськи — виступаючи від цілком суверенної Кубані. На шляху в Одесі, 5. II. 1919 р., він з головами інших делегацій (А. Марголіном від України, ген. Чирячукіним від Дону і ген. Болановичем від Білорусі) підписав заяву до представників союзного командування про безпосередню допомогу своїм державам.

У Парижі Кубанська делегація застала делегації від України, Білорусі, Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Грузії, Вірменії та Азербайджану. Всі вони мали уповажнення від цілком незалежних державних країн. Вони зустріли кубанців прихильно, як союзників. Довідавшись про зміст кубанських уповноважень і тимчасовість конституції, — насторожились. 16. IV. 1919 р. Кубанська делегація подала короткий меморандум до держав Антанти і того ж таки дня уже докладний (5-тисторінковий) з даними з історії, географії, політичного устрою, культурного розвитку, природних ресурсів і т. д.; це був, однак, більше чуттєвий документ.

29. V. 1919 р., перед відкриттям Версальської конференції, Кубанська делегація подає другий меморандум з проханням: . . . «про визнання території Кубані незалежною державою, про допущення представників Кубані до участі в праці мирової конференції . . . і про прийняття Кубані, як незалежної держави, в число членів Ліги Націй».

21. VII. 1919 р. разом з соціалістами нових держав, утворених на території кол. Росії, подали вони меморандум до соціалістичної конференції в Люцерні. Від Кубані підписали Л. Бич і А. Намітоков.⁷⁹

8. X. 1919 р. подано спільний меморандум від незалежних республік Азербайджану, Північного Кавказу, Кубані, Естонії, Грузії, Латвії,

⁷⁸ Г. Покровский. «Деникинщина», стор. 161—162.

⁷⁹ «Воля», 1919 р., т. 3, ч. 4, стор. 170—171.

Литви й України до Жоржа Клемансо, Президента Найвищої Міжсоюзної Ради на Мировій Конференції. В меморандумі просилось про визнання самостійности цих республік і про негайне приступлення до розгляду питань територіяльних, фінансових, економічних та інших. Документ підписали: А. Топчибашів — голова делегації Азербайджану, А. Чермоєв — Північний Кавказ, М. Чхеїдзе — Грузія, Л. Бич — Кубань, І. Сесніс — Латвія, Нарушевіч — Литва, граф Тишкевич — Україна.⁸⁰

Про свою діяльність Л. Бич написав листа до свого заступника Султан Шахим Гірея, з якого випливає велика розбіжність, коли порівняти з наведеними меморандумами. Кінець цього листа такий:

... «якби не було большевиків, то не треба було б ніякої самостійности, бо ціль, до якої прагне делегація, є утворення федеративної Росії. Наша делегація в своїх виступах стоїть на позиції, яку продиктувала Рада. Федерація мусить бути утворена знизу і може з'явитися лише шляхом добровільної згоди».

Взагалі метаморфоза, що наступила з Л. Бичем за піврічного перебування в Парижі, була дивна й незрозуміла. Він тепер вимагав, щоб справу боротьби поставили на правдиві політичні підвалини, а сам переводив тимчасову самостійність, вимагав обов'язкове створення Кубанської армії, а сам з урядом передав молоді річники козаків на поповнення Добрармії, де їх Денікін розписував між добровольцями, тут же він проповідував конфедерацію та радив створити Союзу Рад. З жахом запитує Бич, «невже й тепер будуть втягати донців і терців у війну з Україною», а сам в Новочеркаську пропагував і голосував проти неї. Лише тепер він прийшов до висновку, що «єдиний вихід із становища — стати не проти, а поруч з Україною, з її представниками, яких обрав український народ». Для інформування про настрої в Парижі прислав промови французьких комуністів Кашена й інш.

Ще більше здивував Л. Бич проектом «договору дружби» з ... Гірською Республікою. На Північному Кавказі саме ця республіка була найменша і, як державний твір — найслабша, не мала визначених кордонів і не межувала з Кубанню, була далека по крові й релігії і чужа по звичаях. Мимоволі насувались питання — чому не з Грузією, яка мала з Кубанню спільний кордон і одну віру, або Україною, що мала з Кубанню довгу спільну границю з більшістю населення єдинокровного й одновірного? Склали цей жалюгідний проект у 1919 р. в Парижі, ніби щоб подратувати Денікіна. З боку Кубані підписали його: Бич, Кулабухов, Намітоков і Савицький, за Гірську Республіку: Чермоєв, Гайворов, Хадзарогов і Бамат. Найголовніше з проекту цього договору таке:

⁸⁰ «Воля», 1919 р., т. 4, ч. 4, стор. 168—170

«... 1. Уряд Кубанського Краю та уряд Гірських Народів Кавказу визнають взаємно нинішнім урочистим актом державну суверенність і повну політичну незалежність обох країв.

«2. Проведення територіяльних кордонів між Кубанським Краєм і Союзом Гірських Народів Кавказу має бути предметом окремих угод обох урядів.

«3. Обидві договірні сторони зобов'язуються не робити ні шляхом самостійних виступів, ні шляхом помочі або співучасті з ким небудь ніяких кроків, звернених до знищення або зменшення суверенності чи то Кубанського Краю чи Союзу Гірських Народів Кавказу.

«4. Військові частини кожної договірної сторони не можуть переходити на територію другої інакше, як тільки на просьбу та за згодою її Уряду, при чому підлягають її командуванню.

«5. Визнаючи бажаним найтісніше господарське зближення обох країв, уряди Кубанського Краю та Союзу Гірських Народів Кавказу приступлять до урегулювання, шляхом окремих умов, таких справ: а) товарообміну і мита, б) транспорту й залізничних шляхів, водних і ґрунтових, в) пошти й телеграфу, г) грошового обороту і т. д.

«6. Цей договір підлягає ратифікації, передбаченій конституціями обох країв».

Очевидно, такий проект договору делегація не могла б робити, додержуючись інструкції Краєвої Ради — «інформувати й інформуватися». Точка 2 проекту умови не зрозуміла, бо спільних кордонів Кубань з Гірською Республікою не мала, а це означало, що ці кордони мали б йти по Тереку, і тому зрозуміле з приводу цього обурення терців. Це використав Денікін, «обороняючи» Терек. Зовсім дивна т. 4 проекту, бо горці регулярної армії не мали. Оцей жалюгідний проект дав Денікіну можливість перевести державний переворот, ліквідувати Законодавчу Раду, викликати непослух кубанських козаків на фронті і звести на нівець усі досягнення «білого руху».

Розлад між кубанськими установами і Добрармією все зростав. Убивство М. Рябовола посилювало большевицьку пропаганду і роздратовувало станичні громади. Невдоволення росіянами підсилювала добровольча преса, що копалася в особистому життю покійного трибуна. Це вбивство викликало гострий осуд ес-ерів та ес-деків. До уряду й Ради посипались приговори й заяви гострого невдоволення. Кубанський уряд бачив, як швидко росла прірва між ним і Добрармією, а до майбутнього не готовився. Навіть тісніше не зв'язався з тими частинами, які були в Катеринодарі. А противники його старанно готовились. «Разом з тією частиною Ради, яка мене підтримувала», — говорить Філімонов — «ми виробили плян боротьби. Ми рішили дати

представникам опозиції можливість виговоритися до кінця, а потім розкрити карти».⁸¹

Наступ проти Законодавчої Ради разом повели Військовий отаман і Добрармія. 18. X. 1919 р. Врангель на Царицинському фронті промовляв перед Кубанською дивізією, нацьковував її:

«Голоси окремих людей, які засіли в запіллі та виступають від імени Кубані, не можна вважати за голоси Кубанського козацтва. Ті, хто своєю кров'ю забезпечують і добробут Кубані, та ті, хто в поті чола обробляють рідну землю, ті не говорять про ніяку самостійність. Я був в Катеринодарі... Я поїхав туди й побачив, що там лише внутрішні свари, серед яких потонув мій голос... тепер я хочу сказати землі Кубанській, її Краєвій Раді, всю правду» і т. д. і т. д.⁸²

У цій демагогічній промові барон Врангель паплюжив Раду, що та не дає поповнення козаками і не висилає хліба. Поповнення козаками давалося, але Денікін всіх їх посилав не Врангелю, а в добровольчі частини. Щодо хліба, то Кубань часто понад норму давала: в травні 29 вагонів, в червні 63 вагони понад норму, але агенти Добрармії торгували цим хлібом. Інтендант Кавказької армії, полк. Дудніков, одержав від члена Кубанського уряду 100.000 пудів хліба, обіцяючи не вивозити його з Кубані, скласти в запасових складах. Дудніков передав дозвіл Молдавському, а той почав вивозити хліб не для армії, а в Новоросійськ. З уже наведеного листа від 8. V. Врангеля до Денікіна видно, що у Головнокомандувача були напружені відносини з Врангелем. Врангель про все добре знав від делегації полк. Товстика, яку він з Науменком висилали, отже барон пускався на явну демагогію.

В користь Добрармії почав діяти й Військовий отаман Філімонов. Він використав для того «Доповідну записку» проруських людей, в якій доводилась шкідливість відокремленої політики Кубанського Краю від «Особого Совецання». Чогось нового в тій записці не було. Отаман скликав у своєму палаці представників торгівлі і промисловости, банків, кооператив, своїх однодумців (Сушкова й Капліна) та членів Краєвого уряду, В. Іваниса й І. Тимошенка. Наряду відкрив промовою Отаман, в якій він загально жалувався на економічну ситуацію краю. Потім заговорили промисловці, пережовуючи написане в записці. Кооператори і члени уряду мовчали. Отаман захвилювався і просив висловитись В. Іваниса, як керівника відомства торгівлі й промисловости. В. Іванис зазначив, що не почув чогось нового і не розуміє, для чого скликана оця нарада, коли всі зазначені питання розглядаються в Раді при Відомстві щодва тижні. Учасниками цих нарад бувають майже всі панове, яких він тут бачить. Ця Рада регу-

⁸¹ «Архив Русской Революции», т. V, стор. 325.

⁸² Г. Покровский. «Деникинщина», стор. 227.

лярно скликається і всім відомо, що економічна політика не відхиляється від директив, даних Краєвою Радою. Яке може мати значення така нарада випадково підібраних людей, які вороже наставлені до Кубанського Краю.

Ця заява В. Іваниса своєю прямолінійністю захвилювала русских людей. Отаман зробив перерву. На перерві прибічники Добрармії просили членів уряду дати конкретні приклади, що виправдують митні застави. Після перерви В. Іванис повторив свою відповідь під час блокади членові Ради П. Макаренкові в Закон. Раді про «рогатки», наводячи численні випадки з розтяганням кубанського майна спекулянтами. Про випадки спекуляції продовольчими продуктами інформував теж І. Тимошенко. При цьому названі були зловживання осіб і організацій не краєвих, а цілком чужих Кубані людей і інституцій.

Ця нарада не прийняла ніяких постанов, але показала, що Отаман діє...

Восени 1919 р. по станицях відчувалося уже велике незадоволення безперервними мобілізаціями, забиранням останніх коней і постачанням всякої сировини, а Отаман не переставав догоджати Добрармії. В Раді виникло питання змінити отамана, а для цього треба було скликати Краєву Раду. Довідавшись про ці настрої в Законодавчій Раді, Філімонов сам скликав Краєву Раду, не порадившись навіть з головою Уряду. Таке поступовання Отамана Законодавча Рада прийняла як виступ проти неї. У відповідь Рада видала 19. X. 1919 р. відозву до населення, в якій говорилося про відданість демократичній Росії і проти монархістів, що «намагаються роз'єднати сили кубанців, розділивши їх на чорноморців і лінейців; при цьому чорноморців обвинувачують в орієнтації на Україну. Все це називалось неправдою і провокацією. Кубанщина єдина і вона орієнтується на єдину, але демократичну Росію, дорогу їй близьку нам, як і всьому українському народові»...⁸³ Ця відозва переповнена хитруваннями і неправдою, які кубанських українців дескредитували.

Денікін же приготував свій замах. Уже в половині жовтня в ст. Пашківську з'явилися раптом на «відпочинок» марковський і корніловський полки, в Катеринодар прибули спеціально підібрані козацькі частини Кавказької армії Врангеля. Член уряду ген. Звягінцев нічого про це не знав. По Катеринодару покотився шепіт... Добрармія готує замах на Раду. Одверто почала про це писати добровольча преса. Філімонов, не повідомляючи члена уряду по внутрішніх справах, К. Безкровного, звільнив начальника міської сторожі, полк. Цибульського, і призначив вірну собі особу. За таку поведінку Отамана К. Безкровний пішов у відставку, голова і Уряд ніяк на це не реагували.

⁸³ Г. Покровский. «Деникинщина», стор. 229—231.

Розправу з Кубанню Денікін почав такою телеграмою до Філімонова:

«У часописі „Свободная Реч” ч. 226 наведено умову між Кубанським Урядом і Гірським Меджілісом. Будьте ласкаві телеграфувати, чи підписував подібну умову Кулабухов». Таганріг.

Слідом за цим телеграфував нач. штабу ген. Романовський, щоб відповів на телеграму Денікіна. Філімонов на обидві телеграми відповів Романовському: «Про укладення Бичем, Кулабуховим і іншими умови з Гірським Меджілісом мені й урядові нічого не відомо. Роблю розслідування, про наслідки повідомлю терміново». І того ж дня Філімонов протелеграфував Денікіну: «Як пояснює Султан Шахим Гірей, Кулабухов та інші уклали й підписали умову з Гірською Республікою як проект, який мусіла б затвердити Законодавча Рада в разі визнання Антантою большевиків».

25. X. Денікін телеграфував у Царицин барону Врангелю:

«Між Урядом Кубані і Меджілісом Гірських Народів укладено умову, в основу якої прокладено зраду Росії і передачу Кубанських козачих військ Північного Кавказу в розпорядження Меджілісу, чим прирікається на загибель Терське Військо. Умову підписали: Бич, Савицький, Кулабухов, Намітоков — з одного боку, а Чермоєв, Хадзарогов, Гайворов і Бамат — з другого. Наказую цих осіб, як тільки вони з'являться на території збройних сил Росії, негайно віддати під воєнопольовий суд за зраду».

Про передачу військ Меджілісу — це була вигадка. Головне те, що Денікін добре знав, що на Півн. Кавказі ніякого Меджілісу не існувало. Заступництво Росії Денікінім було також самозванством; Кубань його таким ніколи не визнавала.

За декілька днів до появи ультиматума Денікіна Врангель написав ген. В. Покровському листа, в якому просить бути дуже обережним:

... «При сучасному становищі я зумовляю мій виступ у Раді від імені армії лише цілковитим виключенням якого б то не було збройного виступу, арешту і т. д. Вжуйте заходів проти недопущення цього за ніяку ціну»...

Засідання Краєвої Ради розпочалось 24. X. На знак смутку депутати рішили голову не вибирати, залишивши його крісло порожнім, покритим чорним крепом. На заступника голови обрали поважною більшістю І. Макаренка. Отаман Філімонов виступив з особливим пляном засідань, але цей плян відкинули, а постановили заслухати ділові звіти Законодавчої Ради й окремих членів уряду.

У міжчасі Отаман і Уряд склали докладну телеграму Денікіну в справі Паризької делегації, констатуючи, що:

«Ні Куб. Військ. Отаман, ні Краевий Уряд ніяких умов з Меджілісом Гірських народів не склали і нікого не уповажнювали для складання таких умов... Якщо названі в телеграмі особи дійсно підписали від імені Краєвого Уряду умову з Меджілісом Гірських Народів, про що досі Краєвому урядові офіційно не відомо, то питання про перевищення зазначеними особами уповноважень, які їм дано, належить до обговорення Кубанській Краевій Раді, на розгляд якої тепер подається. В усякому разі, ці особи є дипломатичними представниками Кубані і як такі користуються імунітетом, а тому в разі, якщо вони зробили незаконний вчинок, можуть підлягати судові тільки Кубанської Краєвої Ради, яка їх делегувала. Наказ про віддачу зазначених осіб під воєнно-польовий суд є порушенням прав Кубанської Краєвої Ради і глибоко ображає правну свідомість кубанського народу і не може не відбитися на настрої народу і фронту»...

Оця телеграма попередила зарозумілого Денікіна, що населення Кубані й фронт можуть заламатися.

У Краевій Раді 28, 29 і 30 жовтня відбувалися нормальні засідання з заслуханням звідомлень: члена президії Законодавчої Ради, полк. К. Гончарова про стан організації Кубанської Армії та членів уряду І. Тимошенка, С. Ланка, В. Іваниса. Всі ці доповіді висвітлили, яке велике розбазарювання дібр Кубані відбувається на користь навіть окремих осіб, що прилипли до Добрармії. 30. X. Краєва Рада вислухала постанови Таманської і Кавказької Рад проти наказу ген. Денікіна віддати воєнно-польовому суду паризьку делегацію і передала їх на обговорення інших Відділів.

31. X. з Кавказького фронту приїхали й почали діяти генерали Врангель з Кисловодська. Покровський в Катеринодарі. Науменко був зв'язковим між Врангелем і Покровським. Кубань була проголошена тиловим районом Кавказької армії. 31. X. Краєва Рада постановила протестувати проти наказу Денікіна про віддачу під воєнно-польовий суд паризької делегації і проти призначення Покровського командуючим тилового району. Обидві постанови прийняті одногосно. Мабуть кубанські москвофіли злякалися можливих наслідків терору. Момент наказував арештувати Покровського й порвати з Денікіним, але члени Ради не були на це приготовані. Вони не були навіть зв'язані з учебними частинами. Після прийняття резолюцій Рада продовжувала нараджуватись, а Покровський сподівався одержати Кубанську булаву і вже клопотався над складанням уряду, до якого просив і Скобцова. Той відмовився. Командант Донської армії, В.

Сидорін, попередив Денікіна, що події в Катеринодарі можуть розвалити кубанські частини, але у відповідь почув: «Остаточне розв'язання питання необхідне».⁸⁴

5. XI. Краєва Рада припинила наради і вибрала делегацію, яка мала виїхати на розмови з Денікіним у Таганріг. А в палаті Військового отамана з лінейцями (Сушковим, Скобцовим й інш.) ішов торг за голови членів Ради, яких Покровський вимагав видати. Перший список Покровського мав 33 чоловіки. Це злякало і москвофілів і один з них запитав, що ж він з ними робитиме? Покровський відповів — «повешу». Після довшої торгівлі Покровський згодивсь на 6 людей. Вони самі мали прийти до палацу. Зрадник Філімонов взяв список і з ним поїхав до Ради, де оголосив сам, кого вимагав Покровський. Рада заклекотіла. Після сцен та грубих образ Філімонова Рада постановила людей не видавати. Почалось хаотичне шукання виходу до найфантастичніших включно. Полк. Рогівець запевняв, що з військами справа договорена і вони не допустять до насильства. Показалось це неправдою. Зрання по наказу Султан Шахим Гірея варту заступлено юнаками військової школи, а ззовні — добровольці з кулеметами. Саму палату Філімонов обставив добровольськими посіпаками. Ранком Філімонов запросив до себе на нараду Сушкова, Скобцова, Аспідова, ген. М. Успенського і його брата полк. Успенського. На запит Філімонова, що робити, ген. Успенський відповів: «як Військовий Отаман, вийдіть до козаків, очоліть їх і розженіть цю сволоту». Ця порада була єдино правильна, але Філімонов не був здатний на такий вчинок.

Покровський явився ранком в Раду з вимогою видачі вже не 6, — а 12 депутатів, загрожуючи в противному разі вжити зброю. Так 9 депутатів (3 не було в Раді) вийшли з театру і автами поїхали до палацу. Священик Кулабухов сам з'явився в палац, хоч приятелі радили переховатися, даючи певні для цього приміщення. Безкровний не був арештований, але Покровський взяв закладником його 17-річного сина гімназиста. Довідавшись про це, Безкровний пішов сам до палацу. Кулабухов був виданий воєнно-польовому суду, який засудив його на страту повішенням. У ніч з 6-го на 7-ме листопада його повісили на історичній кріпосній площі коло могили Рябовола. На грудях покійника причепили глумливу записку — «за измену Родине и казачеству».

Ранком руські люди гурмами йшли подивитися на «изменника» і раділи, що мають «тверду владу». Виконавці оцієї ганьби, Денікін і барон Врангель, вважали, що вони покаранням групи інтелігентів ліквідували самостійність Кубані і написали наказ про... очищення Кубані від соціалістів-самостійників. Та перерахувались! Вістка блискавкою облетіла станиці й fronti і... кубанські частини перестали битись, масами кидали фронт, а станиці перестали поставляти коней.

⁸⁴ Г. Раковский. «В стане белых». Константинополь. 1920, стор. 31, 32.

www.gian-kazak.ru

Арештовані сиділи в приміщенні, де поселився Покровський. Покровський сам відвідував, пробував жартувати й заводив балачку про отаманську булаву. Барон Врангель з Покровським також відвідав арештованих і заводив розмову про вартість їх життя, говорив про зміну конституції, збільшення влади Отамана, ліквідацію Законодавчої Ради.

6. XI. на засіданні Ради член Ради Троценко (руський соц.-демократ) за збереження життя арештованих запропонував зробити «маленьку зміну» в Конституції. Рада прийняла перепрацьовані проф. Соколовим зміни. Врангель пробував чванитись тріумфом в Раді. Філімонов запропонував Раді просити Врангеля відвідати Раду, але вона доручила зробити це йому, Філімонові та урядові. Уряд відмовився не тільки запрошувати, а й бути присутнім на відвідинах. По обіді барон Врангель зайшов в залю Ради в супроводі Філімонова й Покровського. При вході Рада встала, а єдиний головуючий студент, Федір Тихонович Аспідов, сидів. На сцені далі стояло крісло вкрите крепом. Почулися ріденькі оплески. Філімонов перелякано промимрив привітання Врангелю. Барон відчув, що є небажаним гостем і відповідаючи на привіт, дещо сказав про потреби Кавказької армії, а з'ясовуючи свої погляди на сучасний момент, ніби виправдувався, що він був змушений усунути людей, «які робили політику і переслідували цілі роз'єднання та сіяння ворожнечі». Врангелю відповів депутат Д. Філімонов, прохаючи про звільнення арештованих депутатів. На це барон нічого не відповів, а скоренько вийшов із залі. Рада ж обрала 9 осіб для переговорів з ним в справі арештованих. Того ж дня одержали повідомлення, що арештованим не загрожує смерть.

9. XI. голова Курганський по обіді запросив до свого кабінету В. Іваниса й І. Тимошенка на розмову з Врангелем і Покровським. При цій розмові були присутніми міський голова І. Діцман і полк. Успенський (ад'ютант ген. Романовського). Генерали були дуже ввічливі. Питали про постачання харчових продуктів для Кавказької армії й були вражені, як Тимошенко показав велику кількість накладних на продукти, вислані в Добрармію, яка сама приділює частину продуктів для Карказької армії. Врангель при цьому запитав Іваниса про обмін лісу (якого він багато має в Царицині), за коні. Іванис з усмішкою відповів, що спосіб обміну можна найти, але треба, щоб дошки були не в Царицині, а на Кубані. Дуже швидко після цієї розмови багато козаків з Кавказької армії демонстративно кинули фронт і Царицин довелося залишати разом з його лісом.

Вечером 9. XI. заступником голови Ради обрано лінейця Д. Скобцова. Філімонов намірявся затримати отаманську булаву й прийшов на засідання уряду, на якому був і Скобцов, як заст. голови Краєвої Ради. Філімонов запитав думки уряду, чи може він залишитися отаманом. Уряд одностайно заявив, що після того, що сталося — ні.

На другий день, Філімонов виступив в Раді, з'ясовуючи своє поступовання і закінчуючи заявою, що далі може бути отаманом тільки при висловленні йому довір'я і поклав булаву. Рада без промов пригадала, що за Конституцією до вибору нового отамана булаву тримає голова уряду.

При виборі нового отамана висунуто було декілька кандидатур: ген. Науменка, ген. Ткачова, ген. М. Успенського. Але учасників перевороту і депутати лінейці відкидали. Так спинилися на ген. штабу Миколі Митрофановичеві Успенському, незаплямованому кубанському патріотові. Ген. М. Успенського обрали великою більшістю голосів. В першій же промові ген. М. Успенський заявив, що глибоко ображений зробленою наругою над Кубанню, арештованих назвав героями і зазначив, що вжيه всіх зусиль, щоб відновити честь кубанців. З візитою до ген. Денікіна він не поїхав.

Смерть Кулабухова була роковою для цілого білого руху на Півдні Росії, а в тому й Кубані. Почалась агонія білої армії. Все, що після цього робив Денікін, мало ознаки роздратованости й непродуманости. Денікін став політиком що хоробливо боявся пониження свого престижу, видавав накази маньякального характеру і мстиво ставився до козаків, які його прославили.

Отаман М. Успенський доручив формувати новий уряд П. Сушкову. Той запросив до уряду Я. Щупляка, Д. Потьомкіна, П. Колодинського, Копійковського, Літовкіна, С. Ланка, Д. Філімонова, ген. Ткачова, ген. Звягінцева і д-ра Привалова. Здебільшого були це фахівці.

Арештованих Денікін «помилував», висилаючи до Царгороду. Отаман наказав Щуплякові забезпечити їх англійською валютою, згідно постанови уряду Курганського. В Краєвій Раді панували лінейці, бо чорноморці втратили ініціативу і голосували за лінейцями. Інтелігенція чорноморців знову висунула гасло «кувати козаче залізо» і в Краєвій Раді постановили ще раз скликати З'їзд кругів Дону й Терека та Кубанської Ради. Президії Ради доручено розробити це питання. Рада обрала велику (більше 40 членів) Фінансово-економічну Комісію. В цю комісію увійшло більше лінейців, що виступали проти політики Іваниса за знесення митної контролі («рогаток»). Тепер головою комісія вибрала Іваниса і на першому ж засіданні прийняли постанову зберегти «рогатки». Особливим захисником цієї системи став отаман і член уряду Щупляк, який з діяграмами, виробленими попередником, доводив необхідність контролі. Ще більше здивування зробила велика стаття в Фендріковсько-Скобцовській газеті «Кубанський путь», в якій оборонялась політика Іваниса. Але новий уряд (як тоді казали) «перестарався» і конфіскував у банках сейфи, проти чого була «Фінансово-економічна Комісія. «Совет Торгівлі і Промисловости» також виступив зі заявою збереження митних кордонів.

Після розправи з Радою населення Кубані раптово зрозуміло, що самостійність Кубані була необхідною обороною його життя і маєтку. Воно гостро відчуло ненависть до добровольців, порівнюючи їх з большевиками. З'явилися різні чутки, а між ними й та, що І. Макаренко, який сховався при розправі, б'ється проти денікінців. Рідше згадувався член Ради Пилюк з Єлисаветинської станиці, старшина кінної батареї; ніби він з'єднався з Чорноморськими «зеленими» і йде визволяти Кубань. Але все це були тільки чутки...

Добровольча армія в половині жовтня наближалась до Орла. Раптом вона зупинилась, несподівано захиталася і... покотилася назад. Показалась не армією, а деморалізованою юрбою озброєних людей. Козаки всеж трималися дисциплінованіше, але вістки з Катеринодару викликали їхню байдужість до фронту; вони демонстративно перестали виконувати бойові накази, глузливо кажучи: «Нехай москалі здобувають собі Москву, а нам треба поспішати рятувати Кубань від московських вождів». Без попередження вони лишали позиції і йшли в запілля. Слід зазначити, що поведінка Денікіна з кубанцями уже давно на фронті не подобалась. Бльокада Кубані, глузування добровольчих старшин з кубанського отамана, Ради, уряду, з гимну, надірвало кубанський спокій, а вже убивство Рябовола і повішення Кулабухова остаточно урвали терпець. І ще вчора найкращі боеві частини лавами відходили і розглядалися за потягами, якими б можна було скоріше добратись на Кубань.

Врангель, перебравши командування Добровольчою армією, в листі до Денікіна з 9. XII. 1919 р. писав: «... армії як боевої сили нема, за свідченням командирів корпусів і начальників дивізій боєздатність більшості частин зовсім втрачена»...⁸⁵

Отаман М. Успенський з його урядом з'явилися тоді, коли велика частина козаків кинула фронт; армії не відходили — а тікали, не ставлячи жодного опору; північні біженці масово утікали потягами, військовими самоходами, підводами, а навіть піхотою, перешкаджаючи військам займати позиції. Була це панічна втеча. М. Успенський турбувався улаштуванням шпиталів, бо крім ранених, переповнені потяги перевозили напівпритомних тифозних. По станціях великі збіжжіві бараки пристосовувалися для прийняття тифозних. Ці бараки майже щоденно відвідував отаман Успенський, аж сам занедужав. За тиждень отаман помер, проотаманувавши місяць.

Голова уряду Сушков та голова Ради Скобцов бачили, що їх гасла — на Москву, за єдину та Всеросійські Установчі Збори стали уже анахронізмом і нікого не ваблять. Але у них ще жевріла надія на... «козаче залізо», для якого варто об'єднати Дон, Кубань і Терек. З Дону до Катеринодару приїхала делегація більш лівих депутатів, з якими домовилися покликати ще й терців.

⁸⁵ В. фон Дреєр. Цитована праця; стор. 61.

А політично самозакоханий і сліпий Денікін та його співробітники ще були певні, що вони на Кубані популярні. А тому Денікін посилав Врангеля і Покровського на Кубань на сполох підняти козаків. Це вже було й Сушкову та Скобцову ясно, що їх вожді мусять якнайскорше утікати з Кубані. Вони і порадили їм виїхати якнайскорше до Новоросійська. Появилось і «Особое Совецание» і хотіло розташуватися на «старих кватирях» в Катеринодарі, але Сушков і Скобцов не дозволили, порадивши виїхати на «добровольчу територію» — в Новоросійськ. Постій ген. Денікіна названі не рішились викинути з Катеринодара. По смерті отамана ген. Успенського Сушков скликав на 28 грудня 1919 року Краєву Раду для вибору нового отамана.

Треба сказати, що станиці з Чорноморії присилали приговори й приїздили їхні депутати до Катеринодара до своїх інтелігентів за радою, як направити все, що зруйнував Денікін, Врангель і Покровський. Майже 6 відділів, окрім Лабінського, присилали своїх представників до Фінансово-економічної Комісії, в якій головував чорноморець і де було декілька членів-чорноморців. Оті «посли» були настроєні гостро проти добровольців. Слід також згадати, що Корніловський і Марковський полки були ще в ст. Пашковській, але вони вже відчули ворожість козаків і в Катеринодар показувались рідко. Денікін аж тепер визнав можливим організувати Кубанську армію, але командувачем нею призначив ген. А. Шкуро, що втратив уже тепер популярність серед кубанців. Коли почали прибувати депутати, то до них були пущені пропагандисти від Уряду. Пропагандисти радили обирати Військовим Отаманом ген. Науменка, Ткачова чи ще когось із русофілів. Депутати слухали агітаторів й кивали головами, ніби згоджувались, але мали своє на думці. Щоб краще з'ясувати настрої, Сушков зі Скобцовим призначили відкриття сесії на 31. XII. 1919 року вечором.

32. Військовий Отаман ген. М. Букретов і голова уряду інж. В. Іванис

Як тільки відкрили засідання, почувся громовий вигук депутата Перебийноса, козака ст. Варенкової Таманського Відділу: «Геть з президією, то президія ген. Покровського!». Д. Скобцов отетерів і заявив, що вже відходить. Це вразило лінійців. На заступника голови Ради назвали лише одного кандидата — І. Тимошенка, який і був обраний аклямацією.

Після цього зразу почувлась пропозиція приступити до вибору отамана. П. Сушков запропонував обговорити кандидатури на Відділових Радах, але більшість була за негайне обрання. Кандидатів було три: Науменко, Ткачов і М. Букретов. Науменка відкинули, ген. Ткачов знаменитий летун російської армії в I-й світовій війні, але великий кар'єрист (по ліквідації білого руху Криму перейшов до большевиків)

— не мав великих симпатій; Микола Адріянович Букретов в I-й світ. війні командував бригадою кубанських пластунів. Його запропонував полк. Бідаков і багато пластунів-козаків. Голосували за Ткачова й Букретова, Букретов одержав більше голосів. По виборі привезли ген. Букретова з Клубу куб. старшин, який, як і Раду, охороняли пластуни з навчального батальйону. Новообраного отамана тут же на засіданні заприсяжено священиком Воскресенським, а голову посипано землею. Сталося це у 12-й годині ночі. В першій промові М. Букретов прирік точно виконувати закони Краю й постанови Краєвої й Законодавчої Рад. Тут же ген. М. Букретов об'явив себе начальником гарнізону.

На другий день 1. I. 1920 року після молебня Військотаман закликав до себе всіх голів Відділів, щоб від них довідатися про кандидатів на голову уряду. 6 Відділів назвали кандидатуру інж. Василя Іваниса; Лабинський Відділ був проти.

2 січня інж. В. Іванис одержав від отамана листа з дорученням скласти новий уряд. Цей четвертий уряд було складено з таких осіб: Л. Білашов — учитель, внутр. справи, І. Івасюк — директор банку, фінанси, С. Ланко — інж. шляхів, шляхи, Д. Філімонов — адвокат, хліборобство, Г. Голуб — дсц. вис. шк. — торгівля й промисл, М. Копійковський — постачання, П. Колотинський — учитель сер. школи — шкільництво, В. Ледомський — відомий хірург — здоров'я, П. Сулятицький — член Суд. Палати — справедливість, К. Натирбов — гірські справи. 8 членів уряду з високою освітою, а 3 з середньою. Затверджено уряд 4-го січня 1920 року. Почав своє урядування новий уряд в час нечуваного руху на Кубань з усіх сторін — через Ростов, з Царицина, калмицьких степів, Ставрополя, Армавіру. Все тікало від наступаючих большевиків і забивало усі шляхи, залізницею починаючи і найглухішими польовими доріжжками кінчаючи. З фронтів безупинно приходили потяги з тифозними й мертвими.

У таких складних обставинах М. Букретов почав з перших кроків конспіруватись; нічого не сказавши, поїхав до ген. Сидорина, тоді командуючого всіма арміями; пробував зробити візиту ген. Денікіну; таємничо побував в деяких Відділах, зокрема в Таманському в ст. Слав'янській, поводячись по-диктаторському з членами Ради тощо. Така партизанщина дискредитувала Кубанську владу і Іванис при першій зустрічі з отаманом попередив його, що в Кубанській Конституції точно визначені функції кожного і отаман без порозуміння з урядом не може втручатися в зовнішні зносини; він не сміє напрошуватися до ген. Денікіна, дескредитуючи цілий уряд. Отаман здивувався, звідкіля той все знає. Одержав відповідь, що про це горобці по всіх тинах цвірінькають. Іванис додав, що якщо він не згоден з висловленим, то сьогодні ж отримає прохання про відставку. Букретов вибачився і пообіцяв точно дотримуватися конституції. Але сталося ще непорозуміння з пелюківцями.

Пилюк — член Ради від ст. Єлисаветинської, сотник-гарматчик кінної батареї. Він попав під вплив доморослих большевиків і після повішення Кулабухова за їх радою почав організувати військо для оборони Ради й Уряду. Знайшлися дезертири і щойно мобілізовані, які охоче хотіли лишатися дома. Вони обшукували пароплавики, що курсували по Кубані, тройки й підводи добровольців, відбираючи зброю і цінності. Уряд Сушкова це зносив. По смерті отамана Успенського при скликанні Краєвої Ради Пилюк з'явився до фінансово-економічної Комісії з пропозицією прислати своїх козаків для охорони Ради. В Комісії Пилюку сказали, що для охорони Ради, коли треба б було, є в Катеринодарі навчальні частини. Особисто йому порадили вертатись до Ради, а козакам — на фронт. Але знайшлися підпільники, які бавились у пилюківське повстання й радили що інше.

Після вибору Букретова й створення уряду уряд просив Отамана ліквідувати пилюківський боляк. Отаман покликав пелюківців до Катеринодару і затримував їх ніби для «лякання» Денікіна. Потім пелюківці повернули до Єлисаветинської й почали ворохобити, використовуючи кличі: «за Раду й Кубуряд!» Нарешті отаман відправив ген. Захарова з військом у ст. Єлисаветинську, а в станиці вже козаків не було — вони утекли за Кубань. Викликаний ген. Захаровим от. Букретов сам поїхав до Єлисаветинської; його зустріла делегація і хтось з її членів заявив, що козаки послухають тільки голову уряду. Це на Букретова зробило таке велике враження, що, повернувшись в Катеринодар, він зразу просив скликати уряд. На цьому засіданні Букретов переповів свою невдачу, а особливий натиск зробив на те, що «послухають голову». Іванис забрав слово й заявив, завтра ж з головами обох рад, Тимошенком і полк. Гончаровим, виїде до Єлисаветинської. Голова зрозумів, що його підозрюють в співучасті в пелюківщині. В Єлисаветинській на просторому дворі й вулиці зійшлися тисячі жінок в хустках і менш старих дідусів, молодих козаків не було. Жінки з підлоба злобно дивилися на прибувших. Здавалось, як потім казав полк. Гончаров, що їх зараз розшматують.

З ганку Правління Іванис розказав, в якому стані опинилась Кубань; чужі люди стріляють і вішають наших кращих синів; всі станиці ллють за краще майбутнє кров, а елисаветинці розкошують та ще й грабують. Ми всі, три голови Рад і уряду, говоримо вам: схаменіться, не відривайтеся від інших станиць, а йдіть з усіма впарі. Всіх ваших чоловіків чекаємо завтра до 2-ї години в Катеринодарі. Не з'являться — значить Єлисаветинська паршива вівця, що цілу отару псує. Прийдемо з гарматами й зметемо всю станицю. Ми їдемо, маємо багато інших справ. Думайте...

На другий день коло першої години елисаветинці прибули в Катеринодар і вечером уже вантажилися у вагони. А три голови здали звіт Букретові, Іванис подав прохання про відставку, вважаючи, що

на останньому засіданні отаман кинув на уряд підозріння. Але Букретов почав запевняти, що він має цілковите довір'я до уряду.

Денікін, нарешті, призначив командуючим Кубанською армією ген. Улагая, півчеркеса, хороброго кіннотчика, патріота Росії, гарячого приклонника Денікіна. Ген. Улагай був абсолютно чесний вояк, генштабу не мав і не визнавав ніякої преси, не читаючи її зовсім. В часі свого призначення він видужував від сипного тифу і участі в формуванні Кубанської армії не брав. Це був вузько-військовий проводир, що в організації армії не багато розумів.

33. Верховний Круг Дону, Кубані і Терека і творення Південно-Російської Влади

Коли Іванис формував уряд, то Краєва Рада, виконуючи умови попереднього уряду, вибрала 50 членів до Верховного Кругу Дону, Кубані й Терека. Вона наділила їх необмеженими повноваженнями, не зазначивши, що рішення Верхкругу мали бути затверджені відновленою Законодавчою Радою. Верховний Круг на першому ж засіданні обрав більшістю одного голосу головою І. Тимошенка і прийняв ухвалу, що він є найвищою владою на території трьох Країв. У цей час території Дону й Терека вже були захоплені большевиками. Вільною лишилась одна Кубань. Це було 12 січня 1920 року. Отже, через Верховний Круг 50 донців і стільки ж терців могли розпоряджати Кубанню. Ген. Ерделі, який находився на терені, що вже був відрізаний від Кубані, вимагав харчів від Кубані на 200-тисячну армію. Командувач Донської армії, ген. Сидорин опинився в м. Єйську, де було в запасі 700 тис. пудів пшениці. Постачання Кубуряду оголосило цей запас військовою здобиччю. Голова Донського Кругу і член Верхкругу вимагав для власних потреб вагон муки, декілька сот пудів ковбас, шинок, мила, крупів, картоплі й тютюну. Сам Денікін, довідавшись, що в ст. Таманській, Фанталовській, Старотитарівській, Курчанській і м. Темрюці в запасах Кубанського уряду є 5.000 пудів пшениці, 154.928 пудів ячменю й вівса, пише резолюцію: «всі ці вантажі передати в розпорядження інтенданта Збройних сил Півдня Росії».

При Верхкругу була вибрана Санітарна Комісія, яка почала було втручатися в працю відомства здоров'я. Д-р Ледомський, порадившись з головою уряду, виступив на засіданні Верхкругу з роз'ясненням, що комісія може допомагати, а не втручатися в адміністративні розпорядження. Верхкруг погодився з Ледомським і Комісія... зразу знеохотилась.

12. I. 1920 р. ніби з ініціативи донців була скликана нарада на ст. Тихорецька. З військових були: Денікін, Романовський, Сидорин, Шку-

ро, Кільчевський й Покровський; з отаманів: Богаєвський, Букретов й Вдовенко; з голів урядів: Мельников, Іванис й Абрамов, від верх-круга — Тимошенко, від кругів: Харламов, Губарьов й від Ради Курганський. Їдучи на це засідання, кубанці (крім Букретова й Шкуро) рішили збувати всі наклепи й зневаги мовчанкою, бо противників не можна було переконати.

Запрошених частували вечерею з горілкою. Після вечері Денікін попросив Кільчевського ознайомити з положенням на фронті, підкреслюючи деякі успіхи. Але скоро перейшов на перешкоди з боку самостійників і громадськості. Ген. Сидорин вдався в демагогію і шаблоново грозив кубанцям навести порядок. Харламов, Мельників і Абрамов делікатно кинули тінь на громадськість. Негували дещо Верховний Круг Мельників та Харламов, а Богаєвський назвав цю установу «Совдепом». Але всі промови були шаблонні й непереконливі. Отамани Вдовенко й Букретов «не пустили пари з уст». Тимошенко декілька раз кидав невдоволені репліки. Промовчав і Шкуро. Денікін, очевидно, побачив нікчемність цієї затії й скоро закрив збори.

Після цієї наради несподівано 16. I. на засіданні цієї ж інституції виступив ген. Денікін з довгою патріотичною промовою, в якій сказав таке:

... «Донська і Кубанська армії мають право на існування на підставі своїх історичних заслуг... Тепер можливе таке становище: 1. Єдина, велика, неділима Росія. 2. Донська і Кубанська армії, керовані одними законами і одною владою. 3. Боротьба з большевиками до кінця... забезпечення Всеросійських Установчих Зборів, що встановлять форму правління в державі»...

Цю довгу й тенденційну промову Верх. Круг прийняв без жодних оплесків. Читання її ні формою, ні змістом великого враження не зробило.

І. Тимошенко відповів ще довшою промовою, закінчивши її несподівано так:

... «В ім'я тої ідеї він буде прагнути всіма силами не рвати, а домовлятися з Головним Командуванням. Сподіваємось, що ми договоримось, що ідея вільної Росії, вільної від насильників, ця ідея змусить замовчати в серцях наших всі інші міркування і всі інші думки й стремління». (Ріденькі оплески).⁸⁶

Промова Тимошенка несподіваністю і негідністю вразила всіх, хто вважав його досі чесним кубанським козаком. Він не насмілювався при цьому згадати ще свіжі могили М. Рябовола й О. Кулабухова.

⁸⁶ Стенографический отчет заседаний Верховного Круга Дону, Кубани и Терека 16 января 1920 года в Екатеринодаре.

І вже 22 січня 1920 р. Верхкруг ухвалив умову з Головним Командуванням, яка починалася так:

«І. Південно-Російська влада установлена на основах угоди між Головним Командуванням збройних сил Південної Росії та Верховним Кругом Дона, Кубані і Терека аж до скликання Всеросійських Установчих Зборів»...⁸⁷

При голосуванні за прийняття цієї угоди лише два члени Верховного Круга підняли руки проти: голова Кубуряду В. Іванис і член Ради й президії Верхкруга Ф. Т. Аспідов.

За два дні Денікін склав Південно-Російський Уряд з таких осіб: голова — Н. М. Мельніков (донець), член Судової Палати; Освіти — П. Сушков (кубанець), гімназ. учитель; Здоров'я — М. Долгополов (кубанець); Постачання — Я. Щупляк (кубанець); Шляхів — Л. Зверев (невідомий кубанець); внутрішніх справ — В. Зеелер (донець); хліборобства — П. Агеев (донець); військових справ — ген. А. Кільчевський (донець); закордонних справ — ген. Н. Н. Баратов (терець); справедливости — В. М. Краснов (ставрополець); торг. і промисловости — Ф. Леонтович (Чорном. губ.); фінансів — М. Бернадский (росіянин); політичного виховання — Н. В. Чайковский (росіянин).⁸⁸

У цей уряд увійшли представники всіх частин Північного Кавказу, крім Гірської Республіки і формально два росіяни, але всі вони російські патріоти. Від Кубані два козаки. І. Тимошенка обійшли і він другого ж дня почав валити згоду з Денікіним.

Прем'єр Н. Мельніков в день його призначення склав візиту голові Кубуряду і попросив приміщення для свого уряду. В. Іванис за дійсним браком приміщень відмовив, але проти перебування членів уряду, які мали помешкання нічого не мав. Коли ж до голови прийшов Ф. Сушков з конкретною пропозицією збиратися у вільній Мар'їнській гімназії, то погодився. Однак Південно-Російський уряд скоро переїхав до Новоросійська, а за пару тижнів там він і розв'язався.

При великому рухові людности большевицькі пропагандисти мали вільний перехід на Кубань, де тільки хотіли. Полк. Гончаров, як голова Законодавчої Ради, почав клопотати перед новим Південно-Російським урядом про формальну амністію засланим до Царгороду. Денікін був згодився це зробити, а на другий день передумав і не дозволив.

⁸⁷ Г. Покровский. «Деникинщина», стор. 271—273.

⁸⁸ В. М. Краснов. «Из воспомин. о 1917—1920 гг.», «Арх. Русской Революции», т. XI, Берлин 1923, стор. 147.

З утворенням Всеросійського уряду виникло багато непорозумінь з Кубурядом, бо для управління лишилася виключно територія Кубані і це змусило Кубуряд до такої постанови: ... «На Кубані може діяти лише один її уряд; розпорядження установи Південно-Російського уряду на Кубані не дійсні». Про цю постанову були повідомлені Куботаман і президії обох Рад. Ширшого опублікування не робилось, щоб уникнути зайвих утруднень. Але Верховний Круг вніс інтерпеляцію до голови Кубуряду, обурюючись такою постановою. Голова у цей час мав дуже багато важливіших клопотів і тому він бував на засіданнях Круга 10—15 хвилин. В один з таких приходів він почув, що якийсь промовець з великим обуренням називає Іваниса диктатором. Почувши це голова, встав і вийшов з засідання. Зробили перерву і Тимошенко потелефонував до голови, щоб прийшов, а той відмовився. Тоді Тимошенко з внескодавцем поїхали до голови з вибаченням і домовилися про виступ на приватній нараді вчором.

На цей виступ в приміщеннях Зак. Ради прибули отамани А. Богаєвський і М. Букретов та М. Мельников з усіма майже членами Південно-Російського уряду.

В. Іванис заявив:

«Вельмишановні панове! Після обрання голови Південно-Російського уряду, сформування ним уряду і обрання Законодавчої Комісії, Верховн. Круг. формально перестав існувати. Кожна інституція, а тим більше уряд, діють на підставі якогось статуту чи конституції. Кубанський уряд створено і діє на підставі Кубанської Конституції, відповідаючи тільки перед Радами, а не перед Верх. Кругом. З останнім Кубуряд немає нічого спільного. Через це голова Кубуряду не в праві давати будьякі звіти перед вашою установою. До Кубуряду можуть інтерпелювати лише Кубанська Краєва Рада й Законодавча Рада, а через те голова його формально не сміє відповідати на зроблену Верхкругом інтерпеляцію. Він може в приватному порядку лише інформувати, як мається справа, якою ви, вибранці різних козачих військ, поцікавились. Щоб уникнути багатовладдя і, підлягаючи Кубконституції, Кубанський Уряд ухвалив, що на Кубані виконавчої влади, крім нього, не може існувати іншої, у тому числі й Південно-Російської. Уряд Кубанського Краю є єдиноуправлений провадити всі справи цього Краю і не потерпить втручання до компетенції будь-кого. Ця постанова не публікувалася, щоб не викликати зайвої полеміки».

По закінченні Верх. Круг зацікавився. Мовчала й тримала «неутралітет» теж кубанська фракція, мовчав і отаман М. Букретов. Голова попросив всіх членів уряду на коротке засідання, на якому одноголосно ви-

www.eian-kazak.ru

рішили податись колективно до демісії, бо ж ні отаман, ні більшість членів Законодавчої Ради не зареагували. Отаман відмовився прийняти демісію, заявивши про повну згоду з урядом. Скликана Законодавча Рада одноголосно винесла довір'я уряду з проханням не демісіювати. Уряд був проти угоди з Денікіним і це добре знали отаман і Законодавча Рада, в якій були і Сушков і Скобцов й інші неділимці, а постанови виносили одноголосно. І. Тимошенко, голова Верхкругу, підкреслено почав всім говорити, що він згоден з Кубурядом. Осталось ген. Денікіну лише післати барона Врангеля чи Покровського розігнати Кубуряд і хоч одного з уряду повісити, але... часи настали інші...

26 лютого 1920 р. Південно-Російський уряд рішив виступити з декларацією перед Верхкругом. Тимошенко, відкриваючи засідання, формально повідомив членів, що є заява Південно-Російського уряду виступити з декларацією перед Верхкругом і додав:

«Але з цим урядом ні в якому органічному зв'язку не перебуваємо та до того ж і не відомо, де цей уряд буде розвивати свою діяльність, — може в теплих краях? Тому будемо вважати цю декларацію просто за інформацію».

Сказавши це, передав головування своєму заступникові, а сам залишив залю засідань. Недоречна ігнорація.⁸⁹

Крок Тимошенка створював опінію, що це акція Кубуряду, а в дійсності так не було.

Отаман Таманського Відділу, полк. К. Бережний, у цей час використав деяких пропагандистів для мобілізації козаків до Кубанської армії поза Добрармією. Акція виявилась успішною і з ст. Полтавської й околицніх за два тижні сотник С. Крикун змобілізував біля 3.000 козаків, яких назвали «Гайдамацькою» дивізією. Ця романтика в назві військової частини викликала у росіян не хетіть, а злобу.

34. *Новий розрив Верховного Круга з ген. Денікіним і Південно-Російським урядом*

Денікін, створивши Південно-Російський уряд, якийсь час жив на станції у вагоні між двома панцирниками під охороною «кольорових військ» (так звалися: корніловці, марковці і дроздовці). Ця «декорація» наводила на невеселі думки — на безнадійність та банкрутство білого руху. 2-го березня 1920 р. непомітно, без будь яких розпоряджень, ці вагони покотились на Новоросійськ. По місту зашепотіли: головнокомандувач утік.

⁸⁹ В. М. Краснов. Цитована праця, т. XI, стор. 153.

І. Тимошенко прийшов до голови уряду з пропозицією, щоб негайно порвати з ген. Денікіним і Південно-Російський урядом. Голова відповів, що рветься все і скоро теж Верхкруг розлетиться. Цього ж дня зійшовся Верхкруг і терський геншт. ген. Караулов зазначив: далі ждати не можна, треба звільнитись і формально від отієї зверхности. Коли відкрили засідання, то без будь-якого обговорення і без мотивування постановили:

«1) Вважати, що порозуміння з ген. Денікіним в справі організації Південно-Російської влади не відбулося; 2) Звільнити отаманів й уряди від усіх обов'язків, пов'язаних із згаданим порозумінням; 3) Вилучити негайно війська Дону, Кубані й Тереку з підлеглости ген. Денікіну в оперативному відношенні; 4) Негайно приступити разом з отаманами й урядами до організації оборони наших Країв — Дону, Кубані й Тереку і сумежних країв; 5) Негайно приступити до організації союзнаї влади на підставах Верховного Кругу від 12. І. 1920 року, тобто на принципах парламентаризму й широкого народоправства».

Кубуряд ще раніше прийняв рішення, що як доведеться відходити, то ні в якому разі не з Денікіним на Новоросійськ, а на Майкоп, куди направляти й запаси постачання для Кубармії. Припускалося також, що може доведеться відійти на Чорноморське побережжя. Для цього навантажити єдиний у Кубані пароплав «Галаев», щоб він підвіз ті продукти до якогось Чорноморського порту на півдні.

Великою трагедією було те, що членом військового відомства був ген. геншт. Л. Болховітінов, про якого виявилось аж на еміграції в Болгарії, що він був большевицьким агентом і по всіх ознаках таким же був і його приятель, ген. Стогов — нач. штабу Кубанської армії. Отже всі рішення Кубуряду ставали негайно відомими большевикам і реалізувалися на їх користь.

Коли стало ясно, що доведеться залишати Катеринодар, то уряд попередив всіх службовців, що похід буде тяжкий і кожний може йти в нього добровільно, залишаючи жінок і родину. Один отаман Букретов відправив свою дружину в Новоросійськ і далі до Тифлісу. На чолі навчальних частин став ген. геншт. Морозов, заступник Болховітінова. Він, властиво, виніс тягар в арергардних боях і пізніше в большевицькій неволі.

При виході з Катеринодару Військовий отаман мусів був би сам прийняти командування, об'єднати всіх командирів корпусів та дивізій, але цього він не зробив, хоч як його не просив про це голова уряду. До того він їхав разом з ген. Болховітіновим. Назорі 3-го березня 1920 р. урядовий обоз рушив мостом через р. Кубань, на якому була маса біженців. Отаман Букретов з своїм обозом переправився через Кубань, не попередивши й голову уряду.

Кубуряд, залишаючи Катеринодар, видав коротке звернення до населення. Уряд зустрів отамана в історичному аулі Шенжій, в якому

www.ehlap-kazak.ru

в 1918 р. ген. Л. Корнілов зустрів сотню кубанських козаків з ген. Покровським. Як і при тій зустрічі падав дрібний холодний дощ. Грунтові шляхи розкисли, важко було возом їхати, а рух гармат вимагав надлюдських зусиль. На цій першій зупинці довідались, що командує Кубанською армією, ген. Улагай, перебуває у вагоні в потязі на ст. Георгіє-Афіпській 30 км. від Шенжія. Ген. Улагай держав маршрут на Новоросійськ, не цікавлячись своєю армією. Кубанські корпуси ген. Науменка й Бабієва були десь в околицях хут. Романівського, Армавіру, ген. Гулига з пластунами ще біля ст. Усть-лабінської, на лівім березі Кубані був 3-й корпус ген. Топоркова. Якби було об'єднане командування і виявлена ініціатива, то можна було затриматися біля Майкопу. Навчальні частини щойно переправились в Катеринодар через Кубань.

Командуючий 3-го корпусу, ген. Топорков, з начальником штабу, ген. Муравьовим, з'явилися до мешкання Куботамана з галасом, на якій підставі він порвав з ген. Денікіним? Букретов замість покликати їх до послуху, послав за Іванисом і Тимошенком. Коли ці прийшли, Букретов заявив, виправдуючись: «я з ген. Денікіним не рвав, це зробили вони» — і показав на ввійшовших. Топорков спробував крикливо запитати: «як сміли ви обмануть Раду?» . . . , але Іванис зупинив крикуна словами: «прошу не кричати, ми не глухі, й сказати, чого Вам, генерале, бракує?» Топорков затих, а Тимошенко пояснив спокійно, що Рада не зривала, а це зробив Верховний Круг Дону, Кубані й Терека, — представники 3-х військ. Топорков уже нормальним голосом заявив, що старшини корпусу відмовляються від командування без ген. Денікіна. У цей час у відхилені двері до кімнати ввійшло декількох старшин корпусу й один з них заявив, що «розрив з Денікіним зробили правильно і Ви, пане генерале, не смієте говорити в імені старшин корпусу, бо з Вами ми не згідні». Далі Іванис запитав Топоркова, що «він конкретно потребує для корпусу?» Генерал уже спокійніше заявив, що «він не має набоїв до гармат і патронів до кулеметів і рушниць». Тоді Іванис порадив: «на станціях від Георгіє-Афіпської до Кримської стоять потяги з амуніцією. Наберіть її якнайбільше». На підводи Кубуряд Вам дасть дозвіл мобілізувати їх з усіх околических станиць». Після цього Топорков зацікавився і вийшов.

Цей безглуздий випадок свідчив про потребу негайного об'єднаного командування. Створилось положення, в якому найпростішу розв'язку міг дати Військотаман Букретов, оголосивши себе Головнокомандуючим всіх військ на території Кубанського Краю. Ген. Букретов, під впливом ген. Болховітінова, відмовлявся від командування і частини далі продовжували майже без бою відходити в Закубаня. Разом з цим займалися закубанські станиці, які були бідніші від станиць Чорноморії і не могли задовольнити харчами й фуражом навал війська й біженців. По лісах Закубаня роїлися якісь невиразні пар-

тизани, що загально звалися «зеленими». Це була мішанина різних зайшлих решток з Кавказького фронту найрізніших національностей. Вони на військові частини не нападали, а як натрапляли на біженців, що не мали чим боронитися, то поголовно грабували їх, рідко вбивали. Козаків серед зелених майже не було.

35. Безглуздий наказ ген. Денікіна

Прибувши в ст. Пензенську отаман і Уряд несподівано отримали гостя в особі ген. Шкуро, який прилетів з Новоросійська з наказом Денікіна для ген. Бабієва й Науменка, щоб відходили на Новоросійськ. Логічно виходило, що наказ стосувався і військ, які вийшли з Катеринодара. За інформаціями ж штабу навчальних частин большевики вже були під ст. Кримською, відрізавши всі кубанські частини від Новоросійська. Отаман скликав нараду з ген. Шкуро. Всі, в тому й Шкуро, бачили, що цей наказ не до виконання. З якою метою ген. Денікін видав отакий наказ, що виконання його віддавало всіх кубанців большевикам, ніхто не міг розтлумачити. На цій нараді розворушився отаман Букретов і видав наказ ген. Писареву, Гулизі, Бабієву, Науменкові та Шіфнер-Маркевичу зібратися в районі ст. Білоріченської, прикрити Майкоп, до якого прийдуть всі війська з Катеринодара. Ніхто не перечив такій директиві. Цей наказ Шкуро взявся передати всім названим генералам, а денікінський цілком зігнорувати. На війська з Катеринодара большевики тиснули все більше.

На днівці в ст. Кутаївській повернув літак з Шкуро із ст. Білоріченської. Шкуро поінформував, що в ст. Білоріченській генерали не затримуються, а модифікуючи наказ Денікіна, поспішатимуть до Новоросійська через Туапсе й Геленджік. У цій же станиці відбулася нарада отамана, старших воєначальників, уряду і президії Ради. Обговоривши ситуацію, всі, крім члена уряду й Ради Д. Філімонова, висловились за продовження боротьби, хоч Майкоп втрачався. Русофіл Д. Філімонов висунув був резолюцію про започаткування розмов з большевиками, але на це не звернули уваги. Після наради, коли учасники розійшлися, в школі зібралися члени Ради, уповноважені від станиць й дехто з біженців. Несподівано оці збори ухвалили: «просити уряд розпочати переговори з большевиками».

Коли принесли урядові цю постанову, він спокійно вирішив: «Мирові переговори передчасні і тепер не можливі». Голова уряду пішов у школу, прочитав щойно прийнятую урядом постанову і подав ширші в'яснення. Оце збірне віче спокійно вислухало голову уряду і скасувало свою постанову. Але голова не встиг вийти зі школи, як отаман, ген. Болховітінов й 5 молодших старшин вбігли в школу і отаман почав вигукувати, що зібрані наміряються його й старшин видати больше-

викам і з такою метою прийняли оте рішення. Іванис поінформував ввійшовших, прочитав постанову уряду і зазначив, що віче свою ухвалу уневажило. На це ген. Болховітінов, як перекупка: «ми знаємо ваші запевнення, ми не хлопчаки». На все це голова уряду зазначив, що ще не було випадку, щоб кубанці видали свого старшину! Та раптом вся група вийшла, не вибачившись за образу.

По такому вибусі Букретов переказав голові уряду, що в дальшому поході він просить уряд і Раду йти іншою дорогою, а не разом з отаманською групою. Оцей новий крок дехто прийняв як бажання позбавитись уряду й Ради, посилаючи їх непевною дорогою, мовляв «у пащу большевикам». Голова уряду на всякий випадок вислав розвідку в новий напрямок. Але пізно вночі отаман прислав ад'ютанта, щоб і далі уряд і Рада їхали разом з Отаманом. Напряв відходу довелось змінити замість Майкопу на Туапсе. Наведений випадок характерний для співпраці козацтва із зайдами (Букретов був приписний козак).

На другий день перемогли високий перевал і взяли напрям на долину Лінейної станиці, в якій переночували. Далі вже синіли великі могутні ліси. Наближаючись до лісних масивів, підійшли до ст. Хадижинської і побачили на сході білі хмарки ворожих шрапнелів, які свідчили про невдалий фронт та про те, що міст через р. Білу залишений і всі майкопські запаси втрачені.

36. Станиці Хадижинська, Гойт і м. Туапсе

В станиці Хадижинській деякі частини війська вже побували і станицю об'їли. Лишалось обмаль, навіть дахи з трави дали коням. Вночі й ранком лив дощ. При такій зливі чулась бравурна оркестра. Коло 10-ї год. ранку отаман попросив голову до себе. Біля хати, в якій містився отаман, верхи стояли дві оркестри й грали. Увійшовши в кімнату, голова побачив отамана і генералів Бабієва й Науменка та двох незнайомих старшин. Поздоровкався й мимовільно вирвалося у нього: «що це гульня під час чуми?» Присутні ніби зніяковіли й зразу почали прощатися. Коли вийшли, отаман пожалівся, що «приїхали сказати, що не визнають мене за отамана». «А Ви замість вигнати, частуйте їх горілкою» — кинув Іванис. «Вони ж командири корпусів» — сказав Букретов.

Отаман переказав, що його кличе ген. Писарьов на ст. Хадижинську; Писарьов був командантом армавірської групи військ. Отаман запропонував поїхати з ним, щоб бути свідком розмови. Ранком отаман з величеньким конвоем, голова з ад'ютантом по шосе, єдиним на Кубані, виїхали до станції. В Хадижинській ген. Писарьова не застали, поїзд його пересунувся до ст. Гойт. На Хадижинській зустріли ген.

Шкуро й Бабієва. Трохи порозмовляли. Отаман запропонував Шкуро повернути війська на Кубань і відібрати Білоріченську. Шкуро згодився, Бабієв приєднався і залишився, хоч намірявся їхати до Писарьова. Замовлений телефоном паротяг скоро надійшов з ст. Гойт і ним отаман з головою прибули до ген. Писарьова, у якого вже був Науменко. Донський ген. Писарьов командував 4-м Кубанським корпусом і, як найстарший, мав доручення від ген. Денікіна й Улагая бути командармом лінії Армавір—Туапсе. Ген. Писарьов, як донський козак, був відданий доброволець і ніякого начальства, крім Денікіна не визнавав, але і його кубанці не дуже слухали. Ген. Писарьов запросив гостей для розмови до штабового вагону, пошарпаного й брудного. Пропозицію Букретова наступати на Білоріченську Писарьов вважав доцільною, але кинув шапку-кубанку на стіл, надів англійського картуза, сказав, що він уже на добровольчій території і слухатиме тільки команди ген. Денікіна. Він мріє добратись до Туапсе, сісти на пароплав і плисти в Крим. Присутній ген. Науменко, що вчора не признавав Букретова отаманом, сказав отаманові, що його козаки «втратили серце» і він наступати не може.

Далі Писарьов поінформував, що ген. Шіфнер-Маркевич заняв Туапсе, там зустрів представника Грузії і хотів дещо з ним обговорити. Однак грузин відповів, що може говорити лише з кубанським урядом чи його представником. Писарьов просив голову поїхати з ним до Туапсе і поговорити з тим грузином. Отаман також вважав корисним нав'язати стосунки з Грузією. Іванис передав інформаційного листа до уряду, дав інструкції ад'ютантові, щоб тримався урядового обозу й привів жеребця з речами до Туапсе. Лишившись з ген. Писарьовим на ст. Гойт, разом з'їли «суворівську вечерю» (як він назвав гречану кашу зі салом) і перейшли до переділу у вагоні. Генерал не скидав картуза і любив філософувати. Висловив свою неприязнь до студентів й різних революціонерів, включаючи в них і Іваниса, якого він би повісив на першій гілляці, а тепер везе до якогось грузина також мабуть революціонера. Дуже ганьбив всі новоповсталі самостійні держави в Закавказзі, Прибалтиці, Польщі, як також козачі. Голова жартом наводив приклади довготривалих малих держав, як Швеція, Данія, Голляндія, Бельгія, Швайцарія. Особливо лютував за самостійну Україну: «невже можна поважно думати про відокремлення Малоросії від Великоросії? З чого б остання жила, де б вона брала вугілля й інше?» . . .

Нарешті увійшов старшина й доповів, що дорога вільна і генерал наказав їхати. Свиснув паротяг і застогнали вагони. Їхали без світел і за якусь годину спинилися коло рампи. Генерал знову в кубанці прийняв рапорт ген. Шіфнер-Маркевича і пройшов коло виставленої варти. Після цього симпатичний ген. Шіфнер-Маркевич відвіз голову до призначеної йому пристійної кімнати біля командатури. Командантом Туапсе був ген. І. О. Гулига, член Краєвої Ради й голова Військо-

вої Комісії. Отже, зустрілися старі приятелі. Генерал був у курсі всього: «зелені» слабенькі, а грузин — це Чиніджієв, який має за завдання вивезти з Чорноморщини закуплені Грузією товари.

Після сніданку голова зустрінувся з Чиніджієвим, який був торговельним грузинським агентом. Він представився, що ніби за уряду Бича був представником Грузії на Кубані. Чиніджієв інформував докладно про Грузію і Чорноморщину, лідери якої були в Гаграх. В Гаграх перебуває стало з широкими повноваженнями представник грузинського уряду. Гагри з'єднані прямим сполученням з Тифлісом і можна говорити з грузинськими міністрами і прем'єром, що сповняє теж функції президента Грузинської республіки. У Гаграх теж можна зустрітись з проводирями «зелених» і домовитись, щоб зайво не вести боротьби.

Через те, що припускалось, що на території Чорноморської губернії треба побути довше, Кубанський уряд зробив таке оповіщення:

«До населення Чорноморської губернії від Кубанського Краєвого Уряду. Подається до відома населення Чорноморської губернії, що Кубанський Краєвий Уряд вступив на територію губернії виключно в наслідок запанувавших військових обставин».

Перед Туапсе в селі Єлисаветинському відбулася остання приватна нарада членів Краєвої Ради і уповноважених станиць. На нараді член Ради Г. Білий запропонував ліквідувати пости Військового отамана і Краєвого Уряду, а на їх місце вибрати Комітет. Перед цим пущено «точні» інформації, що голова уряду Іванис в Туапсе утік закордон чи в Крим, за ним поплив і отаман. Одначе переводити таку «революцію» знайшлися лише одиниці, а нарада постановила ліквідуватись з тим, що президія Краєвої Ради на чолі з заступником голови І. Тимошенком, покличуть знову Раду тоді, коли це буде можливо. Законодавча Рада, що має своє кворум, мусить діяти далі. Після постанови цієї наради Президія, Законодавча Рада й урядовий обоз під кермою члена уряду, Л. Білашова, переїхали до Туапсе, знайшовши там от. Букретова і голову Іваниса. Щоб вільніше розташуватися, треба було якнайскорше зайняти територію цілої губернії. На півночі очищенням мав займатись Науменко і він ніяк не міг зайняти Геленджіка, бо його козаки «втратили серце», на півдні Шіфнер-Маркевич затримувався до розмови з керманичами «зелених». Ген. Писарьов свого штабу не ліквідував, але і не діяв, а Шкуро по невдачі з організацією наступу на Білоріченську впав у «нірвану». Отже в Туапсе вешталось понад 10 генералів без керівництва. На ст. Гойт перед тунелем «Індик» наступ червоних відбивав ген. Морозов з навчальними частинами, а командуєчий армії зі штабом засів в Криму.

37. Військова нарада в Туапсе й перебування Іваниса в Гаграх

За описаної ситуації приплив Міноносцем з Криму командуючий Кубармією ген. Улагай. Він скликав на 16 березня 1920 р. нараду під своїм командуванням: Букретова, Іваниса і генералів — Писарьова, Шкуро, Бабієва, Науменка, Шіфнер-Маркевича, полк. Дрейлінга і представника Донкорпусу. Улагай поінформував про здачу Новоросійська і про відхід від командування ген. Денікіна, якого заступив ген.-лейт. П. Врангель. Ці новини декого з присутніх приголомшили, але подробиць не було подано. Новоросійськ було залишено 13 березня, на березі осталося тисячі донців, самих тільки старшин біля 5.000. Про таку «зраду Донського війська» командарм його, ген. Сидорин, подав вістку до газети.

Нарада була понура і безкритична. Всі генерали визнали, що Білоріченську можна і треба відбити, коли підсилити навчальні частини ген. Морозова. Бабієв погодився йти зі своєю дивізією, а Науменко даліше лепетав, що його козаки «втратили серце». Всі однозгідно вважали, що Туапсе треба затримати якнайдовше. З півночі мала обороняти його дивізія Науменка, козаки «без серця»... При цьому всі говорили про необхідність негайного контакту з Грузією і просили Іваниса розповісти про розмови з Чиніджієвим. Вислухавши, одногolosно просили Іваниса поїхати до Гагр на переговори, але ніхто не сказав, про що саме говорити.⁹⁰ На запитання голови, чи говорити з керманічами «зелених», одногolosно визнали й цю потребу. При тому ніхто з «превосходительств» не сказав, як добратись до тих Гагр! Того ж вечора (16.III.), нанявши єдину в Туапсе моторову шхуну, та не знаючи якого настрою її власник, Іванис з Чиніджієвим і донцем Мамоновим (заступник голови Верхкруга) в бурю поплили до Нових Гагр. Прибули туди на світанку. В Гаграх голова замешкав в «Новій гостинниці», в якій містилися майже всі тамешні грузинські урядові установи і пошта з телеграфом.

«Зелених» на Чорноморщині можна було вважати виключно продуктом діяльності на цьому терені добровольчих адміністраторів. У 1919 р. почали тут траплятися напади на урядників Добрармії. Однак і з большевиками вони зжитись не могли, пам'ятаючи, як їх грабували у 1918 р. Дореволюційне довге співжиття з Кубанню на Чорноморщині згадувалось як найприємніше. Через це і по революції населення тужило за Кубанню і на кожних сільських сходах, на кожному З'їзді, на всякій нараді, приймалися резолюції про боротьбу проти Денікіна і про потребу приступити до переговорів з Кубанню. Одні з учасників таких зборів висували питання про приєднання Чорноморської губернії до Кубані, за передумови, що вона порве

⁹⁰ Ген. А. Деникин. Цит. праця, т. V, стор. 348—350.

зв'язок з Денікіним; інші радили створити Кубано-Чорноморську селянсько-козацьку республіку.⁹¹

«Просвітителів і дорадників» було і на Чорноморщині багато й переважно з ес-ерів: Філіповський-Самарин, Ізмайлов, Сорокін, Рябов, Чайкін, петербурзький паж Н. Воронович й інші.

У Гаграх політичним представником уряду був заступник голови Народної Гвардії, Д. Загірашвілі, а командуючим дивізії був дуже милий ген. Артмеладзе, що за царату командував Кубанським пластунським батальйоном. Д. Загірашвілі поінформував голову, що про його приїзд до Гагр Грузинський уряд повідомлений і дано інструкцію, щоб голові без перешкод давали користатися прямим дротом. Щодо керманичів «зелених», то Загірашвілі порадив написати самому умови, потрібні для Кубані, а тоді вимагати, щоб все те виконали. Першого ж дня Іванис написав проект з 6 точок і разом з Мамоновим зустрінулись з представниками Комітету: Філіповським-Самариним як головою, командуючим полк. Н. Вороновичом і начальником штабу Москвічовим. Зразу ж прочитали проект, що Кубармія не мобілізуватиме селян губернії, не переслідуватиме за працю в ополченні, навіть не відбиратиме зброї, а ополченці розійдуться й не стрілятимуть з кущів. Таку без змін умову дали передрукувати у трьох примірниках і підписали: Філіповський-Самарин і Москвічов та Іванис з Мамоновим. На другий день повідомили про це ген. Шіфнер-Маркевича, а комітетчики своє ополчення і кубчастини швидко посунулись на південь. Та, на жаль, ополченці не були дисципліновані і Волконський відділ обстрілював одну заставу і тоді генерал став обережнішим. За два дні до Пиленкова заняв усю територію, зустрівшись з армією Грузії. Ополченські ж керівники більше не показалися, а ополчення розбіглося.

Того ж таки дня Іваниса зв'язали з міністром внутрішніх справ Грузії, з Ноем В. Рамішвілі. Голова поінформував, що армія обтяжена великою кількістю біженців і просив, чи не могла б Грузія прийняти цих людей на якусь працю? Міністр відповів, що у них самих велике безробіття і скрута з харчами, що їм завжди доводилось імпортувати збіжжя з Кавказу, зокрема з Кубані, а тепер ці терени стали неприступними. При цьому додав, що сам він таку важливу справу вирішити не може, а мусить порозумітись щонайменше з міністром закордонних справ, або й зі всім урядом, а по їхній системі все те мусить бути узгоджено з прем'єром Ноем М. Жорданія. Після цієї першої розмови Іванис переговорив ще з міністром закордонних справ Є. П. Гегечкорі і прем'єром Ноем М. Жорданія і довідався, що без скликання всього уряду це не вирішиться. По нараді з Загірашвілі й ген. Артмеладзе Іванис говорив ще з декількома впливовими парла-

⁹¹ Н. Воронович. «Между двух огней». Він же: «Зеленая книга». Прага. 1921 г., стор. 26; Архив Русской Революции», т. VII, стор. 126.

ментаристами й приватними особами (як інж. Чхенкелі). Від усіх чув одно й те ж, що кожна душа при їх харчуванні є поважним обтяженням.

У Туапсе у цей час швидко все деморалізувалося. Науменкова дивізія залишала позицію за позицією. Большевики підійшли під Туапсе і Морозову довелося лишати Гойт і тунель, щоб не бути відріганим. В самому ж місті генерали пили, гуляли й шукали винних за провал фронту. У всьому складали вину на самостійників, яких представником, очевидно, був уряд Іваниса і Законодавча Рада. Відношення уряду настільки погіршало, що отаман Букретов попередив члена уряду, Голуба, що він не ручається, що не станеться якогось нападу з боку науменківських «вихованків», що поводитись найбільш агресивно. Законодавча Рада постановила вислати трьох своїх членів до Тифлісу, а саме: І. Тимошенка, Г. Білого й О. Гордієнка. При такому положенні весь уряд, крім Л. Білашова, що беріг урядовий обоз, з названими делегатами виїхав грузинським пароплавчиком до Гагр.

38. Виїзд делегації до Тифлісу

В Гаграх уряд відбув спеціальне засідання й вирішив, що в Грузії потрібне й урядове представництво, бо в конкретних справах можуть виступити лише урядові делегати. В урядову делегацію обрали Голуба, Івасюка і Ледомського. Парляментарні делегати зобов'язалися координувати свої виступи з урядовими. Урядовим делегатам давалось за завдання добиватись якнайшвидшого дозволу впусcenня біженців у Грузію; знайдення можливості дістати харчі для людей і фураж для коней; дістати медикаменти; просондувати, чи не можна дістати набої й патрони. На прямому дроті залишили члена уряду інж. С. Ланка, а решта повернулася. Голова повертав окремо, бо мусів ще поїхати до ген. Шіфнер-Маркевича, що перебував вже у м. Адлері.

До Адлеру доплив катером. Іванис одверто розповів генералові про свої розмови з Тифлісом і з тими, що були в Гаграх, і поділився своїми спотереженнями. Генерал сказав, що грузинську дивізію в Гаграх він дуже легко може перемогти своїм авангардом, але харчів на довший час там не знайти. Мандрувати до Туреччини можна лише збройно і там бідно з харчами, а не виключено, що Туреччина б видала їх большевикам. Нелегальний перехід біженців і обеззброєних донців, Шіфнер-Маркевич вважав за неможливий, бо такий елемент до конспірації не надається. Плисти в Крим оба вважали неможливим, бо ще по наказу Денікіна донців з корпусу Мамонтова не впустили б. Під сумнівом був і тоннаж Врангеля щодо його кількості. З Криму прислано одну невелику баржу ячменю і більше ні зернини. Сподіватися далі на сталу допомогу англійців було наївно. Крім

цього лейтенант при отамані попередив, що англійці допоможуть Грузії боронитися, якщо б пробували силою перейти кордон. Закінчили цю розмову з генералом в Сочі, куди перенісся постій армії і куди відвіз Іваниса генерал. В Сочі голову зустрів член уряду Л. Білашов, розповідаючи про безлад, що творився в Туапсе і продовжується в Сочі. Генерали п'ють, гуляють, не визнаючи ніякого авторитету. І це діється на очах голодуючої маси; були ж уже випадки смерти з голоду.

39. *Останні дії Денікіна і передача командування Врангелю*

Ще в Катеринодарі 24 лютого 1920 р. ген. Денікін отримав від державного секретаря Англії особисту й конфіденційну телеграму:

«В парламенті прийнято щойно таку декларацію: вона містить в собі рішення Верховної Військової Ради.

Союзні Уряди погодилися на такі висновки. Коли б формування, які межують з Советською Росією і незалежність яких чи існування фактично було визнано, звернулися до них з запитанням про те, яку позицію слід би зайняти відносно Советської Росії, Союзні Уряди відповіли б, що вони не можуть прийняти на себе відповідальности радити їм продовжувати війну, що могло б перешкодити власним інтересам цих формувань. Ще менше вони бажали б радити їм стати на шлях агресивної політики відносно Росії. Якщо ж, однак, советська Росія нападе на них в їх межах і законних кордонах, союзники дадуть їм всяку можливу підтримку. Союзники не можуть увійти в дипломатичні зносини з советським урядом з уваги на свій попередній досвід до того часу, поки вони не переконаються, що большевицькі страхіння припинилися і що московський уряд готовий змінити свої методи і достосує свою поведінку до поведінки цивілізованих урядів».

Якби оцей надзвичайної ваги документ ген. Денікін не затаїв, то картина могла б бути цілковито інша. Документ ігнорував ген. Денікіна, а направлений він був до державних формувань («формування, які межують з Советською Росією»). Надзвичайно в нім важне таке: «... Якщо ж, однак, Советська Росія нападе на них (на формування) в їх межах і законних кордонах, союзники дадуть їм всяку можливу підтримку». А в той час Совети захопили Дон, Терек і боротьба йшла на території «Кубанського Краю», а тому всі вони мали право мати оту підтримку Союзників. Коли б Денікін передав цю телеграму тим, до кого вона була звернена, то справа була б інша. Пропонувалось властиво боротись за свої краї, чого бажали всі козаки, а Денікін втягнув їх в акцію підкорення Росії. Цю телеграму Денікін дістав

тиждень перед своїм виїздом з Катеринодару. Отже, був час повідомити Союзників, що Советська Росія напала на територію краєвих урядів і просити допомоги звільнити тільки ті краї, а козаків покликати на сполох обороняти лише свої краї. Денікін затаїв телеграму і тим заслуговує на назву зрадника козацтва. Він роздмухав анархію в Кубанській армії свідомо і навмисне. Тому і пролита кров в останньому поході і голодова смерть є на сумлінні ген. Денікіна.

22 березня 1920 р. по наказу Головнокомандувача на засідання старших начальників в Севастополі під головуванням ген. кінноти А. Драгомірова був вибраний головнокомандуючим замість ген. Денікіна ген.-лейт. барон П. Врангель. Після цього ген. Денікін видав наказ: «1) ген.-лейт. барон П. Врангель призначається головнокомандуючим збройними силами Півдня Росії; 2) Всім, що йшли чесно зо мною в тяжкій боротьбі, — низький поклін. Господи, дай перемогу армії і врятуй Росію. Генерал Денікін».

Того ж вечора на дредноуті «Мільборо» Денікін з родиною, дітьми ген. Корнілова і нач. штаб. ген. Романовським відплив у Царгород. Тут спинився в кол. російським посольстві, де у вестибюлі старшина Арзамасов застрелив ген. Романовського. Убивця був з тої ж групи, що застрелила в 1919 р. в Ростові Рябовола — голову Кубанської Краєвої Ради.⁹²

Одного ранку з Тифлісу приїхав до Сочі член Ради й Верх. Кругу, Зозуля, і поінформував, що грузинський уряд кубанців на свою територію не пустить, бо саме тоді представник Грузії складав умову з Советами.

40. Поїздка отамана Букрєтова і Іваніса до Севастополя

27 березня до Сочі причалив міноносець «Живий», на якому приплив з Криму «командуючий» ген. Улагай і передав запрошення ген. Врангеля приїхати в Крим. Отаман просив і голову їхати з ним до Севастополя, бо, мовляв, невідомо, що ще Врангель вигідає. Переплисти до Ялти запропоновано було англійським крейсером. Дуже хотів поїхати і член уряду Д. Філімонов, але отаман цього не бажав. Тоді Д. Філімонов присів з ген. Улагаєм на міноносець «Живий», який мав ще справи в Батумі. На крейсері отамана з двома ад'ютантами й голову англійці прийняли гостинно; ранком 26 березня крейсер причалив в Ялті, де ще не було руху. В Ялті командант міста дав старенького «форда», попередивши, що в Севастополі «господарюють кольорові» війська, цебто: корніловці, марковці й дроздовці. Дійсно, оскільки в Ялті панувала тишина, в Севастополі на всіх більших ву-

⁹² Деникин. Цит. праця, 358, 362 і 364.

лицях ходили з рушницями патрулі з різних кольорів погонями, і декого легітимують. В командантурі дали одну кімнату на 4 особи. Прибувши поспішили відвідати донського й терського отаманів, бо була велика субота. Виявилось, що англійці наміряються помирити Добрармію з советською владою, а тому обидва отамани вже подали меморандуми до різних місій, в яких з'ясовували, що таке примирення можливе, якщо совети виведуть свої війська з козачих країв. Самий документ побачити не довелося. Після візиту Букретов заявив голові, що він у цьому нічого не розуміється і просить самому скласти мотиви й умови, на яких можливе таке примирення.

Іванис цілий день, — якраз перший день Великодня — не маючи ніякої літератури, «сочиняв» з голови всякі мотиви, починаючи з виходу кубанських козаків з Запоріжжя. Нарешті написав дві сторінки. Отаман же з ад'ютантами пішов дивитись на місто і розпитував за «твердою валютою». Коли ж голова просив прослухати написане, то отаман відхилився, кажучи, що він в тому не розуміється і не хоче марнувати час.

Закінчено цей меморандум умовами, які необхідні були для початку переговорів, а саме:

«Придатними умовами для переговорів зі Советською Росією можна вважати такі: «Цілковите невтручання советського уряду до внутрішнього життя Кубанського Краю.

«На території Кубанського Краю не повинно бути советських військ.

«Зв'язок з Росією має бути установлений на підставі особливих домовлень, які повинні мати міжнародні гарантії в дотриманні їх обома сторонами. Для безпосередніх зносин з Верховною Радою і Урядами Великих Держав я уповноважую голову Кубанської Законодавчої Ради, Луку Лаврентійовича Бича».

Кубанський військовий отаман, ген. штабу ген. М. Букретов (вл. р.)

Голова Кубанського Краєвого уряду, інж. В. Іванис (вл. р.)

М. Севастопіль.

30 квітня 1920 року».

Після передрукування на машинці отаман з головою уряду подали меморандуми місіям: Бритійській місії — генералові Персі; Французькій Военній місії — ген. Мантену; Американській Военній місії — адміралові Мак-Колі, і Японській Военній місії — майорові Такахасі.

Звичайно, цей меморандум був слабеньким документом, але якби він був і найдосконалішим, висліди були б ті ж самі: Совети не відпо-

віли на звернення англійців. Один примірник меморандуму передано Л. Бичеві в Париж.

В Севастополі знайшлася Кубанська скарбниця; підвода, на якій була вона складена, переїхавши міст через Кубань, перевернулася і шкіряні торби з грішми повипадали коло потягу ген. Улагая. Генерал звелів все зібрати й внести до його вагону. З цих грошей ген. Улагай виплачував своєму штабові утримання. Голова уряду відібрав гроші і навантажив їх на пароплав «Бештау», який мусів плисти до Сочі, везучи дещо харчів.

По Великодні Врангель запросив до своєї резиденції, «Малий царський палац», всіх отаманів і голов урядів на нараду. На цій нараді були переказані змісти меморандумів. Врангель висловив надію, що союзники переглянуть своє рішення і уможливлять дальшу боротьбу.

З'їзд козачих репрезентантів відбувся, як пізніше стало відомо, внаслідок повідомлення адм. де-Робеком, Верховним Комісаром Англії в Царгороді, ген. Денікіна, яке привіз Врангель. Головне з того повідомлення таке:

«Верховна Рада вважає, що продовження громадянської війни в Росії в цей час є явищем надзвичайно шкідливим для становища в Європі... Цілком переконані, що в цю пору найкраще припинити нерівну боротьбу, британський уряд пропонує, що він візьме на себе ведення переговорів з Советським урядом за згодою на це Денікіна і надасть останньому та його ближчим співробітникам притулок у Великій Британії... Якщо ж Денікін визнає би за потрібне відхилити пропозицію і продовжувати своє безнадійне діло, британський уряд визнає за потрібне зняти з себе відповідальність за події, які можуть статися в в майбутньому й припинити будь-яку дальшу допомогу».

Про цей документ козаки довідались значно пізніше, а барон Врангель при його виборі заявив, що він приймає командування не для продовження боротьби проти большевиків, а тільки, щоб вивести армію з честю із створеного тяжкого становища. З оцією метою Врангель змусив підписатися під отим завданням всіх воєначальників, які його вибирали. Для ширшого старшинського колективу і козачих провідників це не було відоме.

Врангель відбув ще довірочне засідання з самими отаманами, на якому Богаєвський репрезентував не тільки Донське, а і Астраханське військо. Головнокомандувач домагався скласти якусь угоду. Богаєвський і Вдовенко погодились, а Букретов трохи вагався передавати зовнішні справи. Коли ж Врангель заявив, що дасть пшеницю для голодуючих на побережжі, то і Букретов згодився підписати уже приготовлений в штабі договір, висланий Л. Бичеві в Париж меморандум.

Крім цього Букретов заявив свою охоту стати командуючим Кубанської армії з призначення Врангеля. Коли ж Врангель рішуче став проти такого призначення, то Букретов заявив, що сам проголосить себе командуючим. На таку заяву барон відповів, що не випустить отамана з Криму. Роздратований Букретов прийшов до готелю, кинув підписаний договір і заявив, що він є арештований. Іванис, прочитавши договір, сказав: добре, що для Кубані він не дійсний, бо за конституцією отаманський підпис мусить бути скріплений; щодо «командування» по призначенню Врангеля, то добре, що останній не згодився. Інакше це було б пониження кубанського отамана. На всі ці зауваження Букретов сказав, що для спасіння голодних на побережжі він був би підписав будь-яку умову.

Коли ген. Улагай повернув до Севастополя, Врангель скликав ще раз отаманів і визначніших військових старшин і поставив питання, що робити з козаками на побережжі. Богаєвський просив забрати всіх донців у Крим, терців там не було, а за кубанців Букретов заявив, що він без волі козаків сказати щось не може, бо він вибраний отаман і мусить вважати на волю козаків. Це розлютило Врангеля і він наказав присутньому адміралові Герасімову, щоб ні з якого порту не виїхав кубанський отаман. Знову повернув отаман до готелю несамовитим. Обговоривши з Іванисом ситуацію, вирішили, що голова переночує на пароплаві «Бештау» і на зорі попливе ним до Сочі. Але щойно виїшов Іванис з готелю, як прийшов ген. П. Шатілов і запросив Букретова до палацу. Врангель перепросив Букретова, що погарячився і дозволив виїхати, коли захоче. Отже складалося так, що отаман з головою мусіли виїхати разом на «Бештау». Та сталося інакше.

Врангель був незадоволений отаманом Букретовим і коло 5-ї години рано прислав ад'ютанта за Іванисом. Іванис застав Врангеля дуже схвильованого. Він попросив голову вислухати його і щиро сказати, «як козак-козакові, що робити з Букретовим? Він на побережжі загубить армію, а там такі прекрасні дивізії, як Бабієва й Науменка. Іванис одверто відповів, що на побережжі ніяких дивізій уже нема: командуючі з Туапсе розважаються, п'ють, гуляють, у козаків не бувають; Науменко ще перед Туапсе заявив, що його козаки... «втратили серце», що може підтвердити Улагай з наради в Туапсе; таке ж діялось в Сочі. Командуючий армією пливає міноносцем по морю. Запитайте його, чи він хоч раз показався перед армією, чи написав хоч один наказ? Запитайте хвалених Вами генералів, чи хоч в одному бою вони були після Хаджинської? Дивізії перетворилися в деморалізовану юрбу. Козаки голодують, деякі вже померли з голоду, а командири розважаються. Фронт тримають: перед Сочі — ген. Морозов, а до кордону з Грузією — ген. Шіфнер-Маркевич. Без них все попало б під большевиків. Отамана Букретова чіпляти особливо не слід, бо його вибрала Рада, яка має ще і сьогодні авторитет

між козаками. Отаманові Букретові я радив по виході з Катеринодару, коли ген. Улагай поїхав у Новоросійськ, прийняти командування, але він не захотів. Тепер... думаю вже пізно. А все ж треба спробувати повернути субординацію генералів до отамана. Це може зробити тільки ген. Врангель, що не втратив впливу на тих генералів, які визнають тільки добровольчу владу. Добре було б забрати їх в Крим, в тому і ген. Болховітінова, як симпатика червоних. На останнє Врангель зазначив, що «це не може бути, він мій учитель з Академії».

Трохи заспокоївшись, Врангель сказав, що він пошле міноносцем Улагая до Сочі, який все зробить. «З ним поїдете Ви й терський отаман Вдовенко, а отаман Букретов нехай пливе пароплавом „Бештау“».

41. Поведінка адмірала де-Робека

Коли отаман і голова уряду писали меморандум і радились в Севастополі, то на побережжі йшла сильна пропаганда за примирення з большевиками. Вигадувалось дикі чутки, доходило до бійки між козаками. Про підбольшевицькі терени кружляли суперечні вістки: то говорили про «раювання», то розповідали про пекло (спалені станиці й хутори, маси повішених і розстріляних), а про дійсний стан перевірених відомостей бракувало. Хоч відомство внутрішніх справ і лишило з великими грішми своїх агентів, ніхто з них не обзивався. Харчі були сконсумовані, у населення до зернини все повимітали, почався справжній голод, появилися випадки захворювання холерою. Коні поїли всі бруньки на деревах і трупи їх валялись все частіше. При цьому всьому в постої ген. Шкуро й штабах ген. Бабієва та Науменка гуляли, траплялися гвалтування жінок; хорунжого В. судили за знасилування учительки.⁹³

Раптом почалось самовільне утікання з фронтів без видимих причин. Початок дали генерали. Тимчасово-командуючий ген. Шкуро телефоном порадив старшим старшинам забезпечуватись закордонними паспортами. Зрозуміло, що такі телефонограми не лишились секретом і для козаків. Щоденно до відомства внутрішніх справ являлися генерали, полковники, осаули одержати закордонний паспорт, щоб з ним покинути побережжя. Утікали шхунами в Крим, Грузію. Більшість з оцих втікачів мріяла про якесь нейтральне заняття, про торгівлю тощо. Уряд ніколи й нікому не радив їхати в Крим, як це приписує йому Воронович («Между двух огней», стор. 171), знаючи про трагічний тамошний стан. У цей час Врангель обіцяного не посилав, бо не було палива для пароплавів. В уряді вичерпувалися й грошові знаки.

⁹³ В. Мельниковский. «Черноморская трагедия». «Казачьи Думы», 1924, ч. 20, стор. 2; Воронович. «Зеленая книга», стор. 130, 136.

www.e-sap-kazak.ru

Причину від'їзду отамана й голови уряду в Крим втримати у таємниці не було можливим, бо Болховітінов жив разом з Букретовим і мав на нього необмежений вплив. Зашептали про «мирові переговори». Про це ж безупинно передавало большевицьке радіо. Військо загомоніло і це, природньо, ще більше зменшувало боєздатність і так надщербленого війська. Сам Шкуро спочатку твердо стояв за необхідність боротьби, а потім в балачках закидав фрази: «може воно й варто порозмовляти, коли це не зачепить генеральської честі?». Найголовніше, що захиталася Законодавча Рада. Цій загальній психозі піддалися й деякі члени уряду на побережжі, в якому активно діяли Д. Філімонов і, тоді тайний агент большевиків, ген. Болховітінов, незаперечний авторитет і між генералами. І оцей нечисленний вже уряд з нач. штабу ген. Шкуро, полк. Дрейлінгом, 5-го квітня постановив: «Розпочати переговори з командуючим Росії на Кавказькому побережжі про укладення перемир'я до закінчення мирових переговорів. Просити командувача військ ужити для цього належних заходів». Так зродилась огидна пляма на уряді, яку спричинила ота постанова.

На другий день, 6-го квітня, зібралося закрите засідання Законодавчої Ради, на якому промовляв Командуючий армією ген. Шкуро. Він ствердив катастрофальний стан Кубанської армії, яка майже не має набоїв, харчів, фуражу, ліків та жодного запілля. Через те він не заперечував би спробі мирних переговорів з ворогом. Коротко але пацифістично говорив член уряду Л. Білашов, на той час заступник голови. Законодавча Рада, на жаль, затвердила вчорашню постанову надщербленого уряду. Не гаючи часу, ген. Шкуро вислав телеграму про цю ухвалу адміралові де-Робеку в Царгород, Отаманові Букретові і ген. Врангелю в Севастопіль. Останнього просив і про звільнення його від командування з уваги на повне заломання на Чорноморському побережжі.

Найшвидше й найреальніше відгукнувся на телеграму адм. де-Робек, який вже на другий день з'явився на рейді Сочі з великою ескадрою під власним командуванням. Він запросив на дредноут ген. Шкуро, до якого приєдналися полк. Дрейлінг, заступник голови уряду, Л. Білашов, та представник 4-го Донського корпусу, ген. Калінін. А на березі чекали тисячі козаків. Англійці з повагою зустріли делегацію. Адмірал турботливо допитувався, чому раптом рішилися на перемир'я з большевиками. Ген. Шкуро відповів: з голоду й пошестей армія вмирає, нема ні набоїв, ні патронів, ранені й хворі переповнили шпиталі, де бракує найкращих ліків. З другого боку — ген. Врангель на підставі ультимату англійців веде мирні пертрактації з большевиками. Де-Робек миттю покликав свого старшого лікаря й наказав негайно оглянути шпиталі в Сочі. Делегації ж сказав, що, як йому відомо, ніякого ультимату Британія Врангелеві не ставила і ніяких мирових переговорів з большевиками Врангель не розпочав.

Міністер закордонних справ Англії, лорд Керзон, звернувся був до Чічеріна й Врангеля з пропозицією припинити збройну боротьбу і розпочати мирові переговори. Але ні одна сторона на цю раду не відгукнулася. Обставини не змінилися і, на його думку, боротьбу слід продовжувати. Л. Білашов поставив більше запитів, підкреслюючи, що Кубанська армія в сучасному стані не може продовжувати війну. В цей час повернувся лікар з оглядин шпиталів і підтвердив трагічний стан переповнених шпиталів і повну відсутність ліків. Де-Робек наказав зараз же з усіх кораблів зібрати ліки для Кубанської армії і дати триденну порцію їжі на 45.000 козаків. Сам обіцяв негайно повернутися до Царгороду і звіттіля, порозумівшись з відповідними чинниками, надішле все потрібне. Для помочі в обороні він залишив частину ескадри, яка своїм вогнем прочищатиме від большевиків берегову смугу, а кубанці розчищатимуть дальші терени, до яких морські гармати не досягатимуть. Додав ще, що отамани й сам Врангель їдуть на побережжя. Отже, просив стриматись з розмовами з большевиками бодай до їх приїзду. Шкуро й інші погодились.

Повірити де-Робекові, що він не був поінформований про стан на побережжю важко було, бо що-тижня, інколи й частіше, від нього приїздив старшина і одержував найдокладніші відомості. Порада про припинення боротьби, як уже сказано, вийшла також від англійців, бо саме ж від де-Робека одержав Денікін через Врангеля документ-ультиматум з загрозою, що як не захоче миритися з большевиками, то йому припинять допомогу. І обіцяних харчів та ліків також довгий час не присилав.

7 квітня де-Робек мав розмову з Шкуро-Білашовською делегацією, на якій адмірал радив: «продовжувати боротьбу». А вже 4-го квітня отримав від Врангеля телеграму, про яку козаки не знали, а в якій стояло:

«для спокійного розв'язування питань, пов'язаних з припиненням воєнних дій і ліквідацією військових і цивільних установ, у зв'язку з передачею Криму советському урядові, треба дати мені не менше двох місяців від дня закінчення переговорів. «На протязі цього часу союзники повинні далі постачати армії й населенню зайнятих областей всім, що їм потрібно».

Ця телеграма про припинення боротьби уже 4-го квітня була в руках де-Робека.

Поява в Сочі де-Робека піднесла настрій на побережжі і у «Віснику Кубанського Крайового Уряду» (видавали Л. Білашов і Д. Філімонов) почали розписувати наївні прогнози миру зі збереженням всіх краєвих установ, видання Кубанського Краєвого і совросійського маніфесту і в той же час закликали козаків до бадьорої боротьби. Ген. Шкуро оту розмагнічуючу писанину вихваляв, замість заборонити.

Та не було ради, розумніші мовчали, бо не бачили виходу з зачарованого клубка.

Тифліська делегація Кубані складалась, як зазначено, з 3-х членів уряду й 3-х парламентаристів. Грузинські діячі цікавились представниками парламенту мало, бо вони не були уповажені провадити конкретні справи, а до цього й склад їх був надто провінційний: Тимошенко — фельдшер і другорядний кооперативний урядовець, а головне — недавно ще російський патріот з заграванням з Денікіним; Білий — молодий учитель реальної школи і до революції недруг сепаратистичних рухів; Гордієнко — молодий інженер з швейцарської школи, поза Кубанню невідомий. Урядова ж делегація була більш імпонуюча: Ледомський — відомий лікар-хірург на Кавказі й визначний на фронті, Івасюк — директор банку, Голуб — доцент Технологічного інституту. Грузини швиденько пізнали, хто до них приїхав. Тимошенко через декілька днів в телефонічній розмові домагався «виявити демократичне обличчя» та приборкати генералів, ніби не знав, що говорить без шифру через грузинських телеграфістів. Скоро він же домагався урядових уповноважень, бо інакше грузинський уряд не дає позики. Позику уряд дав (спершу 100.000, а потім 5 млн. груз. рублів) В. Іванисові, колеги якого по політехніці працювали вищими урядовцями в грузинському апараті. Щоб припинити говорення — включили й парламентаристів в урядову делегацію, а фінансові справи затримали в руках уряду.

Найважливіше було те, що сама Грузія купувала хліб (коли не стало Кубані) в Криму, розпоряджаючи старими складами медикаментів з Кавказько-Турецького фронту та розплачуючись нафтодереватами й дещо мангановою рудою за всі інші товари.

У Гаграх до представника Кубуряду Сулятицького зголосився Петренко — радник української місії в Тифлісі, яку очолював І. Г. Красковський. Петренко намірявся зв'язатись з Кубурядом в Сочі, але злякався можливого свавільства і з Гагр повернув. Але в балачці з Сулятицьким Петренко й місія уявляли Кубань в рамках якогось неіснуючого Союзу республік народів Черкесії та Дагестану. Сулятицький дав правдиву інформацію й попередив, щоб бути обережним з Комітетом Чорноморщини, який вже не існує, а в Тифлісі його представники ще «роблять революцію»...

12 квітня 1920 р. ген. Улагай, отам. Вдовенко й голова уряду прибули до Сочі. Улагай зразу ж оголосив наказ ч. 353: «Згідно з наказом головнокомандувача з дня 8-го квітня наказую ген.-лейт. А. Шкуро і М. Бабієву, ген.-майор. В. Науменкові й Муравйову прибути в розпорядження головнокомандувача. Цього числа, згідно з наказом головнокомандувача, я передаю Кубанську армію військовому отаманові ген. М. Букретові». Наказ дивний, бо не названо прізвища головнокомандувача.

Для Іваниса цей наказ був повною несподіванкою, бо довірочній розмові з Врангелем він не надавав великого значення. А вже призначення командуючим Кубанською армією Букретова було антиконституційним актом для Кубанського Краю.

42. Військовий отаман Букретов — головнокомандувач Кубанською армією

Наказ Врангеля-Улагая зажурив Бабієва, розвеселив Науменка і підказав Шкуро перевести агітацію серед козаків, щоб їхали в Крим, а це анархізувало б боеві ряди. Отже кубуряд того ж дня, не чекаючи приїзду отамана, склав таке звернення до відїзджаючих старшин і козаків:

«Від Кубанського уряду. Подається до відома Кубанської Армії, що наказом головнокомандувача збройних сил Півдня Росії, ген. барона Врангеля, генерали: Шкуро, Бабієв, Науменко, Улагай і Муравйов відкликані в розпорядження ген. Врангеля. Поіменовані генерали виїдуть з району дій Кубанської Армії. В Командування Армією вступив кубанський військовий отаман, ген. М. Букретов. На місце генералів, що відїзджають, призначено нових начальників. Уряд лишається з армією. Ніхто з колишніх начальників не має права вивозити з собою козаків з району розташування армії».

Цим зверненням уточнювалось наказ Врангеля-Улагая, не згадувалось про призначення от. Букретова ген. Врангелем і стримувалось козаків від утечі і побільшення хаосу. Щоправда, Шкуро спробував улаштувати бучне прощання з козаками, але вони не прийшли.

Були то часи несподіванок. Намагались шляхом зміни влади поліпшити становище. Ген. Науменко і Скобцов намірялись робити державний переворот на побережжі. Однак Скобцов не пішов у похід з кубармією, а поїхав на Новоросійськ і далі в Тифліс. За це його Рада назвала дезертиром і виключила із рядів свого членства. Приїхавши на побережжя і дізнавшись про рішення Ради, Скобцов за приватною радою поспішив утекти в Грузію. Коли стало відомо про відклик генералів, коло 6-ї год. ранку до Іваниса зайшов полковник П., командир гарматного дивізіону і відрепортував: «у Вашому розпорядженні мій дивізіон (3 батареї), що накажете, ми виконаєм». Голова подякував за довір'я і зазначив: мусимо панувати над нервами і уникати всіляких інцидентів. Полковник додав, що «неслухняний генерал має бути поставлений на своє місце!» Про цей випадок, як і про Скобцова, розійшлася між козаками підмальована вістка й це заговорництво витворювало злу атмосферу, напружену і без цього. Наказ Врангеля

ген. Болховітінову їхати в Крим попав до Іваниса з такою резолюцією цього генерала: «П. голові Кубанського уряду. Одержавши цього дня листування, яке прикладаю, прошу вказівок. Керівник Військового Відомства Кубанського Уряду, ген.-лейт. Болховітінов. ч. 141. 14 квітня 1920 р. Адлер» (отримав у Сочі). Голова негайно попросив до себе Болховітінова і пояснив: «Ви самі себе вважаєте членом уряду, а за час походу Ви ні на одно засідання не явилися. На цій підставі, на прохання ген. Врангеля, голова уряду згодився відпустити Вас на важливішу працю в Криму, де Вас так високо цінять. Ген. Врангель сказав, що Ви його вчитель. Отже, для форми прошу подати заяву про вихід з Кубуряду і першим пароплавом їхати до Севастополя, де Вас так шанують».

Заяви генерал не прислав і виїхав у Крим, коли дійшло до капітуляції на побережжі.

Коли пароплав «Бештау» приплив з отаманом, скарбницею й деякими харчами, то голова уряду негайно був покликаний до отамана на допит. Насамперед отаман піднесеним тоном запитав, чому його не арештують досі та на якій підставі голова викинув з уряду його учителя ген. Болховітінова. Голова попросив говорити з ним нормальним голосом, а потім запитав, чому він йме віру різним поголоскам. За Болховітінова сказав, що він сам себе викинув, ігноруючи уряд протягом цілого походу. «Ви зрадили присягу, що будете сувереном Кубані, а тепер стали на послуги барону, хоч для цього не було ніякісінької потреби. Кубуряд скоригував те в своєму зверненні до армії й цілої громади, не згадуючи про призначення. Ви не мусіли в таку критичну хвилю очолювати агонізуючу армію. З командуючим армії Півдня Росії ми розірвали через Верхкруг. Цього ми не повинні забувати». Заспокоївшись, отаман ніяково запитав, що ж тепер робити? На це голова знизив плечима й промовив — «пізно, самі собі наділи ярмо і тепер тягніть!»

На другий день (13 квітня 1920 р.) Букретов дав голові прочитати І-й наказ нового командуючого. Там не було згадки про Добрармію, ні ген. Врангеля. На запит отамана, як подобається, голова відповів, що суховато-канцелярійно; ніяких історичних згадок про козацькі перемоги. Це на масу діє. Та вже надрукували. Треба їхати скоренько на фронт і поговорити зі старшинами й козаками, підбадьорити їх. Нічого не лишається більше робити.

Перебравши головне командування, Букретов відвідав фронт, порозмовляв зі старшинами, відбув декілька віч з козаками і настроїв підбадьорився. Англійські міноносці почали обстрілювати большевицькі окопи. Отаман наказав перейти в наступ. Але вечером приїхав до утульного Сочі. Тут покликав голову й похвалився, як все добре пройшло. Голова натякнув, що краще було б переночувати ближче окопів та й треба одвідувати ще певні участки фронту; це

творювало б контраст до того, що робили відкликані генерали і підтримувало б козаків на душі. На це отаман шорстко відповів, що він аж такої жертви приносити не думає, він має доброго командувача фронту ген. Морозова, а справний зв'язок підтримуватиме нач. штабу полк. Дрейлінг. Голова сказав, що він лише спостерігав, як вів себе ген. Корнілов в Льодовому поході. Він після кожної ночівлі перший зі штабом бував при виході з оселі, пропускав усю армію включно з обозами ранених, а тоді сідав на гарну булану кобилу, обганяв цілу колону, в авангарді злазив з коня і йшов з ціпком всю дорогу, хоч фізично слабенький. А як починався бій, він обходив розстрільні. І вся армія співала: «Так за Корнілова, за родину, за славу!»... Денікін бував більше при гарматних позиціях... Вибачаюсь, що докинув своїх п'ять. Ви командуючий, у Вас своя інша система.

Треба дещо сказати про положення вищого командного складу в Кубанській армії та побережжі. Як вже згадувано, на півночі фронт тримали навчальні частини під командою ген. Морозова. Проти них діяла большевицька дивізія під командою ген. Єгорова (пізніше маршала, якого потім розстріляли). На півдні була дивізія Шкуро під командою ген. Шіфнер-Маркевича. Обидва генерали не-козаки, обидва ставились критично до Денікіна з його камаріллею. Всі відкликані генерали, крім Науменка, не мали Академії ген. штабу. Всі вони заздростили Морозову і при кожній нагоді іронізували, називаючи його «Наполеоном», а при козаках він іменувався «картузником». Обидва генерали були строгі антиалькоголіки і до пияцтва ставились з осудом. Коли ген. Денікін видав директиву «на Москву через Україну», Морозов поставився до цього критично. Він не з'явився в закритому засіданні Законодавчої Ради ще в Катеринодарі зробити доповідь зі стратегічного й психологічного погляду. Морозов при найбільших успіхах добровольчого фронту говорив, що сваволя й пияцтво приведуть до розгрому армії. В поведінці Морозов був коректний, панібратства не терпів, був як і Шіфнер-Маркевич непідкупним.

Пошана до отамана після відвідин скоро минула. Раз приїхав і забув — говорили. Обстріл з англійських міноносців мав ефект тільки перший раз, а потім при появі міноносців солдати тікали в ліс. Коли ж міноносець відпливав, солдати зо сміхом займали попередні позиції. Отаман не приїздив і на фронті всі невдачі стали приписувати йому. З Грузії все рідше відзивались, а англійці все рідше почали привозити харчі. Лейтенант де-Робека кожного ранку приходив до отамана, питаючи, де ще треба бомбардувати. До всього цього отаман раптом занедужав на нирки. Лікували свій і англійський лікарі, приписуючи лежати в ліжку. А фронт не ждав, а підсовувався. На фронт їздив начальник штабу, також не-козак. Законодавча Рада давно бачила незарадність отамана, але була безрадна. При цім неладі, коли харчується понад 40.000 ротів, а боездатних тільки 4—5.000, важко щось досягнути.

15 квітня 1920 р. Законодавча Рада, уряд, отаманський постій з їх обозами перейшли далі. До грузинського кордону лишилося 20 верстов. Отаман в цей час сам забажав відвідати Гагри і розповісти грузинському урядові, як він 1915 р. «врятував» Тифліс від турків, що наступали на Саракамиш. Голова, звичайно, вважав, що «стара хліб-сіль» забувається і взагалі балаканина про «спасіння» справляла неповажне враження. Через те голова був проти такої візити, але отаман вперся як капризна дитина. Довелось цю забаганку виконати. Англійським крейсером отаман, полк. Дрейлінг і голова поплили до Гагр. На рейді отаман раптом заявив, що він бажає, щоб представник Грузії зустрів його на «неутральному ґрунті» — на англійському кораблі. «Розвели дипломатію». Англійський лейтенант при отамані зійшов на беріг і привів з Гагр грузинського старшину, який в імені ген. Артмеладзе запросив отамана з оточенням до Гагр. Тепер Букретов міг зійти до човна. У Гаграх, згадавши про свою участь в обороні Тифлісу, Букретов зажадав відкрити кордон для озброєних частин. Ген. Артмеладзе зауважив, що й він боронив тоді Тифліс, командуючи Кубанським пластунським батальйоном, і відповів, що сам він не може вирішити поставленого отаманом питання. До цього часу виразної відповіді в цій справі від міністра з Тифлісу не надійшло, хоч не раз це питання порушувалось. Далі ген. Артмеладзе сказав, що він ще раз доповість про це своєму урядові, а коли надійдуть від нього вказівки, він негайно перекаже отаманові до Адлеру. Після цього Букретов заявив, що обставини складаються так, що він може бути змушений із зброєю в руках увійти в Грузію. На це англійський лейтенант тут же заявив англійську постанову, що всни не тільки припинять всяку допомогу кубанцям, а можливо ще й допоможуть грузинам проти них. Ген. Букретов розмовляв трохи роздратовано і треба було злагіднювати. При повороті до Адлеру побачили, що на рейдах Єрмоловська й Адлеру похитувались уже декілька нових врангелівських і англійських кораблів.

Начальником евакуації в Крим Врангель призначив ген. Шкуро. Він з корабля не сходив, а через своїх довірених закликав козаків сідати на кораблі. Спочатку не було бажаючих їхати в Крим, — сіло дещо «шкуринців» та маленька Терсько-Астраханська бригада.

Повернувшись з Гагр, застали в Адлері ще більшу розгубленість, безнадію. Дізнавшись про вислід розмови, старшини ще більше похнюпились, бо отаман обіцяв всіх перевести в Грузію. Почалися «планування»... Більшість пропонувала йти зі зброєю в Грузію, можливої спротив якої вважали малим, що і відповідало правді. Однак мало хто задумувався над наслідками такого кроку, (відсутність харчів і загроза англійців). Фантасти радили всією масою наскочити на советську дивізію, зламати її і наскоком звільнити Кубань, а тоді запропонувати почесний мир. Але як розворушити оті півживі маси, де дістати набої й взагалі амуніцію? Ген. Калінін, командир 4-го кор-

пуса, що був без рушниць, хотів закликати большевиків до підкорення Грузії і далі... виконати заповіт Петра I-го... та положити до ніг Росії Індію... Кубуряд вислав до Гагр до прямого телефону свого члена Л. Білашова, щоб той добився від Тифлісу певного рішення. Сам же занявся виробленням пляну переходу кордону Грузії, бо був певний, що грузинський уряд певну частину армії перепустить; фактично багато вже інціятивних біженців і козаків через гори, де не було грузинської сторожі, тихцем переходили в Грузію. Мабуть в Гаграх знали про це, але мовчали. Уряд видав розпорядження, щоб всі польові скарбниці здали свої збереження, цінності й грошові знаки до краєвої похідної скарбниці.

При покиненні фронту в Сочі кубанська частина не встигла змотати свій дріт від телефону. Полк. Єгоров, командир советської дивізії, побачивши це, попросив до телефону командуючого фронтом. Морозову Єгоров сказав: «Вам виходу нема. В ім'я чого і ми і ви ллемо російську кров, коли питання про закінчення громадянської війни — питання найближчого майбутнього? Мені здається, що нам пора приступити до переговорів. У всякому разі я роблю цю пропозицію».⁹⁴ Морозов відповів, що він не має права приступити до переговорів, а поінформує начальство. Це Морозов зробив телефонічно, передаючи пропозицію от. Букретову. Цей покликав голову уряду. Іванис запропонував насамперед поінформувати адм. де-Робека. Вислухавши все уважно, лейтенант сказав: при тому стані, який постав, мабуть треба використати цю нагоду і розпочати розмови. Додав ще, що коли військового отамана в'яже становище, то він віддає себе в повне розпорядження. Саме в цей час приїхав з Гагр Л. Білашов і повідомив, що грузини категорично відмовляються впустити кубанців.

43. Капітуляція військ на Чорноморському побережжі.

Після наведеної розмови ген. Букретов скликав нараду старшин начальників. Прибули генерали Шіфнер-Маркевич, Болховітінов, Калінін, Голубінцев, полк. Дрейлінг й інш.; запросили й Іваниса. Букретов прочитав рапорт ген. Морозова, полк. Дрейлінг доповів про стан армії і біженців: харчувалися 47.000, а боездатних 5—6.000, решта — деморалізована юрба; додав також статистику захворювань та запасів харчів, яких лишилося на одну добу. Полк. Дрейлінг докинув ще: в Грузію йти не варто, бо то чужі для Росії люди, а большевики все ж русскі. В такому ж шовіністичному дусі говорили донці, а Калінін дальше фантазував про Індію. Дехто з кубанців не стримався, що для кубанців грузини ближчі від большевиків. Голова уряду поінформував про останні вісті з Тифлісу і зазначив, що з боль-

⁹⁴ Раковский. «В стане белых», стор. 302.

шевицькою дивізією може розмовляти тільки армія, а не кубанський отаман і кубуряд; на думку голови розмови треба затагнути якнайдовше, щоб уможливити всім, хто не хоче йти під большевиків, виїхати в Крим, перейти в Грузію, чи переховатися в лісі. Шіфнер-Маркевич запропонував припинити балачки й вирішити розмовляти з большевиками. Ухвалили розмови розпочати. В комісію увійшли ген. Морозов — голова, полк. Дрейлінг і від донців ген. Голубінцев. В комісії не було ні одного кубанського козака.

Вечером 16 квітня до Морозова приїхала комісія й передала доручення від Командуючого. Морозов викликав большевиків. Прибули: комісар 9-ї армії Ситін і дивізійний комісар Рабінович, обидва без уповноважень. Розмова була півгодинна і без ніяких рішень.

В Адлері зібралась 17 квітня комісія, доповнена трьома кубанцями — генералами: Лещенком, Чумаченком і Косякиним. Комісія доповіла про зустріч, а голова прочитав щойно отриману телефонічну телефонограму з Гагр про рішення грузинського уряду. Головне з неї таке:

«З уваги на захоплення Азербайджану большевиками і наближення останніх до грузинського кордону, грузинський уряд і його армія мусять бути готові до всіляких подій... Тому перехід кубанських частин через грузинський кордон цілком недопустимий. Всі спроби до цього зустрінуть з боку Грузії збройний спротив. Виключення робиться лише для військового отамана, уряду, Ради, членів Верховного Кругу, старшин і окремих осіб командного складу. Всіх їх Грузія приймає як політичних емігрантів. Військовим же частинам рекомендується евакуюватися на єдину, вільну ще від большевиків, російську територію в Криму».

З сумом вислухали це повідомлення, але всі зрозуміли, що під виглядом політичних емігрантів можна пропустити тисячі. Нарада опрацювала проект перемир'я, який командував надіслав через Морозова большевикам. Очевидно, цей проект був довгим і детальним трактатом, про прийняття якого ніхто з авторів і не думав.

16 квітня командування большевиків прислало жорстокі капітуляційні вимоги. Наприклад точка 3-тя:

«Ініціаторам повстань свобода не гарантується. Вони підлягають притягненню в батальйони праці чи ув'язненню в концентраційних таборах до кінця громадянської війни і тільки у вигляді особливої ласки можуть бути прийняті в ряди червоної армії».

Ініціатором повстань можна було зробити кожного.

Оті умови капітуляції всіх приголомшили, хоч об'єктивно це було право переможця. Всім стало ясно, що треба якнайбільше людей перетранспортувати в Грузію і заповнити всі пароплави, що повезуть у

Крим. Насамперед треба було рятувати молодь — юнацьку школу й студентський батальйон. Їх зняли з фронту, привели до Єрмолівська й посадили на кораблі. В Гагри поїхав член уряду Білашов з ген. Леценком домагатися сприятливіших умов. Калінін клопотався за деморалізованих донців, а Султан Келеч Гірей за черкесів у одновірців-абхазців.

18 квітня була скликана Військова Рада, на якій було багато вже й молодших старшин. Полк. Дрейлінг прочитав умови капітуляції й роз'яснив, що всі старшини можуть перейти в Грузію, чи сісти на кораблі. Оця нарада прийняла ультиматут капітуляції, а щоб затягти час утікання, комісія ще раз зустрілася з комісарами Ситіним і Рабіновичом, які всі в'яснення дали усно. Повернувшись до Адлеру, комісія ще пізно вечором скликала військову нараду, яку інформував Дрейлінг. Вночі комісари прислали новий ультимат з вимогою до 4,30 год. здатися. У цьому документі в I-й точці подане нове тлумачення:

«Всі, що розстрілювали без суду й слідства, грабували, чинили насильства, як також ті, що були в складі червоної армії і добровільно перейшли до військ командування Півдня Росії — вважаються кримінальними злочинцями» . . .

На другий ультимат командувач армією переслав командирові 50-ї дивізії ще таке:

«Принципових заперечень нема. Тих козаків, які повернуться до станиць, слід вважати на рівних правах з усіма громадянами. Хоч я й оголосив розпорядження про невиїзд в Крим і Грузію, але відповідальність за виконання цього наказу не може бути перебрана, бо подаються туди самовільно. Надішліть, будьте ласкаві, оригінал ваших умов за відповідними підписами на мое, ген. Морозова, ім'я. На повідомлення й роз'яснення цих умов частинам війська потрібно 2—3 доби з огляду на те, що частини розкидані. Морозов-Букретов».

Звичайно, ніяких документів з підписом комісари не прислали. Одержавши останнє повідомлення, большевики вранці 19 квітня зажадали ще приїзду кубанської комісії, щоб обговорити технічний бік капітуляції. Однак Комісія напередодні розійшлася, а до нової ніхто з військових не хотів вступати. Отже, за згодою Букретова, поїхав сам ген. Морозов.

Треба сказати, що після умов капітуляції порятунку багато шукали у виїзді в Крим, менше бажало йти в Грузію, сумніваючись в довготривалості цієї республіки, а найбільше було таких, що хотіли б йти в ліс — в партизанку. Тому, що не знайшлося таких, що очолили б цей рух, багато опинилося під капітуляцією. Масове вантаження на кораблі почалося ще 18 квітня і продовжувалося до пізнього вечора 19 квітня. Кораблі були перевантажені. Грузини в останню хвилину

погодилися пропустити до себе не тільки всіх старшин, а й весь командний склад з козаків до урядників включно. І це особливого значення при переході не мало, бо фактично нікого не затримали і документів не перевіряли.

Законодавча Рада в повному кворумі 18 квітня 1920 р., ухвалила:

«Всі цінності і грошові знаки, вивезені з Катеринодарського відділу Державного банку мусять знаходитися в повному розпорядженні Кубанського Краєвого Уряду».

«Обміркувавши, що робити далі, Законодавча Рада, щоб надати урядові свободу дій, ухвалила: перервати сесію, надавши кожному членові Ради право діяти далі на власний розсуд, а отаманові й урядові евакууватися й провадити боротьбу й політичну роботу до кінця.

Це останнє засідання відбулося в повному спокої і закінчилося відспіванням гімну: «Ти Кубань, Ти наша Родина»... І ця остання постанова затверджена формально підписом кубанського військового отамана, ген. Миколи Адріановича Букретова.

Обоз і група членів Краєвої Ради та Верховного Кругу вирушили з Адлеру ще 16 квітня і спинилися в Єрмоловську, де їх затримували деморалізовані старшини. Та коли прийшла вістка, що 19 квітня от-от почнеться капітуляція, все рушило до грузинського кордону. Ішли сумовито, хоч погода стояла пречудова. Всі були мовчазні, похнюплені. Настрій був такий, як відходять в чужину навіки, або на довгі-предовгі роки. На кордоні стояла посилена грузинська варта. На кордоні зупинилися... Та несподівано з гір затарахкотів кулемет, варта частково розбіглася. Стоячи спереду, донці поспішили перейти, а за ними й інші біженці. Почався безупинний перехід без всякої перевірки впродовж двох діб.

День 19 квітня 1920 р. став незабутнім в житті тих, хто там перебував. На більшій поляні перед Адлером з самого світанку тинялися купками старшини і козаки, шукаючи дальшого шляху, на який треба було стати. Молоденькі юнаки, середнього віку і з білими головами дідусі підходять зі сльозами в очах. Що робити, на яку путь ступити?

В 6-ій годині ранку голова уряду зайшов до отамана, щоб підписав останню постанову Законодавчої Ради, яку той підписав, не читаючи. На запит, що думає робити далі, відповідає, що ще не рішив і... думає, чи не поділити з козаками долю під большевиками. Голова показує щойно підписаний документ, де ясно написано... «евакууватися». Розмову переривають два генерали. Букретов просить всіх зайти через дві години.

В означений час заходять і господарі кажуть, що уже з годину, як отаман з англійцями й декількома військовими шлюпкою відплили на англійський корабель.

Голова ще раз зайшов з приміщення Законодавчої Ради, повернув копії паперів, попрощався й сказав полк. Гончарову, що треба плисти з більшістю козаків, а вони набились у всі кораблі. Вийшовши, був оточений генералами Шинкаренком і Дейнегою і молодшими старшинами. Бундючно домагались, щоб назначив їм старшого і вони йдуть в гори. Голова говорить, а чому ж раніше не пішли в большевицьке заплля, може б і інші приєднались і щось кращого вийшло б, а тепер... та й «чого до мене звертаєтесь, я не командуючий і не отаман». Після цих ще інші підходили, що не хотіли залишитись. Радив їм іти в Грузію чи на якийсь корабель, коли вибираєте Крим.

Так і сонце почало сідати. Направився був дійти до Єрмоловська. Нагнав тачанками отаман Таманського Відділу, полк. К. Бережний, зі скаргою, що на якомусь містку не пускає ген. Калінін, п'яний з двома кулеметами, загрожує стрілять.

Присів на тачанку і підїхав до містка. Побачивши голову, без розмов їх пропускають. Перед Єрмоловськом незвичайна картина: сутеніло і всі кораблі запалили світло і з десятків кораблів на різній віддалі від берега блестіло вогнями. Бережний з дружиною, штабом і голова сіли на шлюпку й поплили на Бештау. При виході на палубу підійшов до голови з рапортом ген. Ходкевич — герой прориву біля Луцька у I-й світовій війні. Після рапорту запитав: ген. Шкуро прислав ген. Касякина за урядовою скарбницею, яку йому доручено охороняти. Запитавши — чи добра охорона — голова дав інструкцію без його дозволу нікого до скарбниці не підпускати. Підійшов капітан корабля, кубанець Дудкин, і голова довідався, де отаман. Попросив шлюпку й поплив до крейсера «Кародок». Піднявшись на палубу, голова побачив отамана, полк. Дрейлінга, ген. Родзевич-Плотницького, Морозова з дружиною. На запит отаман заявив, що їде в Батум і далі в Тифліс. «Але ж більшість козаків пливе в Крим і Ви ж їх командуючий» — зауважив Іванис. Туди ж направляється молодь: юнаки й студенти, все те активне. Отаман майже зо слізьми заявив, що в Крим плисти не може; їдьте Ви, я Вам напишу найширші повноваження». На це Іванис відповів, що він не думав лишати козаків, а повноважень його ніяких не потрібно, бо все написано в Конституції. Попрощавшись з усіма, голова повернув на Бештау. Чути було короткі черги з кулеметів — стріляли по човнах, які ще відчалювали від берега. На березі вже ворожа влада.

19-го квітня 1920 року непримиримі вороги Росії, недруги ген. Денікіна, політично здебільшого не визначені, але патріоти Північного Кавказу, відпливали в напрямі Криму. Були тут мешканці Кубані, Чорноморщини, Ставропільщини, Дону, Калмикії, Терщини, Дагестану і навіть Астраханщини. Всі оці народи в цей день 19 квітня 1920 року залишили останню смугу землі дорогого їм Краю, Північного Кавказу.

Найбільше з них, кругло 34.000 козаків і біженців, пішли в полон на розправу озвірілих большевиків. Не з добра все кинули й пішли на всі страждання. 5.000 виїхало в Крим на безумні експерименти політичних грачів, які пробували затримувати струхлявілу систему. Частина з них мусіла перенести ще одну евакуацію, а більшість, дещо пізніше, все ж опинилася під большевицьким режимом. Коло 2.000 опинилося в демократичній Грузії, щоб за півроку опинитися під чоботом червоних колонізаторів.

Вкінці мала частина цих ізгоїв поневірялася спочатку в країнах Європи, а з кінцем 2-ої світової війни знайшла притулок майже у всіх країнах світу.

Життя північно-кавказців після 1920-х років потребує окремого дослідження.

Резюме.

1. У давнину Північний Кавказ був заселений вільнолюбними рештками понад 50 різних народів. Ці невеликі народи боронили свою незалежність проти потужної російської армії 60 років. Заглушити гін до волі цих аборигенів вдалося аж виселенням 500.000 самих черкесів до Туреччини. Забезпечити повну безпеку на Північному Кавказі пощастило переселенням туди запорожців після зруйнування Запорозької Січі на Дніпрі у 1775 році. Нових поселенців довелось підтримати дальшою іміграцією запорожців з Туреччини та майже безперервним прийманням у козаки прибуваючих переселенців переважно з України. Запорозьких переселенців спочатку звали «Військом Вірних Козаків Чорноморців». Приєднавши ж до них у 1801 р. 6 бригад козаків з Дону, назву змінено на: «Кубанське Козаче Військо». Отож, на Північному Кавказі кріпацтва, яке панувало в кол. Росії, ніколи не було. Тут, як аборигени давніх часів, так і пізніше прибулі були вільними людьми.

2. За майже півторасторічне співжиття аборигенів з вихідцями з України життя їх поєднало і революції 1905 та 1917 років вони зустрічали з надією звільнитися від панування Росії.

3. Географічне положення, політичні аспірації і економічна база Північного Кавказу свідчать, що цей Край може існувати як вповні незалежна держава.

4. Територіяльно Північний Кавказ є більшим від таких держав як Англія, окремо взяті обидві Німеччини, Італія та всі сателіти т. зв. союзні республіки ССРСР, крім УССР та РСФСР.

5. Своім населенням Північний Кавказ є меншим тільки від таких європейських держав, як ССРСР, Англія, Італія, Франція, обі Німеччини, Польща, Югославія й Румунія.

6. Економічно Північний Кавказ в галузі сільського господарства веде перед між так зв. союзними республіками ССРСР, крім УССР, а природними багатствами і розвитком промисловости він є одним з перших у нафтодобувній і переробній промисловостях, в продукції натурального пального газу. З легких галузей промисловости розвинене на Кавказі млинарство, олійництво, цукроварство, консервна та скіряна промисловість.

7. Вибух революції 1917 р. в Петрограді збудив усі частини Північного Кавказу. Одначе наплив деморалізованих солдатів з Кавказького фронту здушив організаційну працю в Ставропільщині й Чорноморщині. Згодом на цих теренах запанував ген. Денікін, який дошкульно перешкоджав вільному розвитку цілого Північного Кавказу.

8. В роки революції були спроби козаків на всій території створити: «Південно-Східний Союз», за першої окупації большевиків створено — «Північно-Кавказьку Советську Федеративну Соціалістичну Республіку»; Донський отаман П. Краснов плянував створення «Донско-Кавказького Союзу», реалізування якого унеможливив ген. Денікін; Верховний Круг Дону, Кубані й Терека творив об'єднану республіку, але не дійшов до завершення через перешкоди ген. Денікіна. За останньої окупації Советською Росією сформувався «Північно-Кавказький Район» з територією 431.000 кв. км. і населенням 11.786.000 душ за переписом 1959 року. Всі ці новотвори охоплювали ту ж саму територію з незначними відхиленнями. Це свідчить, що ідея творення держави — «Північний Кавказ» — є зовсім реальною.

9. У перспективі, при більших державних об'єднаннях Півн. Кавказ може стати поважним членом Кавказької конфедерації чи федерації; географічно й національно він міг би об'єднатися з Українською Народньою Республікою; в дальшій перспективі — Північний Кавказ має всі дані стати бажаним і поважним членом Чорноморської Конфедерації.

10. Найгіршою з усіх ситуацій є сучасне перебування під окупацією ССРСР в «Північно-Кавказькому Районі», де його розграбовують без ніякої контролі з боку дійсного господаря цього Краю — його населення.